

HOLMI

XVIII. évfolyam 4. szám

2006. április

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Kemény István*: Egy hét az öreg Káinnal • 435
Lator László: A herceg halála • 441
Zsoltár-parafraízis • 442
Magányos cédrus • 443
Kurdi Imre: Ami kell, és ami nem • 445
Goldberg-variációk • 445
Aztán leültünk kávéét inni ott, • 446
Advent • 446
Polcz Alaine: Barátaim a bölények (*Naplórészletek*) • 447
Gáti István: A ház • 451
Mi hoztuk el • 451
Jeles András: Rorschach-táblák • 452
Takács Zsuzsa: Egy fejfájós nap • 466
Horváth Elemér: este a teraszon • 472
carmen saeculare • 472
halál a XXI. században • 473
odüsszeusz halála • 473
Aradi Varga Imre: Odüsszeusz emlékei • 474
Pór Péter: Bevezetés Rilke olvasásába (*Györfly Miklós fordítása*) • 476
Babiczy Tibor: Kyrie • 493
Manír • 493
Pollágh Péter: A tiszta ész • 494
Öt neon • 494
Novák Éva: Aranybaba, ólombaba • 495
Nyári vers • 495
Pósfai György: Mindörökkön-örökké • 496
Az ég szekvenciái • 498

- Domokos Máttyás*: A Magyar Népi Művelődési Intézetéről • 501
 A Magyar Népi Művelődési Intézet, ahogy *Keresztury Dezső* emlékezett rá
 (Kérdező: *Harsányi István*) • 503
 A Magyar Népi Művelődési Intézet, ahogy *Illyés Gyula* emlékezett rá
 (Kérdező *Harsányi István*) • 519

FIGYELŐ

- Margócsy István*: Szakmai eredetmítoszok (Dávidházi Péter:
 Egy nemzeti tudomány születése. Toldy
 Ferenc és a magyar irodalomtörténet) • 527
- Rákai Orsolya*: Margócsy és az irodalmi gépezet
 (Margócsy István: „Nagyon komoly játékok”;
 Petőfi Sándor. Kísérlet; Hajóvonták
 találkozása) • 536
- Kerényi Ferenc*: „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”
 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-
 gyűjteményének katalógusa) • 546
- Doboss Gyula*: Ami megvolt akkor (Bodor Béla:
 Városablak) • 550
- Kerekgyártó Béla*: A látható és a láthatatlan (Batár Attila:
 A láthatatlan építészet) • 552
- Batár Attila* „Láthatatlan építészet” című könyvének
 bemutatója. *Nádas Péter* és *Batár Attila*
 beszélgetése • 554
- Havasréti József*: Az Agy-rém (Hajas Tibor: Képkorbácsolás;
 Szövegek) • 558
- Dornbach Mária*: Kilencven év magány (Gabriel García
 Márquez: Bánatos kurváim emlékezete) • 568
- A *Holmi* postájából
B. Greshovics Klára levele Radnóti Sándornak
 (Daidal-olvasat. Lábjegyzet a „Fej vagy írás?”
 Marno-portréjához) • 571

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
 Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
 Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénnytársaságok
 Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
 Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
 Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
 (Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
 További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
 Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
 Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
 Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Kemény István

EGY HÉT AZ ÖREG KÁINNAL

A mítosz

Káin, ha valahol rátalálnak,
pár nap alatt összeszedi magát,
nyugtalan lesz, elkezd kutatni,
a nevéért feltúrja a házat
és előhúzza valahonnan
a nevét. Állati félelem fogja el,
kimegy a kertbe, és a ház mögött
becsörtet a sűrűbe, eltűnik.

A nyomozók rendre megszületnek,
elvégezik a szükséges iskolákat,
rendőrök lesznek, előrejutnak,
megbízák őket a Káin-üggyel,
keresnek, olykor rátalálnak,
maguk se hiszik, kicsit haboznak
(ő becsörtet megint a sűrűségbe),
leváltják őket, vagy nyugdíjba mennek,
elhalnak dolgukvégetlen.

Sokan állítják azt, hogy Káint
elfogni nem is akarja senki,
legalábbis egyes köröknek
érdeke az eljárás hátráltatása.
Hogy testvérgyilkosok vagyunk, és
közös kincsünk a rossz lelkiismeret,
talán erre gondolnak ezek.

De ami Káin régi kertjeit illeti
rendben váltják a lombjukat.
A kis ház bennük elhagyatva áll,
a hajléktalan belefészkel,
az új tulajdonos elúzi, és
házat épít, és a háznak
lakói jönnek, új család. Kis füles
ketrebben meghozzák a macskát,
a macska pedig akár a közhely
még a legmélyebb beszélgetésben is,
körbesétálja az új lakást, és
elfekszik a legpuhább helyen:
valahol mindenkinek igaza van.

Előkészítő látogatás

„Káin úr, ne féljen tőlünk.
Az életéért jöttünk ki önhöz,
de nem elvenni, csak följegyezni.
Beszélgetnénk, és ha hozzájárul,
be-bekapcsolnánk a kamerát –

Nem várunk azonnali választ.
Ez itt a szerződéstervezet.
Gondolja át, mi egyelőre
nem kérünk többet, csak gondolja át –

Önnek is meg kéne szólalnia végre.
Meg kéne törnie hallgatását.
Világméretű kihívások
érik az emberi civilizációt –

Értékválság van, Káin úr!
Szükség lenne a hiteles szóra,
apát keresnek az emberek,
és a Biblia azt mondja, önt –

Tragikus sorsú testvéréről,
aki miatt ön így él, morogva,
a világ zajától távol, úgymond,
nem is kérdezzük, ön dönti el,
kitér-e rá –

És egyelőre nem is zavarnánk tovább,
Káin bácsi, most elmegyünk –

A kertkapuja tárva volt,
kerti útján a lucskos ágak
áthajoltak, és a háza
kilincsnymásra nyílt.
Kifelé menet zárjuk-e házát,
kössük-e félre ágait,
csukjuk-e be a kertkaput,
vagy minden maradjon így?”

Káin hangja közlőről

„Tegnap az ördög járt nálam,
egy kicsit rendet is rakott.
Ézt nem szeretem, mert
utána mindent keresni kell.
Még mindig jobb, ha
csak beszélgetünk, bár

az meg abból áll, hogy
ő beszél.
Persze, mert mindent tud,
amit én tudok,
és a saját hangját
akarja hallani.
Az még néha őt magát is
meg bírja lepni.
Onnan tudom, hogy
mondta ezt is.
Neki se lehet könnyű.
Sose volt senkije.
Az embereit látogatja
körbe-körbe.
Neki mi vagyunk a családja,
ezt szokta mondani,
és hogy túl fogja élni
az egész kurva bandát.
De attól ő is fél ám,
mert a magány az magány.
Amikor tegnap meglátta
a beesett pofámat,
észrevettem rajta, hogy
most megijedt.”

Káin és a Biblia

„Az Első Négy Oldalt böngészgetem,
az Első Négy Oldalt betűzgetem.
Én, Káin, vén bűnös, vénségemre
megtanultam ezt is.

Az Első Négy Oldalon fehérén-feketén
ott áll, hogy bizony, született öcsém.
Én, Káin, vén bűnös, vénségemre
megtanultam ezt is.

Bizony, bizony, megtanultam én,
bizony, bizony, még örültem is én,
Hogy mégse a vén bűnös – nocsak,
no lám! – az egyetlen ősapa.

Nem fognak nyugton hagyni mégsem!
Ha minden oldalon ezer öcsém születne,
az emberek fejéből nem verné ki az se,
hogy tőlem származnak mindannyian!

Káin kell ezeknek, a vén bűnös, bizony!
Vénségemre megtanultam ezt is.”

A szomszédok kara

„Ő volt Káin? Tényleg? Ne mondja!
Az a kisöreg? Pont az? Ki hitte volna!
Mindig olyan szerényen köszönt.
Várjon csak... ő csinálta a vízözönt!
Nem, az Noé volt, mi is tudjuk azért!
Szóval itt bujkált. Összeáll az egész.
Bizony, most így visszagondolva tényleg
Volt valami ereje a szemének.
A kerítés mellett, ha csak ott állt,
A kutyák is félték, nem ugatták.

Mért ölték meg? Nézze: volt pénze, biztos!
Vagy tudott valamit, valami titkot.
Vagy betörték, ő aludt, de megmozdult,
Vagy egy zsidó állt rajta bosszút.
És magyarázza tőlünk bárki másra,
Higgye el nekünk: egy zsidó csinálta!
És jól is tette, mondjon bárki bármit,
A bűnösön meg kell a bosszút állni!
Mert valami tábort csináltak ezek
És aztán oda bezárták ezeket...

Ja, meg se ölték? Hát akkor bocsánat.
Egyszerűen nekivágott a világnak?
És ez a sok rendőr? És a tévék?
Ja, hogy itt valami csoda történt!
Itt élt Káin? Tényleg? Ne mondja!
Az a kisöreg? Pont az? Ki hitte volna!
Mindig olyan szerényen köszönt.
Várjon csak... ő csinálta a vízözönt!”

(És így tovább.)

Epilógus

Ki tudja pontosan már, ki volt az, merthogy rég volt,
Magellán ottveszett, hát tegyük fel azt, hogy Drake volt.
Elindult napnyugatnak, keletről jött meg ő,
Vagy épp fordítva járt el, ez felcserélhető,
A lényeg az, hogy hős lett, egyként rajongott érte
A királynői udvar s a kocsmá tölteléke,
Golyó volt ő, ki megjön, minden fabábut földönt,
S minden fafajet meggyőz, hogy gömbölyű a földgömb.

Ki tudja pontosan már, mi volt, igaz se volt tán,
Egy kérdés volt, ha volt, csak egy öblös hang a botrány,
És talán föl se tették az ünnepélyes csendben,
S így ünnepet se rontott a válasz rá: „Hát rend nem!”
S ezért a csöcselék sem vághatta rá: „Halál!”
S ezért lehet talán csak, hogy mát írunk ma már.
A kérdés ez: „Na jó, de abból mégis mi lesz,
Ha napnyugatra tartva keletről megjöhetsz?”

És hagyjuk ezt a kocsmát Shakespeare korával együtt,
És induljunk előre, vagy egész vissza menjünk,
Előre tegnap estig, vagy vissza Káinig,
Ki így nyelvelt az Úrral egyes rabbik szerint:
„Se törvény nincs, se bíró!” Vagyis mindent szabad,
S azóta kóborolnak e megvadult szavak.
A gyilkos, hogyha büszkén *fölkél és újra lépked,*
Ártatlan lesz majd másutt, mert gömbölyű a lélek.

És itt van újra Káin, és tegnap este van:
Ágyáról épp feláll, vén, de mégse testtelen,
Tévét kapcsol ki, vécét húz le, kezét törölget,
Lefekszik, megkerülte ma is megint a Földet,
Végigvonult alatta az összes régi tette,
És mind helyes, hisz mindet belső parancsra tette...
S megsértődik ma is, ha a súlyuk rázuhan:
Te küldtél körbe-körbe, ne mondd, hogy élsz, uram!

Káin hangja messziről

„Én vagyok Káin, nagybácsi
és űzött nagyvad. Fejemet idétlen
szarv koronázza, kiszáradt fára hasonlít,
a fejem ősvilági nagy fej, amekkorát csak
ki tudott agyalni a középkori rabbi,
hogy el bírjon hinni teljesen –
akkora, mint egy családi ház!
Akarjátok látni? Kidugjam
a hegygerinc mögül?
Mit szólnátok, ha kidugnám,
és felkínálnám? Tessék a fejem,
lője keresztül Lámekh, a vén vak,
lője keresztül végre nyállal,
célozzon helyette a fia, az az idióta,
dirigáljon a vaknak, hova lőjön,
történjen meg a hülye baleset!

Túl nagy már a testem, múltjon ki végre!
Mesélni szeretnék nektek,
de ekkora testtel nem lehet!

Én vagyok Káin, nagybácsi vagyok,
és kicsi dolgokról szeretnék mesélni,
de mindig elfelejtem, mekkora lettem.
A hangom minden az égvilágon,
csak nem emberi beszéd.
A nevem tönkre van gondolva régen,
gyerekpróféták gyakorolnak rajta,
de ők is ásítognak tőle.
Pedig tele vagyok történettel,
érdekesekekkel és részletesekkel,
tele vagyok nagybácsimesével.
Kicsikkal, amiket értenétek,
de ekkora testtel nem lehet.
A fejem mint egy családi ház,
még egy szarv is kiáll belőle,
értem én, hogy megijednétek,
ha mesélni kezdenék ekkora testtel.
Lőjék már keresztül ezt a nagy fejem!

Káin vagyok, nagybácsi, egy
színes, elrontott, hatalmas élet
és csupa tanulság, nem fogtok unni,
csak hallgassatok bele a mesémbe,
majd meglátjátok, ott se bírtok hagyni!
Komoly, nagy tudású öregember vagyok,
nagyszabású öregember, úgy ám,
nem fogtok csalódnani bennem.
Ha Ábelről egy szót se – már
meg is van értve! Értek ám
én a ti nyelveteken!
El fogtok ájulni a kalandos,
bűnös, vidám és
nagyszerű történetektől!
Gondolkozni sem muszáj,
levonom én a tanulságot,
láttam én már mindent, ami kell!

Káin vagyok, nagybácsi, és csakis
nagybácsi, alig-alig apa,
két lábon járó tapasztalat.
Soha ne öregedjete meg!
Réges-rég megelőztem már magam,
tessék, most is itt vagyok,
jókora nagyvad, úzótt nagyvad!

Ha akarjátok, akkor szörnyeteg!
 Most éppen a műtétre várok,
 a hagyomány szerint
 keresztüllövök nyíllal a fejem,
 és akkor kisebb leszek megint.
 Nem nagy ügy, csak humorosan kell
 felfogni, nagybácsisan. Egyelőre
 nem tervezem, hogy elpatkolok.
 Majd elmesélem, milyen volt,
 csak legyek már rajta túl

Káin vagyok, nagybácsi, nagyvad.
 Fel lehet ezt fogni humorosan is.
 Ne öregedjete meg soha.
 Ülök a hegygerinc mögött
 a fejem mint egy családi ház
 és nehéz a szarvam,
 mit szólnátok, ha most kidugnám?
 Szeretnék már túlesni rajta.
 Kérjétek, hogy dugjam ki!
 Segítsetek nekem!
 Visszhangosak ezek a völgyek
 és elnyelik a hangot a hegyek.
 Humorosan is fel lehet ezt fogni

fel lehet ezt fogni,

fel lehet ezt fogni

fel lehet

Lator László

A HERCEG HALÁLA

*„...úgy érezte, hogy széles, egymásra torló-
 dó hullámokban hagyja el az élet...”*

(Giuseppe Tomasi di Lampedusa:

A PÁRDUC)

Hát persze, tudta, így kell lennie.
 De ki gondolja: ott van már mögötte,
 egy órányira, egy lépésnyire?
 Hogy vele is megeshet: szégyene
 kitetszik, billogát már rásütötte?

Hát persze, tudta, fárad az anyag,
ma itt bomlik meg, ott feslik ki másnap,
most itt hátrál meg, most ott adja meg
magát az erőszakos rothadásnak.

Előbb csak bent, csontokban, szövetekben,
de nemsokára majd kiütközik,
és megroncsolja jóvátehetetlen
formáit, látható vonásait.

Hiába, hogy kemény alapra épül,
nem őriz meg magából szinte semmit,
itt behorpad a hús, ott kitüremlik,
és ismerős arcát elveszti végül.

Hát persze, mindig jött egy-egy előjel,
hangok, neszek. De győzte még erővel.
Most elnyomhatatlan, most egyre hallja,
hogyan fut ki végképp az élet belőle,
nagy hullámokban, zuhogó morajjal.

Eloldva inog a terasz, a tenger,
hogyan nagy testét még egyszer megmutassa,
mozgó tükrökkel, égő cserepekkel
villog a mozdulatlanul futóra,
mielőtt még a káprázó magasba
vonja fordított gravitációja.

ZSOLTÁR-PARAFRÁZIS

*„Füst szállt fel orrából, és szájából emésztő tűz;
izzó szén gerjedt belőle. Lehajtotta az eget és
leszállt, és homály volt lábai alatt.”*

(18. ZSOLTÁR)

Úgy rendeltetett, mindezt látva lássam.
Tenger dagadt, nagy szél zúgása támadt.
Hurkait a halál reám vetette,
megkötözött, csapdába csalt, verembe
ejtett, a Seol megjelölt magának.

Kiáltoztam a szorongatásban.

Lehajtotta az eget, és alászállt.
Forgó sötétségbe mártotta lábát.
Ahova nézett, tűz támadt, alatta
megindult és kettéhasadt a föld.
A mezőket kénesővel maratta.

Ingott a hegyek fundamentoma,
ami a mélybe zárva, most kitört.

Láttunk olyat, amelyet még soha,
mert iszonyú volt felgerjedt haragja,
füstoszlopot fuvintott fel az orra,
és okádott tüzet fekete szája,
köpött eleven szenet a világra.

Szállt pallosláng-kerubon lovagolva.
Repült, sűrű felleg volt szárnya tolla.
Rejtekekül sötétséget kavart,
és fogható homályból volt a sátra.

És hatalmas fényesség járt előtte,
és hasgatta parázssal, jégesővel –

MAGÁNYOS CÉDRUS

1

Kék, fehér, sárga, rögös ég alatt
ez a valószerűtlen sivatag,
a felszín képtelen domborzata –
ki-mi formálta alakzatait?
Vörhenyes okker, piszkoskék, lila,
érdes sárga, egynemű szépia
úgy áll tömören, úgy hullámlik itt,
egymással úgy forr össze s válik el,
hatalmasan és kezdetlegesen,
mintha egy tagolatlan értelem,
még beíratlan lélek játszana,
ködös ész, de már lucidus kezek
rajzolnák az anyagból merített
elnagyolt mégis-képzeteiket.

2

Innen tört fel, ebben a fekete
földfészekben készült gyökérzete,
kétezer éve innen vétetett,
itt küszködtek a szívós gyökerek –
a fényes törzs, ahogy váratlanul
karcsúból göcsörtössé alakul,
mintha egy ártalmatlan mélység sötét
mérgei roncsolnák szerkezetét –
félíg növényi, félíg emberi
kínszenvedés mintázta görcsei,
egy felnyújtott alsókar önmagát,
önmaga inas testét szúrja át,
félbemaradt facsonkok, nyomorék
tagok feszítik-nyomják szűk terét –
itt idéetlen daganatok, amott
egy kurta ág félmerev hímtagot,
egy kérge vesztett része őskori
hüllőt formáz, hosszú nyakon kicsi
csőrös fejet, itt-ott kiütkező
sebeiben alig megfeythető,
de valamit közlő jegyeivel –
van példázat igazabb, mint ez a
formába kényszerült anarchia?

3

Felül a sötétebb, mégis simább
középből jobbra-balra mennyi ág,
hány vékony, erős vezeték ivel,
hány alkalmazkodó hullámvonal –
tapogatóznak le- és fölfelé
a zöld tenyerek, a homályt, a fényt,
vak börtönökből az anyagtalan
magasságot szólítják hangtalan –
gyötrött gyönyörűségük így lehet
mennyből, pokolból küldött üzenet –
úgy fekszik, préselődik gallyra gally,
a zöld korona eleven radar,
fogja s szórja egy valahányadik
dimenzió hullámveréseit.

Kurdi Imre

AMI KELL, ÉS AMI NEM

Kell egy ágy, de párna nem.
Kell, hogy valaki melléd
feküdjön este, míg elalszol, de nem
kell, hogy reggel még ott legyen.

GOLDBERG-VARIÁCIÓK

Így kezdődött, igen, igaz,
lassan egy teljes éve már ennek is, hogy egy este
(nyilván tavaszodott akkor is), mivel épp
üres volt az ágyam és hideg,
hosszú idő után először újra
meghallgattam a Goldberg-variációkat,
azt a felvételt, tudod, amelyet voltaképpen, ha jól
emlékszem, még neked
vettem valaha, talán valamelyik születésnapodra, de téged
nem érdekelt, alighanem
hideg volt neked és túlságosan
fémes, meg talán
túlságosan pontos és szenttelen is, nekem viszont
épp erre volt szükségem akkor,
a cembalóra és Jarrettre, Gouldot
például bizonyára akkor se raktam volna be, ha történetesen
már ismertem volna akkoriban.
Szóval a Goldberg-variációk megint,
hosszú idő után, és mint utólag mindig kiderül,
mindig hajszálpontosan
életem fordulópontjaira időzítik magukat
az egyes felvételek, és mindig
pont az talál meg, ami kell,
akkor épp a hideg, hogy a hideg ágyban
még hidegebb legyen, és most már
mindegy az is, hogy neked nem jelentettek semmit,
se Jarrett, se Gould,
mert CD-gyűjteményeink azóta már
más-más lakásokban állnak,
és más-más polcokon.

AZTÁN LEÜLTÜNK KÁVÉT INNI OTT,

ahol pár napja, könnyedén nevetve
ön azt mondta, már terhére vagyok –
„És jobban tenné, kedves, hogyha menne...”
Talán nem hitte el, hogy vége van,
és úgy gondolta, megy tovább a játék.
De most, hogy látta, nem hagyom magam,
ön meg se bírta inni azt a kávé –
sírva fakadt, és végig folyt a lé
a két napon, míg eljöttem magától.
Hát így döglöttünk mindketten belé,
ezért kíméljen, kedves, most a vádtól.
Hisz tudjuk már, mi mért történt velünk,
s így az a két nap lett az életünk.

ADVENT

Nem, ez még nem a pokol, biztatod magad –
még csak a purgatórium. Hiába
bámulsz ki percenként az ablakon, ott is
csak didergő, csupasz fák, egy-két üres hinta
kóvályog a szélben. Nyugodtan
elhagyhatod. Húzd be inkább a függönyt,
úgy sincs most spektakulum, nincs
kegyelem. Idebent, igen, itt
az igazi horror, szórakozásnak, ha kell,
bámuld azt, az űrt, amelybe hasztalan
gyömöszöltél bele embereket, állatokat
és tárgyakat – be nem telt, csak eltűntek
hirtelen, benned kallódtak el, némelyik
örökre. Hát hagyd, legalább most az egyszer,
hogy utánuk zuhanj.

Polcz Alaine

BARÁTAIM A BÖLÉNYEK

Naplórészletek

Most, hogy kész a sírkő, úgy érzem, valamit befejeztem, elvégeztem. Nehéz mindig futni, csak futni, igyekezni. Azt hiszem, lassan le kell venni a tempóból. Belenyugodni – és befelé. Amúgy is lelassult a mozgásom, fájdalmakkal küszködöm. A kórházban jó, mert külön szobám van, a teraszról körbelátok az egész városon (mindenki kedves, de erről majd máskor). Túl sok a kezelés. Mondták is, hogy csak annyit vegyek föl, amennyi nem fáraszt. Minden fáraszt. Főként a mozgás. A legnagyobb baj, hogy néha a gondolkozás is. Akadozik. Elvesztem a fonalat.

Kezdem a csendes föladást.

Eszembe jut Miklós egyik verse:

*„Barátaim a bölények
Csapásaik a pusztán nyílegyenesek,
mint a kifeszített kötél, száz meg száz egymás mellett.
Hóviharban, ha az ügy reménytelen,
nem trappolnak tovább ész nélkül, összeesésig.
Megállnak, megvárják míg ellepi őket a hó.”*

Azt gondolom, Miklós idejében befejezte a trappolást. Többet tudott, de én akadályoztam, visszatartottam a szeretetemmel, a gondoskodásommal. Nem hagytam, hogy mint a bölények, megálljon. (Tejszínhabos fekete a bölénynek?!)

Miért kellett tennem, amit tettem?

Nézz szembe magaddal! Féltem a halála utáni lelkiismeret-furdalástól. A büntudattól. Ellene dolgoztam. Magamért.

Azt mondja Judit, még nem látott asszonyt, aki így törődött beteg és haldokló férjével. De miért? És jól tettem-e? Itt van. Megint. A lelkiismeret. Szakadás és törés volt a megértésben. És én gondolni, simogatni akartam a bölényt. Tettem is. Szeretetből, önzésből. Mert jó volt. Nekem.

*

Együtt fogalmaztuk meg a gyászjelentését. A gyászjelentésünket. Ennek előtörténete van. Pertorini Rezső – akivel az *Orvosi pszichológia a gyakorlatban* című könyvünket írtuk – munkatársam, jó barátom, negyvenöt évesen hirtelen meghalt. Azelőtt házasodott, kicsi fia volt. Megkaptam a gyászjelentését, rajta, hogy ilyen meg ilyen tudományos végzettségű, ennek meg annak az elnöke, titkára, vezetője, ezek az intézmények meg amazok jelentik és gyászolják. Nézttem, nézttem, s azt gondoltam, hogy így nem jó. A papír hátára megfogalmaztam a saját gyászjelentésemet:

„Polcz Alaine, megszabadult. Testét a Farkasréti temetőbe helyezzük” – ekkor meg ekkor.

A gyászjelentés meg a hátoldala ott maradt az íróasztalomon. Miklós későn jött haza. Megérkezett, elolvasta, berontott hozzám. „Mi ez?” „Megfogalmaztam a partecédulám, mert nem szeretem, ha bonyolult.” Rám nézett, dühösen és fölháborodva. „Megbolondultál? Mindenki rajtam fog nevetni, azt hiszik, hogy tőlem szabadultál meg!”

Később, ezen nevetve, Kisorosziiban az övét és az enyémet is megírtuk.

Jóval később, amikor már nem beszélt, s úgy tűnt, hogy nem lehet vele kontaktusba lépni, a kezébe vette, nézte: „Ne azt írd, hogy »Kívánságára a hamvait a kisoroszi kertben szórjuk szét«, hanem elszórjuk.”

Meglepett a pontos, világos fogalmazás. Értette a nyelvet, az életet s a halált. Akkor is.

Most, ahogy a naplót olvasom, fokozottan élem át azt, amit ő élt át. Amikor a lábát nem tudta emelni, egyszer mondta is, hogy „Olyanok, mint két betonoszlop, nem tudom irányítani őket”.

Most, ha leguggolok, nem tudok fölállni. S akkor azt gondolom, jobb, ha letérdepel, mert könnyebb úgy fölállni. És még nehezebb – nem tudok fölállni. Amikor ő nem tudott fölállni...?

Minden empátia mellett, hiába dolgozik az ember haldoklókkal, betegekkel, hiába éltem át Miklós mellett azt, amit átéltem – csak akkor érti meg az ember igazán, amikor a saját testében is megéli ugyanazt. Vagy akkor sem. Vagy másként.

Mit lehet tudni a másikról? Ez az örökös küzdelem – megérteni az életet pontosan olyan nehéz, mint a házasságunkat – és megérteni azt a valamit, amit Istennek nevezünk.

Miklós sokkal hamarabb megértette. Ő már rég tudta, hogy egyetlen vallás se tudja megközelíteni, de mégis *van* alkotó.

*

A sírkövére egyik versének két sorát vésettük: „Még csak most kezdődik minden.” Ezt a pár sorát az egyik születésnapomra adta át:

„Egy tájba lépek ki
Egy tájba lépek ki, ahová a másik nem követhet.
De azért még változatlanul itt vagyok köztetek.
Sőt, még csak most kezdődik minden.”

Miklósnak nagy születésnapjai voltak, ünnepélyesek, barátokkal és a családdal is. Az enyémet általában elfelejtettük, talán kétszer-háromszor volt életünkben számon tartott születésnapom. Nagy ritkán eszébe jutott. De akkor pár sorral mit tudott adni! Az egyik születésnap ajándéka:

„Öt stáció

1.

Hogyan találhatnék valami semmit –
bámulva reggeltől hosszan
a szorgos okoskodást,
ahogy a világ teszi magát,
teszi a rendet a rendetlenségbe,
ama másik, másképp lehetetlen
engesztelhetetlen rendbe.

2.

*Megtörtél kemény ész, bevallom.
Szél ha zúg, süketen is hallom.
Fészkei magát a törésbe,
forrasztva a részt az egészbe.*

3.

*Ím lehajtod fejed a keresztre,
a hordalék szigetre.*

4.

Vagy mégis valami elevenre?

5.

Micsoda madár!”

„*Micsoda madár!”* Gyermekkorom óta kedvenc énekem ez a pentaton ősi dallam – megváltóváró ének. Sokan szerelmi éneknek tartják. Joggal. Mindkettő szerelem – lehet. A szerelemtől is mindig megváltást várunk.

Öt stáció. Mint a pentaton ének. Amit hajnalköszöntőnek is szoktak értelmezni. Értethető mindenik értelmezés. A „*Micsoda madár!”* utalás, személyes nyom – nekem. És mindenkinek – aki érti. Persze, sokan nem értik.

*

Egy évig kerestem különböző bányákban egy természetes, egy tömbből álló követ, ami Miklós munkájához, lényéhez illik. Gábor vitt ide és oda, és végül megtaláltuk Bodmérón, Pityu bácsinál.

Mikor már a felirat és minden rendben volt, és a szép gránitkövet föl akartuk állítani Pityu bácsival, közölte a temetkezési iroda vezetője: „*Az özvegynek nincs joga sírkövet állítani, mert díszsír hely – Mészöly Miklós díszpolgára Budapestnek.*” (Hozzáteszem, Szekszárdnak is, és kérnem se kellett, a két város végül fedezetet is adott rá.) Kérvény erre-arra, egy bizottság foglalkozott az anyagiakkal, a másik az elhelyezés módjával és a fölírással. Aztán kiderült, hogy csak a Nemzeti Kegyeleti Bizottság adhat engedélyt a sírkő felállítására.

Pityu bácsi legalább harmincöt évvel fiatalabb, mint én, de Pityu bácsinak szólítjuk, mert valóban az. Baranyai Lacinak jó barátja. Pontosan értett és érzett mindent. A fia dolgozik vele és a nevelt fia, meg még két-három ember. Érezte, tudta, hogy mit akárok a madáritatóval a sírkő mellett, és mit jelent a felírás, mit hova helyezünk el.

Nincs emelt sírdomb, se piederstál, alapzat sincs. Csak a sima föld. Persze alatta szükséges a beton tartógerenda. A fűvet úgyse gondozzák rendesen, hiába fizet az ember. Meg aztán ki tud majd kijárni? Folyton gazolni? Körülötte murvát hintettünk jó vastagon. De hogy ne legyen vakítóan fehér, ajánlotta Pityu bácsi, hogy a gránitkövből, amiből a sírkő is van, darálnak valamennyit, és a kettőt vegyítve terítjük szét a földön. Hozott apróbb köveket is, amit a leállított, hatalmas gránittömb mellé raktunk körbe, hogy természetesen menjen át a sima talajba.

Szépen dolgoztak. Szépek a betűk, egy olasz vállalkozó öntötte bronzba. A sírkő mellett a földön a madáritató, oldalán kicsi betűkkel: *Alaine*.

Kérlek benneteket, szórjatok egy marékkal ide a hamvaimból, tudom, hogy tilos, de ki veszi észre? (Különben a közutakat és a temetőt kivéve bárhol elszórható.)

Szerettem volna – ezt is azonnal megértették – kiszedni az urnát, kiszabadítani a hamvakat. Emlékeztem, hogy hol van, milyen mélyen – hiszen én helyeztem el a temetésen, tettem be a sírgödörbe az urnát.

Változatlanul szép a sima kerámiaurna (most az asztalomon áll). Benne egy műanyag tartályt találtam, légmentesen lezárva. A kerámiaurnába egy kevés víz jutott, a műanyag tartályba semmi. Meg a cédula is benne szárazon, mikor halt meg, mikor hamvasztották. Jól elzárva a földtől, a természettől, a visszakerüléstől a nagy körforgásba.

Asztalkendőbe tettem kidei diót, a Magyarvalkóról hozott ponylik almát – úgy szerette Miklós, de itthon sose tudtuk meghonosítani. (Most már tudom, hogy azért nem, mert vadalanysba kell oltani, amelyik hozzászokott a mostoha, szikár, nehéz életkörülményekhez.) Tettem szőlőt is, három pogácsát. A kiszabadított hamvakat beleszórtam. És magam helyeztem el a sírgödörbe, és mellé Bebi virágait.

A munkások Pityu bácsival csöndesen álltak, és nézték. Értették. Utána körbevittem a kosarat, megkínáltam őket pogácsával és pálinkával. Gábor vette a pogácsát, hozta a kidei pálinkát kis demizsonban otthonról, a poharakat otthonról, engem meg a kórházból. Ragyogott az őszi délutáni nap.

Nézni is nehéz volt, míg legörgették az óriási követ a teherautóról. A munkások szépen összedolgoztak. Pityu bácsi mindig csak „fiacskám”-nak szólította őket, mindegyiket, ugyanúgy az édesfiát, a nevelt fiát, mint a munkásokat. Amikor elhelyezték a sírkövet és mellette a madáritatót, még vizet is öntöttek bele. Mondta Pityu bácsi, hogy tíz napig is elég ez a víz a madaraknak, ha nincs nagy meleg. Kipróbálták. Belehullott egy falevél, lassan ereszkedve. „Szép” – mondta Pityu bácsi.

Olyan gyönyörű idő volt, mint '56-ban, a forradalom idején. Az az ősz is ilyen hosszú és meleg volt. Akkor is kimentünk a temetőbe halottak napján. Körbeálltuk a harcokban elesettek virághalom-émlékét (most emlékmű áll ott, felirattal). Akkor csak gyertyák égtek. Még reménykedtünk, álltunk a hangtalan tömegben, Ágnesék is ott voltak. Mindenki gyújtott gyertyákat, együtt voltunk. Sokan.

Most itt is együtt volt egy kicsi csapat.

Pityu bácsit úgy öleltem meg, mint egy rokont. Az embersége, a csodálatos érzéke az arányokhoz, színekhez, formákhoz. Hogy mit hogyan tegyen. A végén összepakoltak, sehol ne hagyjanak maradékot, piszkot, rendetlenséget, még maradék földet se. Pityu bácsi megtalált négy-öt követ. Elfeledkeztünk róluk. Egyet Annácska hozott az Adriáról, egyet a Királyhágó mellől Judittal, egyet Kidéből hoztunk, s még valaki hozott egyet. Észrevette, ezeket is odaraktuk. És gyümölcsöt tettem a sírkő elé is.

Elmentek, integettünk.

Leültünk a padra, fáradt voltam, és kegyetlenül fájtak az ízületeim, meg a köszvényem, meg az élet. De ez nem. Ez a befejezés volt. Szép volt. Ünnepe volt. S ahogy ültünk a padon, már jöttek a temetőlátogatók – közeledik halottak napja, itt van mindjárt –, megálltak, és nézték. Éreztem, hogy csodálkoznak, szokatlan és szép, a gránitömb, előtte a gyümölcsök. Pirosan, sárgán, zölden.

Valami lezáródott. Kész van. Szekszárdon a Mészöly Múzeum és sok harc után a sírkő.

Ezt a könyvet is befejezem, és lassan, lassan – remélem – az életet is. Talán tudom majd jól lezárni. Reménykedem. Trappolgotok még egy kicsit, s aztán megállok, mint a bölények.

Gáti István

A HÁZ

Mit kibír a ház! Mennyi évet!
Hogy zajlik a nagybetűs élet.
Mennyi kérdés volt és felelet,
Mit elnyelt az a négy emelet!
Mit kibír a ház! Mennyi embert!
Hány pótkávét, rosszízű reggelt!
Szatyrod, míg monoton cipeled,
Tudod még, ki lakik ki felett?
Mit kibír a ház! Mennyi sorsot!
Mennyi fajtisztát, mennyi korcsot!
Miféle fejvesztett napokat
Takar a földém, a vakolat!
Mit kibír a ház! Mennyi áram!
Hány seb ég a kövön, a fában!
Könyvtárnyi titkot és szerepet
Tudnak a téglák, a cserepek.
Mit kibír a ház! Mennyi évet!
Hogy bohémból csökönyös vén lett.
Ajtódra új név lesz kiírva,
De a ház kibírja! Kibírja!

MI HOZTUK EL

Az ablakból látszik már a táj.
Vitorla metszi a távoli eget.
A motor még néhány percig jár,
Míg elfogy alólunk a rázós terep.
Sorompó legyint, hogy zöld az út.
Valami új dal a fülünkbe kopog.
De valahogy mindez még a múlt,
A strand meg a fák s a vízben a horog.
Mint statiszták jönnek strandolók.
Paraván égbolt a Badacsony felett.
S mi nem látunk éppúgy parkolót,
Ugyanúgy por van, és éget a meleg.

Nézd, zárva van most is a hotel!
Meg itt a tábla is: „A kutya harap!”
Talán időgép lett az Opel,
Vagy mi hoztuk el a tavalyi nyarat?

Jeles András

RORSCHACH-TÁBLÁK

05. 03. 27.

hát sajnos nem tudom, erre
mit tudjak mondani,
nem az én asztalom
(kilenc másodperc)
szerintem?
(hét másodperc)
szerintem úgy látom, ez itt
egy – tisztesség ne essék – tengerfenék
vagy inkább temető az Óceánba lenn,
nem is értem, mik lebegnek,
ködös
csak ködösen látható,
hogyan ezek mind kicsodák –
sajnos megakadtam
(tizenhét másodperc)
valami halott tengerészek lehetnek,
követ csomóztak, ilyen bazaltot,
buzi nagy utca követ a bokájára
mindnek, ezt nevezzük matróztemetésnek,
az idők végéig ott lejt,
keringőzik, billeg az összes halott,
körberöpködik őket ezek a kicsi
fényes halak,
mint a fecskék

*

89. 04. 11.

van itt minden,
valami báránnyelőszerűség
jégcsap, női láb, növény, szétkent
poloska, ez itt felesleges
nem tudom (kilenc másodperc),
mondjam el?

ostoba bál,
 szegényes és tarka egyenruhák kincstári
 szekrényillata: álruhás rendőrök, grog,
 pezsgő és mézes limonád –
 hölgyek nárcisz- és violadelegációja zsong
 a trónörökösi mellkas, a büszke váll-lap körül
 elforgatom: két ronda spinkó lófarokfrizurával,
 az őszibarack nedves magját Ófelsége –
 nyitva az ablak – a párkányra ejti, itt
 kiválik a bál párálló anyagából egy
 valamicsudás alkormányzó, a kitárt
 ablakhoz suhan, és szanzsen a magot
 zsebre vágja,
 utóbb a büfében a dámák baráti
 csóklehelések ellenében szájukba vehetik
 a felséges magot,
 az egészszet valami szívárvány vagy
 rózsaszín tartja össze

*

89. 04. 04.

érdekes,
 az ember, ha közelebről megnézi, mintha
 lenne benne valami,
 keserves látni, hogy a folyón
 nem látni csónakot, és hogy
 a White Hall udvarát felverte a gyom,
 olyan gyanúsán tetszik mosolyogni
 picikét ezt is megforgatom,
 az utcán sincs senki, csak
 néhány szerencsétlen istenadta, sétáljunk
 el Moorfields felé, nem-e temetnek
 ott éppen –
(hét másodperc)
 csinos vagyok tarka köntösömben,
 az új parókámat viselem, ugyan
 milyen parókadivat következik a pestis után, hiszen
 ki lesz oly vakmerő, hogy
 idegen haját vegyen
(öt másodperc)
 ha nem lát**nák** itt alul egy vaginát,
 azt hinném, szent hely,
 ragályos ház, valaki –
 olyan, mint egy bogár –,
 össze akarja harapni egy csáppal,
 gyereket visz az ölébe –
 menti a házból

*

79. 08. 12.

ha tudnám, hogy mit akar hallani,
 isten bizony azt mondanám
(nyolc másodperc)
 ez semminek se látszik,
 mindenki szokott felelni rá?
 mer itt például Glynne őrmester fekszik,
 akire az este ráesett a ló –
 ez talán én vagyok álmomból felriadva és
 úgy ütöm arcon ezt a fehérnépet
 (mi ez, valami hínáros pocsolya? –
 hiszen ez a feleségem!),
 hogy vánkos, ciha, derékalj mind
 telimegy vérrel *(hét másodperc)*
 ha jól látom,
 sokadalom, átellenben a vérpad,
 Sir Henry Vane-nel, aki fejét a tőkére hajtja,
 várja a csiklandozást, a nyakán
 valami kelevény, daganat és Sir Henry kéri,
 azt most már ne bántsák, és
 egyáltalán, bánjanak emberséggel
 nyomorult porhüvelyével holta után,
 furcsa, hogy minden olyan, mint
 egy vérző denevér

*

91. 09. 07.

úgy nézem, ezek ilyen díszes,
 fegyveres élőlények, itt a
 gyíklesője, fokosa, térdeplője,
 nem merem mondani, hogy
 ez itt mi lehet,
 mégis? szerintem?
 a magyar inzurgensek serege
 Győrnél, itt a fővezér,
 ez a sárga lepke, följebb a sarokba
 egy hevesi lovas báró rebeg –
 no, Alvinczy, baszná meg ked eztet a
 pisztolt, mikó kovája sincs, tehát
 ne csudájja kelmed a futásunk,
 isz a legbizonyosabb halálnak így
 kitétetve lévén, kételenek valánk
 hazánknak további jóvára magunkat
 megtartani –
 de hogy a többi mi lehet?
 nem tudok többet

*

93. 03. 16.

hú! (*öt másodperc*)
 jobb, ha hallgatok,
 nem baj, ha így csinállok?
 na, ez most megtalált,
 mi ez, valami sárkány esetleg
 gyökérre, horgonyra kapcsolódva?
 ha felismerem, bosszút áll?
 az ujjamnál fogva megkap és
 lehúz, beomlik a homok
 mint a fogatlan száj (*hét másodperc*)
 nem merem mondani, kicsit
 cikcakkos, nem tudja az ember, elég
 furcsa kivenni:
 ez Violetta, lábán kőnehezékekkel, fejfel
 előre a – mi az isten – kerti derítőbe,
 ütések valami vassal a koponyán, 14
 éves, a nyakán vágás, szakadás,
 amott a deklin ezüst fülönfüggő vézrik
 kicsike fülдарabbal,
 itt a keramiton pé tamás
 fényes szteppcipőbe,
 meg valami láb,
 sajnos itt a vége

*

95. 05. 18.

ez éppolyan,
 mint a mechanikus színház,
 első klasszis: Salzburg városa,
 lakóit látjuk, sétafikálnak,
 második klasszis lago maggiore,
 a nap éppen felkelést mutat,
 a vízen lagyikok, gőzösök járnak,
 harmadik klasszis: mechanikus balett,
 negyedik: bekötött szemű asszony
 produkálja magát, tudniillik holmi
 objektumokat vakon néven nevez,
 kockák szemeit és más kvantumokat,
 végén ködképek adatnak elő és
 marmor statuák, midőn
 egy nagy csillag színeit változtatá,
 ez után
 Papa, Józsi és én omnibuszon a Hídig kocsival
 rázattuk magunk: Király uccában a légszeszcsöveket
 rakják, így hát kerülővel kellett rossz úton
 a Városerdőbe jutni, Fogarasy néninél papával lehágtam
 Sonntag kapitány cukordinnyéit látni, levett a kapitány

úgymint kettőt, Városerdőben sok helyeken lovas Policzai
 állítatott a Páva szigeten tartandó Anna-bálra,
 az alleé is kivilágíttatik, majd
 három óra előtt Museum salába mentünk, hol conservatoriumi
 próbatétek kezdettenek, ma
 zongora s elébb generálbass volt, ebédre
 tésztnak, leves és marhahús után, kiflik
 eperbefőttel töltve és a végin kukoricza,
 reggel Papa, Gina és én gróf
 Károlyi kertjébe mentünk, főkébb
 szépen virítanak ezen virágok, úgymint lancifólium, nagyon szép
 liliumok, sok tarka verbénák, főkébb rózsaszínűek, muskátlik
 is külömb-külömbek vannak, szépek még: kék torreniák,
 délután Király Vilmához mentem,
 Beethoventől játszott, ozsonnára néni frissen
 fejt tejjel, finom kenyérral szolgált, az új
 sétatéren voltunk, a Kioszk előtt fagylaltot,
 ettünk, epret és vaníliát,
 még egy keveset jártunk és hazamentünk,
 levettük a szép virágos kék
 ruhákat és a gangra kiültünk,
 öt óraker reggel lövöldözés és
 szép zene, ő fensége apostoli királyunk
 születése napját jelentették, délután
 nagy szél volt, este szappanbuborékok
 csináltunk, Rudolf bácsi is egynehányt –
 Mama zongorált, testvéreim kikocsiztak, én
 szakácsnénnel angol könyvben
 képeket néztem a gangon –

*

hú, de milyen kép,
 nem baj, ha szólok hozzá?
 keljetek, gyerekek,
 süt má a nap, új nap
 kezdődik, olyan amilyen
 sohasem volt és
 soha többé nem lesz,
 keljetek!

*

na, ez csinosnak látszik,
 innen nézve úgy fest, mint egy tokhal
(hét másodperc)
 igen, ha a körvonalat nézem, viszont
 belül: polgári kormányzó, plusz egy alkormányzó
 életvitelszerűen acsarkodik, dühödt irodai

átkokat hajigálnak egymás fejéhez,
 aztán a vizsály feljegyzésekben és leiratokban
 bonyolódik, a pedáns, formalista alkormányzó
 hajthatatlan, élete céljává tette ezt a harcot,
 és egy szép napon – ha ezt idevariálom –
 a kormányzót a fővárosba rendelik,
 hivatalát persze az alkormányzó
 veszi át, aki egy pimasz levelet kap
 önmagától, melyet előző este alkormányzóként
 fogalmazott, tehát habozás nélkül utasítja a
 kormányzósági titkárt, hogy válaszoljon
 erre az arcátlan levélre, majd mint kormányzó
 szignálja a dörgedelmes választ,
 hazatérvén alkormányzóként reszketve
 a dühtől veszi át a Kormányzó pecsétjével ellátott,
 küldönc útján érkezett kormányzósági
 leiratot, nyomban nekiül tehát, hogy kellő
 eréllyel válaszlevelet fabrikáljon
 és da capo –
 itt lejjebb is kell legyen valami,
 de már semmit se látok

*

hülyeségeket fogok mondani,
 például ezek mélységbe eső harcosok,
 ez a morc huszár meg
 kagylót tart a spájzba, éjjel
 egy egér a kagylóra mászott,
 és a kagyló kinyílt, megérezte az egeret,
 tehát újból becsukódott,
 fejénél csípte meg, valameddig
 kaparászott, vergődött, s úgy aztán
 megfulladt ez a bizonyos egér,
 de elég halvány, nem tetszik nekem –

*

jézusom, megint ég minden,
 ismét kievezünk a vízre,
 fel-alá csónakázunk,
 erősödik a szél
(nehezen, kapkodva lélegzik)
 bárhol a szélnek fordulsz arccal
 szinte megégsz a szikraesőben –
 sok becses holmi lebeg a Temzén
 a folyó tele bárkákkal, csónakokkal
(kilenc másodperc)
 már nem bírtuk tovább,
 és egy sörmérésbe mentünk a Három

Daruval srégen szembe a Bank side-on
néztük, hogyan terjed a tűz,
ahogy sötétedett, persze egyre jobban látszott,
sarkokon, toronytetőkön, templomok, házak
közén, fel végig a City emelkedőjén
gonosz, vérvörös lángok, nem olyan szép
láng, mint a kandallóban, és
aztán hazajöttünk,
nekiláttunk, hogy mindent összecsomagoljunk
szép, száraz, holdvilágos éjjel
aztán vacsorára a tegnapi ebéd
maradékát ettük,
olykor-olykor kimentünk a kertbe,
felette iszonyatos volt, úgy tetszett,
mintha lángolna a mennybolt,
leégett a Szent Pál-templom és az egész Cheapside,
hajnali kettő tájban felkölt a feleségem
hogy már mifelénk is tűz van,
az aranyakat magamhoz vettem és
csónakon Woolwickba mentünk,
aztán elmentem a tűzhöz, úgy láttam,
nem oly reménytelen a helyzet,
a király hajóépítői robbantották
a házakat, elmentem Sir Penékhez,
egy szelet hideg húst ettem,
arra gondoltam, a tűz módján élek,
hideg húsokat zabál az is,
a Moorfields rétjére mentünk,
közben a lábunk majd meg nem égett,
forró parázson jártunk, temérdek
ember volt a mezőn, nyomorultak
odacipelték mindenüket, éjjel-nappal
az ég alatt tanyáznak,
hazajöttem a New Gate-i piacon át,
felszedtem a Selyem Céh házáról való
üveget, a tűz hevétől megolvadt,
összekunrodott, szembejött egy megpörkölődött
macska, nehezen vonszolta magát szerencsétlen,
oldalán látszott a hús,
idegennek mostanában nem bátorságos
dolog London utcáit járni, ti. azt gyanítják
az emberek, hogy ez a pusztítás,
ami a tűz képében a városra szakadt
talán összeesküvők, hollandok műve,
az utcán cukroshordókat talált a nép,
hordják abból a cukrot, ott helyben is
zabálják marokszám, vagy sörbe téve isszák

és lerészegednek, mint a disznók,
 mindenem elmocskolódott, jó volna
 ruhát s kesztyűt váltani, a Hattyúba
 mentem s megnyiratkoztam, senki ismerőst
 nem láttam, szomorú látni a folyót, sehol
 egy ház vagy templom a közelben,
 Sir Fordéknál ettünk cseréptányérból
 hirtelen sült ürüszegyet,
 onnan a Hivatalba mentem és ott is
 aludtam,
 hanem szörnyű látni, a Takács Céh háza
 harmadik napja lángol,
 persze, mert a pince tele van olajjal,
 megnéztem az egész leégett várost,
 keserves látni a Pál-templomot,
 fedele beszakadt, a kórus a Szent Hit
 oltárra zuhant,
 Creednél kértem egy inget kölcsön és
 mosakodtam,
 kihírdették, hogy a Tower-dombra
 és minden templomba be kell
 engedni a szegényeket, akik
 hajléktalan maradtak,
 a Temze-parton két angolnát vettem
 hat shillingért
 beszélnek, hogy Starling tanácsos, ez a
 felette gazdag ember két és fél
 shillinget adott a munkásoknak,
 akik megvédték a...

*

halacskák
 színesek, mintha tolluk lenne
 a halacskákat tiszta vízbe tettem
 azután szétbontottam az ingvállakat,
 a kelme finom, a cérna szinte finom,
 szakadozott,
 megmostam azután, míg száradt
 fésülködtem és szépen kivasaltam,
 délután az ujjakon igazítok,
 a nap hét órákor máris lent van,
 és így itt a völgyben hamar setétedik,
 Irma zongorázott, én az ablakon ültem,
 és álmélgodtam: oh, erre s
 arra osztok gondolataim,
 később Papa kíséretével énekeltem,
 letzte Rose, immortale

szegény mama főzött,
eljött a másnap,
csak délután öltözködtünk,
Ginával és Józsiával a Város majorjába
mentünk, ma több emberek voltak itt
az a csinos ember mindig utánunk járt,
leánykákkal volt, az egyik gyönyörű
leányka, hasonlít egy keveset Blanka
comtesse-hez, majd elöl, majd hátul
voltunk,
az utakon nagyon porzott,
itthon mindent jól kiporoztunk,
a galant bácsi sok kótákkal érkezett,
1h-ig majd folyvást zongoráztam,
a csillagok nem oly fényesek,
mivel hold is nagyon,
a generálmezőn parádézna, sok
ágyúzással és zenével, ekképpen
tiszteltetik őfelsége születése napja,
nyolc nap bételt, hogy
nem láttam ideálom,
el ne feledjem: sokat ütök a harangokat,
melyek már ismét tüzet jelentenek,
a fekete sűrű füst a kék ég felé tart,
én levetkőzvé, kedves lugosomba
a kőre ültem, a teljes hold oly barátsággal
tekinte reám, hogy szinte felvidultam,
kilenckor Érdinét elkísértük a generálmezőig,
nékem megfoghatatlan, hogy lehet ezen nő
a bolond férjébe oly szerelmes,
Dreschné megérkezvén kezdődött solfeggírozás,
majd Mondschein és Wie schön ist jöttek
némely rész hányszor ismételve, oh
ezen angyal türelme, kedvesen mondja:
elbájoló,
elhagytam imádottamat,
keveset varrtam, nagy szél emelkedett,
reggel elszomorodva látám a borult mennyet,
Papa már itt volt, szegény Wieser bácsi
nagyon rosszul van, a néni is már tudja,
lehet, szegény bácsi már nem is él,
ebéd után az első szőlőket ettük,
Mama fekete lustert vett nekünk,
a balkonon összehajoltunk és
varrtunk szorgalmasan,
fájdalmas volt a lámpánál feketét varrni,
vászonba pakoltattak a nyári ruhák,
elbúcsúzhattunk tőlük a jövő nyárig, ha

Isten is úgy akarja, a fekete redőkbe
nemcsak a bácsit sirathatjuk, hanem
meghiúsult reményeinket,
még nem volt 5h, midőn Wiesner néni
lakásába mentünk, itt már sokan voltak
mély feketébe,
mi a gangra kiálltunk,
mert olyan roppant bűsz volt a szobákba,
a bácsi holt tetemei oly hamar rothattak,
tehát kéntelenek voltak beszegezni,
megjelentek a papok,
én egész másnak képzeltem a Schiller plébánost,
a trombitaszó a beszenteléskor
igen borzasztó,
ahányan voltunk, sorba álltunk,
képzeltető, milyen sűrű menet, végig
a Kerepesi úton, vásárosbódék álltak,
amely leget beszívtunk a tipródó lovak, ökrök körül,
az félig telve volt porral, büsszel,
a kripta már nyitva állt, a koporsó betéttett,
egy miatyánk után a nagy kő
ismét reájött és mindenki
fogat, kocsí után szalatt,
egy ingujjon slingeltem, beszélgetéssel,
kedves dolgozással eltűnt az idő,
délután Semsey grófné két leányával
látogatott,
az egyiknek kis szakálla van,
egy bokréta volt az asztal közepén
ezüstedényben,
cigánynék kölkeikkel voltak itt,
elől a vizes ingből kibámultak
a hápogó halak, este
gerlicéket ettem,
vacsora után vászonny tétünk,
a báró ma egész nap feküdt,
a hideg lelte, Papának hasmenése volt,
nekem keveset fáj a fejem,
bárónétól iskatulyát kaptam varrótókkal
töltve, melyet a báró Londonból hozott,
a báró még fekszik,
a téli almák szalmára tétetnek,
a vén báróné ebédnél rosszul lett,
Papával néztük az almaszedést,
a báróné vett a csipkeárostól gallérokat,
nap lemenetel után igen hideg lett,
szép este, csillagokat néztünk,
Adél hajamat betekerte,

Benyéről jó fügéket hoztak,
midőn Albert Irsán voltunk, szilvákat és
kalácsot ettünk,
szép hold sütött, Vecsésig halkan énekeltem,
a nyári holmikat padlásra vittük,
délelőtt vasaltam, karomat elégetém,
fejem is fájt, de hideg lábvíz jót tett,
Gasometer nagyon bűdös illatokat ereszt,
menazsériába boa nevezetű kígyót és nagy
Crokodilt láttunk, a kígyó három-négy csibét eszik
elevenen, a tigris erősen köhögött,
a barackok már nagyok és málnák,
egresek érnek, Mári az egész délelőtt
fekütt, Nina főzött, én voltam piacon,
délután a magokat törtük,
Giergl Ginát és engem egy képre fest,
délíg a hamuszínűvel kész volt,
az ozsonna után Mama egy portió
ribiszkefagylaltot áthozatott,
nagy mama jeges kávé-t küldött,
kávé után az első cukordinnyéket ettük,
este odaálta a Máival többfélét
játszottunk, de Gina megütötte magát,
ekkor elhagytuk,
a kertet a sok eső felfrissítette, de
nem olyan jól aludtam mint tegnap,
szép holdvilág volt, az első negyed,
a kertben sétáltunk és a fákat ráztuk,
természetes douche volt,
a császárné egy herceget szült, azért
egész nap lövöldöztek a várban,
a házak nagyobb része fényesen
kivilágítva, mentünk a
Pest városát nézni,
főképp az Angol királyné és egy hajó ragyogtak,
az egész látvány tündéres volt,
a világítás a setét folyamba látcott,
midőn hazatértünk a jó néni cukkerlikat vett,
a gyertyákat kioltottuk, a kis főherceg neve Rudolf,
a vörös bogyókat kalárisba fűztük,
mind együtt Szép Juhásznéhoz mentünk,
útközt a zarándoknál pihentünk
és a szép regényes erdőben virágot szedtünk,
nagy papa gipszszobrát megnéztük, melyet
Marschalkó küldött,
Hermin hajaimat betekerte,
jól aludtunk,
voltam a gangon,

az első emeletről hordták a sok bútorokat,
 Langerék félévi házbérrel adós lévén,
 költözni kénytelenítettek, de a bútorok
 mind a kocsiszínbe kerültek, mily különös emberek,
 ezeknél is kényelmességük felülhalad
 minden képzelődést,
 Rózsa is egész nap a gangon pleine paradeban
 éppoly affektáltan, mint mindig,
 a kedves Emma falun meghalt,
 már betegeskedett,
 a hónapi gyónásra készültem el,
 be jó lesz, ha ez is meglesz...

*

na, itt valaki vérnyomokat hagyott,
 ez *(magában nevetgél)*
 elég nagy hülyeség, ez meg árnyakat
 osztat szét, egész nap beszél, megvénhedvén
 utolsó pontjára siet életének, koporsóját
 is elkészítették, s beléfeküvén
 harmadnapig is benne nyukszik, s
 azon erőlteti a körötte valókat, hogy
 vigyék már temetni, de annak felette
 minden aktáit kibeszéli, testvéreim
 közt rossz életet én csináltam, úgymond, kurva
 voltam, házasság rontója voltam *(egyre dühödtebb,*
szája sarkában fehér nyál képződik),
 egész házamnépe közül csak
 szegény uram idvezült,
 én s három fiam elkárhozunk – kikkel
 volt dolga, mind, világ csúfjára, kibeszéli –,
 itt pediglen egy véres hátsó, füst
 száll föl alóla

*

nem tudom, ez egy Mikulás?
 őszinte leszek: nem tudom kivenni
 most buta vagyok?
 mert nekem secko jedno,
 hogy Jézuska vagy Mikulás,
 mert ezt a szót mi nem ismertük,
 hallottunk róla, hogy húsvét például
 vagy születésnap, de egyik se hozott
 nekem semmit, úgyhogy ez
 mindegy volt,
 viszont ha álmomba repültem,
 az nekem nagyon tetszett,
 reggel próbálgattam repülni, így-e,

megmondjam?
 nem sikerült, nem voltam már olyan könnyű, mint éjjel –
 persze: teliettem magam rántottlevessel,
 viszont nézzük a ringlispílt, na
 én abba otthon voltam, mint hajtó,
 tetszik engem érteni?
 mert ezt nem gép hajcsa,
 hanem a gyerek, mer az
 mindenütt van, nem igaz? gyerekenergia,
 ha ötször megpörgeti, utána aztán
 egyszer rámegy s repülhet,
 viszont olyan is volt, hogy
 egy héten köröszkül, mindig délután
 kellett hajtsam a Singer varrógépet az Etelnek,
 és kaptam uzsonna kávé,
 hát az finom volt, és a nő dalolt és ez
 ünnepi hangulatot jelentett számomra,
 úgyhogy nem panaszkodhatok,
 sokszor szórakoztam, például láttam
 egypár dáridót, az önkéntes urak
 mulattak, pezsgőspohárral
 gyakorolták a gránátdobást –
 a nővéremnél lakom, nála is kosztolok,
 neki adom a fizetésem, a kisbaba
 meghalt, sógorom háborúba ment,
 ilyen bérkatona, nővérem kijózanítóba dolgozik,
 voltam a Vatikánba, de kint maradtam
 az oszlopos körudvaron, nem akartam a Pápával
 találkozni, ilyen harmadnapos szakállal,
 mosdatlanul, egyszóval nem voltam szalonképes,
 azóta is sajnálom magam

*

ez két embrió,
 utánozzák egymást,
 kíváncsi vagyok, egy nagyokos erre
 mit mond
(kilenc másodperc)
 vicclapon sétáló bogarak, így
 pattognak föl magasba a röhögéstől,
 az sincs kizárva, hogy ezek rajtam röhögnek,
 égő gyertyával érkezem az éjszakai vadászatra,
 ujjamat a gyertya lángja körül megfaggyúzom, s
 egyik büdös férget a másik után lecsipkedve
 a falról, ügyesen belemázolom
 a lángba, míg odakinn hatalmasan morog,
 dörömböz az északi szél,
 én – hánykolódás és vakarózás közt – elalszom

újra, és jön a reggel, a másnap, ezt
kertemben, nyomorult rózsáimmal
töltöm, most adják ki idén utolsó
szirmaikat, kár volt tövükre a vizet
pazarolni, valahogy mostanában ezek is
olyan silányak, sápatagok, hogyan
van most ez a világ, azt mondják,
régi nap süt az égen, magam is
bizonyítom, de nem úgy csinálja
mégsem, mint annak idején, a természet is
más egy idő óta, valahogy hidegebb,
kedvetlenebb, még a fű is megváltozott,
lesem évről évre a szekfűt, rózsát, violát,
kecsegtetem magam, fejlík egyik a másik
után, aztán valamennyi sem ér semennyit,
gyökerével tépném fel mind, de hát
az emberek is, én magam is, ej,
minden humor kihalt belőlem, nincsen
kedvem, örömöm, hacsak az nem, hogy
most száraz kenyeret rágicsálok, melyet
egy-két korty savanyú borral leöntök, és
Sófim kalap *iskátulálá*, nem bírom, ne tessék
haragudni, kimondani, Sófim kalapdobozára
könyökölve hátraeresztvén fejemet, azt remélem, hogy
egy versecskét ismét szundíthatok, de
hiába remélem, nem járok sikerrel,
amint az elkövetkező éjszaka sem, padlóra
vetett ágyamon félig betakarva feküdtem,
egy szál gyertya világánál olvasással
fogyatván az időt, midőn Sófim megébredvén
ijedelmes hangon hirtelen szólta: szabad-e
melléd bújnom, fázom igen, édes barátom, s
mellém jött dunnám alá, s oly hideg-
nyugodtan voltunk egymás iránt reggelig,
mint két korhadt tuskók az erdőn,
szegény Sófim, bizony beteg vagy,
tudom, hogy az vagy, mert én is az vagyok,
mondám, és egyazonos a nyavalyánk, lefolyik
minden öröm nélkül az élet, te bizony,
mondá, nem bánná, ha én tőled mielőbb
eldöglenék,
egyetlen hang nélkül feküdtünk azután, és
csodák csodája, másnap megint megvirradott,
és egy-két toppantásra este van újra,
Sófim tárt ablakunkba könyökölve az
utcát nézi, végigtekintek a piacon én is,
melyet a közel való napokban teljesülendő
hold a felhőtelen égről hidegen megvilágít,

néhány gyanús nagysád az átelleni járdán
roppant krinolinban lebeg fel s alá,
szótlan néztük darab ideig a rossz
világ nyomorult bolondjait, végre Sófim
megszólala, ezek osztán krinolinok, egyebe
sincs, mondám, az effajta jójánynak, minden
boldogságát felfújt krinolinjába találja,
de hagyjuk el, az én eszem most vésznek
indult tókéim közt kóvályog, suhajtám,
majd házam rongyos födélzetén,
s hogy szobánk elaljasodik, avul,
rongy szalmaszékeink helyett nem bírunk
mást szerezni, díványunk zöld borítéka
alól kivigyorog a szőr, és mostanában
minden reggel elkezd mejjemen egy
ronda pflagma röfögni,
de Sófim szemei, melyek mind egyre
homályosabbak, legtöbbet aggasztanak,
engem, barátom, adósságaink háborítanak,
mondá nőm, gyengén, mintha magának,
jövök-megyek s nem bírok aludni,
s hogy így nap nap után lejár, nem
terem körülünkben élvezet, egyszer csak
itt lesz életünk végperce, s meglásd,
bukfencezünk, na ezzel ki-ki pihenni
tért, de jó álmomból szegény Sófim ébreszte föl,
hozzám jött, rám dőlt ágyamban,
megcsókolá homlokomat, számat többször
egyszernél, én mint egy darab fa
fekve maradtam, hatvan esztendő
röhögött ránk, ismétlőórám egynegyedet
ütött 7-re

Takács Zsuzsa

EGY FEJFÁJÓS NAP

Alig félóra telhetett el kitüntetésem átvétele után, az ünnepség véget is ért. Átnyújtotak egy sereg szakmai kitüntetést – köztük az enyémet is –, átadták a vas-, gyémánt-, arany- és ezüstdiplomákat, és már mindenki ott nyüzsgött az asztalok körül zsákmányát halmozva tányérjára. Én J.-vel, kutatócsoportunk legfiatalabb tagjával ácsorogtam ott, de nem volt kedvem enni. Hirtelen egy hetven körüli mokány úr, dagadt feleségét maga előtt tolva, átcsörtetett a sokaságon, és fölkiáltott: „*Rozika!*” Nem akar-

tam megmondani a valódi nevemet, minek is rontanám el az örömét. Jó huszonöt éve például két kislányommal sétáltam a Sas-hegyen, amikor egy idős hölgy megállított, a Dohány utcát keresve Budán, majd felvilágosításomra e szavakkal búcsúzott: „Köszönöm, fiatalember! Egyébként gratulálok az aranyos kisfiúkhhoz.” Igaz, ami igaz, nadrágszoknyában voltam. Miért épp most változtatnék régi szokásomon, és fedném fel – teljes mértékben esetleges – nevemet és identitásomat, elállva ezzel a közös emlékezés örömeinek útját? Fogalmam sem volt róla, ki ő, de a hóna alól kilógó gyémántdiplomat látva, biztosra vehettem, hogy életkorától csaknem az apám lehetne. „Emlékszel negyvennyolcra? Mennyire imádtalak!” – mondta elmerengve, huncut mosollyal. Kissé megnyúlt arccal biccentettem én is: „Bármire szívesen emlékszem! Főként arra, ami meg sem történt!” Tréfás megjegyzésemen rajtam kívül senki sem nevetett, fiatal kollégám pedig tapintatosan elsodródott mellőlem.

Valóban, napok óta heves fejfájás gyötört, de mostanra minden mozdulattól éles fájdalom hasított a halántékomba. Kimentem a mosdóba, és tükörbe vetett pillantásom mellbe vágott. Hogy téved az öregúr, egy percig sem volt kétséges, de hogy legalább hetvenévesnek látom magamat én is, az megrémített. Érdekes módon mégsem barázdált arcomon futtattam végig először dúsan erezett kezemet, abba mintha beletörődtem volna, hanem a blézerem hajtókájára ragadt foltot próbáltam gyöngéden levakarni, de a szövet valósággal szétporlott a körmöm alatt, és a folt eltűnésével együtt kis kerek lyuk keletkezett az anyagon. Ekkor láttam meg a rossz neonvilágításban, hogy kabátkám ujjja is foszlik, és lógnak a gombjai. Nehezen találtam a kifelé vezető utat. Újabban a mellékhelyiségekbe tükörtermeken át vezet az út, és egymástól alig megkülönböztethető a férfi- vagy női toalettet jelző piktogram az ajtón. Teljességgel véletlen, hogy a jó ajtón lép-e be valaki. Most meg attól tartottam, hogy nem találok ki a tükörlabirintusból. Félelmem azonban nem igazolódtott. Azonnal előbbi ismerősömbe botlottam, aki a mosdó előtt strázsált; fodros ruhában pompázó feleségét, mint bordűrös esernyőt, bizonyára valamelyik süteményes asztalhoz támasztva odahagyta. „Emlékszel Janicsra? – szögezte nekem a kérdést minden átmenet nélkül –, kivégezték egy szabotázs miatt.” Elrongyolt papír zsebkendőjével dörzsölgetve vörös szemhéját, kétségbeesetten meredt rám. Éreztem, hogy engem is fojtogat a sírás. „Még meg sem száradt az oklevelén a tinta!” – suttogtam. Hogy fölcsukló sírásomnak elejét vegyem, számra tapasztottam bal kezemet, a jobbal pedig megszorítottam vergődő kézfejét. Megpróbált erőszakkal visszatartani, de hiába győzködött, és húzott magához: „Hiszen még nem is etél” – sietve távoztam az épületből.

A parkolóból kifelé hajtván, a labirintus utolsó kanyarja előtt már érezhető volt, hogy hiába vettem be újabb fájdalomcsillapítót, a bennem bujkáló esetleges betegségen túl valami külső ok is ellenem dolgozik. Akadozva ugyan, kényszerű szünetekkel tarkítva a kifelé jutást, kivergődtem a szabad ég alá, de éppen ott, az utolsó szakasz végén, csapdába estem. Egy kb. félméteres betonküszöb állta el az utamat. Nem emlékszem, hogy láttam-e más alkalommal a forgalom csillapítására vagy az elterelésre szolgáló ennyire alkalmatlan, mi több, ijesztő akadályt. Szerencsére a kocsiból kikecmeregve az ajtórésen át sikerült a szűk vályúban megvetnem a lábamat. A busás borraivalók fejében mindig gyöngéd szerelőm ezúttal is mellettem állt, átsegített a nehézségeken, és elkérte a slusszkulcsomat. Mögöttem már föltorlódtak a kocsik. „Szerencsésnek mondhatja magát – szól –, hogy nem lapították le, de most már gyorsan kifelé!” Eddig sosem tapasztalt nyersesége rosszul esett ugyan, de zilált külsőmmel magyaráztam viselkedését, és nem akadékoskodtam. Az előcsarnokban a különös jelenség hírére már összeverődött

a személyzet, és ha a jelenség okát nem is, a bűnbakot azon nyomban megtalálta. Az épp ebédjét fogyasztó, nyugdíjaztatása előtt álló, mindig rózsás arcú portás máskor vidám szeméből fülsértő élességgel kopogtak a zománcványérba a könnyei. A vádaskodás éppen leve se végeztével érthette, a porta közelében fullasztó káposztaszag felhői gyülekeztek.

Magam is meglepődtem, mennyire könnyen lemondok a kocsról, a csomagtartóba gyömöszölt hétvégi húsokról, zöldségről s egyéb piaci áruról, sőt új, selyem ballonkabátomról is, amit pedig könnyűszerrel magammal vihettem volna. Kóválygó fejjel, de csomagom terhe nélkül haladtam hát a kíváncsiskodók között. Amúgy kihalt volt a város, mindenki hazament, mivel az országos bajnokság döntőjét műsorára tűzte a televízió. Távolból ugyan, de nagy hangerővel közeledett egy mellékutcából a futballrajongók fenyegető csaholása. Sietősre fogtam lépteimet az egyre néptelenebb utcákon. Újságot, nejlonzacskót kergetett a szél; kókadt vitorlásként száguldozott, majd feneklett meg a hulladék a betontenger torlaszai között. Sikerült száraz lábbal kelnem át a tengeren. Hosszú szoknyám szegélyét fél kézzel megemeltem, másik kezemmel pedig válltáskám szíjába kapaszkodtam. Igyekeztem a körülményekhez képest elegánsan venni az akadályokat. Szükségem is volt erre, mert váratlanul egy kávéház közelébe érkeztem, ahonnét, mellükön emblémás névtáblácskákkal, jól öltözött emberek sereglettek elő. Akár a tengert idéző aszfalthullámok az előbb, ők is utat nyitottak nekem. Szerettem érezni harisnyám feszes bőrömrre-simulását, szoknyám belésének selymét, blúzom óvó ölelését, ezt a finoman igenlő érintést, büszkén, feltartott fejjel haladtam most is ötletszerűen választott utamon. Éreztem, hogy fejfájásom csillapul, óvatosan föllélegeztem tehát.

A kávéház épp kedvemre való helynek tetszett. Világos, de nem szemet kápráztató, nem zsúfolt, mégsem kongó, tágas, de nem rideg. A sarokban telepedtem le, és tanulmányozni kezdtem az étlapot. Előételnek lazacot kértem, aztán spárgalevest, és – a főételt kihagyva – utolsó fogásnak egy bécsi kockát. A kávé felajzó ízéhez-illatához azonban nem volt kedvem, így hát maradtam a teánál, sőt: könnyelmű módon magamhoz intettem a cigarettás fiút is, aki a századelőn dívó kávéházi szokás szerint, egy nehéz fatálcán nyakába akasztva hordozta választékát. Memphis cigarettát kerestem, de mutatóujjam akaratom ellen egy körgyűrűs szivarra bökött. A dohánylevél erezte tetszett meg, mondhatnám, de ez képtelenség. Csak miután fémtokjáról lefejtettem a zárjegyet, akkor vettem a kezembe karcsú testét, fejtettem le róla a celofánt, bújtattam ki gyűrűjéből, egyszóval akkor láttam, tapintottam és ropogtattam meg. Orromhoz emeltem, megcsapott a havannák dohányföldillata, az óceán közelének sós párája, a levelek friss kipárolgása. A cigarettás fiú, aki – így közelből – sokkalta inkább aggastyán volt, semmint fiúcska, reszketeg kézzel tüzet adott. Nagy szippantások közepette rágyújtottam. Hibátlanul, szabályos körben égett karcsú szivarom, semmi fináncból, semmi üszkösödés. Annyira helyénvalónak hittem, hogy keresztbe rakott lábbal, elegánsan szivarozgatok asztalomnál egy késői, könnyű kávéházi ebéd után, hogy beletörődtem abba is, hogy testem formái lassan megváltoznak. Néhány szippantás után a szivartól megint hányingerem is támadt. Nem gondolná az ember, míg nem történik vele, hogy egy-két óra alatt, mondhatni természetes módon, változhat nőből férfivá, majd vissza, egy rosszullet következtében – pedig éreztem, hogy ez történik velem. Ami az előbb még öröm volt, havannám göndörödő füstje, a szivartesten elharapódzó parázs percegése határozottan émelyítővé vált. Csuklani kezdtem. Szóltam a pincérnek, hogy fizetek, és kérek egyúttal egy telefonkönyvet is. Taxit akartam hívni, de kiesett a fejem-

ből a lakcímem, egyedül a hirtelen fontossá váló házszámra emlékeztem: 33. *Háromszor három, az kilenc, gondoltam, három a harmadikon viszont huszonhét, míg 27 a harmadikon...* Tollat vettem elő, és kiszámoltam a végeredményt (azóta is emlékszem rá): 12 683 jött ki. Mielőtt az újabb feladványoktól szétpattant volna a fejem, hogy ne kelljen a hatványra emelés kényszerével kínoznom magam, a kilences szorzótábla felidézéséhez menekültem. Szemem előtt megjelent egykori számtanfuzetem hátlapja, félhangosan olvastam a számárfüles rózsaszín lapra nyomtatott kilences szorzatokat. 72-nél tartottam éppen, amikor a pincér visszajött a telefonkönyvvel. Akkorra azonban már kiütözköztek rajtam testi romlásom feltűnő jelei. Bár nem voltam olyan rosszul, mint ahogyan gyanítom, és külsőm alapján egy békés szemlélődő gondolhatta volna, agyam igen élesen regisztrált minden apró részletet, így testem, amit a vámon veszített, a réven visszanyerte; nyelvem mégis túl lassan forgott a számban, és kezem elerőtlenedett. Hátamon, ahogy mondani szokás, patakokban csorgott a víz, és ha nem kapaszkodom meg székem karfájában, talán még le is csúszom a földre. Fülembe a *Hallod-e Rozika, te!* elakadt lemeze harsogott, akárha a gyémántdiplomás énekelte volna mellettem. Régóta tudom, hogy nevünkhöz való túlzott ragaszkodásunk bizonytalanságot takar. Erre a merev állásontra csak az újkor és különösképp a legújabb kor, azaz történelmünk leggyászosabb fejezetének túlzott versenyszelleme sarkall. *A középkor festői, szobrászai, a Nagy Névtelenek, nem írtak nevet a művük alá, és nekik volt igazuk. Személyüket legfőbb egy semmitmondó NN vagy MS névbetű őrzi. Ki tudja, Shakespeare neve nem álnév-e valóban, mely – ahogyan mostanában meg is pendítik ezt a lehetőséget – egy akárki Smith, esetleg Mrs. Smith személyét takarja.* Meddő tépelődéseim és a könyörtelenül ismétlődő, kínzó dallamtöredékek közepette éreztem, hogy fölemelnek, kerekesszékekbe ültetnek, és láttam, hogy két mentős kíséretében száguldok a kijárat ajtó zárt szárnyai felé. Mielőtt székem csörömpölve fennakadt volna az üvegezett keretben, két pincér odaugrott, és szélesre tárta előttünk az ajtó szárnyait. Mindenki iránt végtelen bizalmat éreztem, szerettem volna túlradó érzelmeimnek hangot adni, de nem jött ki szó a számon.

Egy dagadt nő üldögélt a padon, mikor felért velem a mentő az ügyeletes kórház belosztályára. Kitartóan bámult. Én görcsök közt rángatóztam rozoga toloszékemben. Szomorú állapotom ellenére is sértett a kövér nő düllelt szemének legelése az arcomon. „*Nem zavarja a látvány?*” – fordultam hozzá, nyelvemet nagy erőfeszítéssel szabályos artikulációra készítetve. Nem tudott válaszolni a fogas kérdésre, az ostobák titokzatos mosolyával reagált; némasága elégtétellel töltött el. Hosszan kellett várnom, míg egy nagyobb tremből elkerített, félszobányi térben elhelyeztek egy matracon. Karnyújtásra tőlem, a másik két ágyon már feküdt egy-egy beteg. Az enyémmel párhuzamos fekvőalkalmatosságon elhelyezett nő állat fölszégve bámult a semmibe, de a zajra csakhamar felém fordult, szemgödre sötét volt és beesett, pillantása fürkésző. A lábamtól kb. félméternyre levő ágy párnáján pedig vattacukorszerű, szétfújt, fehér hajkورونا meredezett a mennyezet felé. *Női kórterem*, konstatáltam megnyugodva. Kinyújtottam a karomat, hogy bekössék az infúziót. A nővér tője, rángásomat követve, szöcskeként ugrált a bőrömön, de végül megállapodott valahol, és a vénámba bökött. Görcsös mozgolódásom csaknem azonnal csillapodott. Fojtogató szag ülte meg a levegőt, mi tagadás, de nem a szomszéd ágyak alatt heverő katéteres zacskók miatt, az annál sokkal sűrűbb elegy, az elfekvők jellegzetes istállószaga burkolt be minket. *Talán az utolsó meleg napon szellőztettek*, gondoltam, *s december lévén, ez több hónappal ezelőtt történhetett.* Hamarosan begördítették az ebédünket tartalmazó tálcákkal megrakott kocsit. Forma-

tervezett, ragyogó nikkeltálcát nyújtottak át, a fedő alatt puhára párolt, finoman fűszerezett csirkecombot és majoránás krumplipürét. Órámra néztem, két órát mutatott, *s ha ez igaz, mindössze másfél óra telt el azóta, hogy otthagytam a diplomakiosztót, ha ugyan valóban elmentem oda, és kiállhatatlan fejfájásommal nem egyenesen otthonról szállított kórházba a mentő.* Evőeszközöm nem volt, a konyhás nővértől kaptam egy szikkadt fél zsemlet, annak a héjából vájtam magamnak valamilyen kanálformát, majd királyi ebédem végeztével, kanalamat is fölfalva végigdőltem a párnán. Szomszédomat közben kiültették az ágy szegélyére, nyelés nélkül döntötte magába a levest, hamarosan fuldokolni kezdett, akkor elvitték tőle az ebédet, és infúzióra kötötték. „*Milyen pompás ebéd volt*”, mondtam a tálcáért bejövő konyhásnak. Nem válaszolt. „*Önök is ezt eszik?*” – kérdeztem szolgálait. „*Csak ha a beteg nem piszkál bele!*” – válaszolta. Már-már elnyomott az álom, amikor ismét megjelent ágyamnál a sötét fürtös, gyönyörű, fiatal nővér. Büszkén tartottam felé addigra már rezzenetlen karomat, de ezúttal is csak harmadszorra sikerült vénámba szúrnia a tűt. Akkor még nem hallottam arról, hogy háromszáz forintot kell a lepedőre készítenünk, hogy kitapogassák az ereinket, és megkeressék a vérvételre alkalmas vénát.

Mégsem mondhatnám, hogy mindenki pénzt kívánt volna azon nyomban. Volt például egy fiatal rezidens orvosnő, aki teljesen ingyen még köszönt is, amikor belépett a kórterembe. Egészeiben véve mégis gyanút keltett bennem, ha valaki mosolygott, netalán vidám volt. Gyanakvásomat csak fokozta, hogy az első két napon feküdtem, és a hangtalanul közlekedő, hirtelen fölém magasodó, fehér ruhás jelenségek titokzatos arccal, kiszámíthatatlan módon jöttek-mentek, mérték meg a vérnyomásomat, hajtották föl hálóingemet, majd minden felvilágosítás nélkül távoztak. Széles, mondhatnám ösztönös jókedvet egyedül a fekete fürtös, szurkálós nővér esetében tapasztaltam. Bár pontatlan vagyok, önfeledten boldognak látszott az osztályos orvost helyettesítő, mindig hibátlan sminkkel megjelenő doktornő is egy ízben, nevezetesen akkor, amikor a nővérke rábeszélte, hogy ne tartson vizitet. Éppen a számítógépe előtt ült, amikor vérvételre megjelentem az ügyeletesszobában, és vaníliás cukorral megszórt, ribizli-lekváros süteményt falatozott. Magamat is meglepett, mennyire ellenségesen érezek iránta, holott ő, akárha levegő volnék, hozzám sem szól. Én bezzeg szóvá tettem, hogy a súlyos cukorbeteg a szomszédos ágyon egész éjjel egy kis vízért könyörög, de sosem kap inni. „*Nappal alszik, éjjel meg unatkozik*” – magyarázta a fekete nővér a sütemény morzsáit gonddal felcsipegető doktornőnek, és fürgén elővette tűjét, hogy az ujjamba bökjön.

„*Segítsen abban, hogy a hétvégét már otthon töltsen!*”, szólítottam meg másnap reggel a folyosón a rezidens doktornőt. Elkomorodott egy kicsit, de jól állt neki ez a komolyság. „*Bevallom őszintén, a kórháznak kedvezőbb, ha a hétvégét is itt tölti!*”, felelte gondterhelten. Kicsit várt még, aztán engedékenyen hozzátette: „*Ámbár, ha a szükséges pszichiátriai vizsgálatokat még pénteken megejtik, talán sikerül hazamennie.*” „*Pszichiátriai vizsgálat?*” – dermedtem meg. „*Mivel az életmódja nem indokolja tüneteit, meg kell bizonyosodnunk róla, hogy nem szkizofrén-e?*” Másnap délelőtt figyelmeztettek, hogy nem szabad utcai ruhát vennem, ha az osztálytól többépületnyire lévő vizsgálatra megyek, akkor sem. Így hát pizsamában, télikabátban és vékony talpú, bár zárt papucsomban tettem kisebb kirándulást a havas utcácskákon a távoli, teljesen lerobbant épület második emeletére, ahova feltűnő segítőkészséggel igazítottak el a máskor szűkszavú kórházi dolgozók. Elég volt kimondanom az osztály nevét, máris, éreztem, félelemmel vegyes tisztelet jelenik meg az arcukon. Mint kiderült, a férfi zárt osztályt kell keresnem, annak rácsain

belül kerül majd sor a beszélgetésre Bárány doktor és énközöttem. Előrelátó voltam azonban, mert ágyamon hagytam egy írásos üzenetet, afféle palackpostát, a fiamnak, hogy hova megyek. Hosszan időztem a nővérszoba előtti málladozó padon. Időnként kopogott vagy dörömbölt valaki a belülről kulcsra zárt ajtón, s egy-egy várakozó kint-ről a kilincset le is nyomta, és kinyitotta neki az ajtót. Először egy papírpelenkás, meztelen felsőtestű öregember jelent meg a váróteremben, és közölte mindannyiunkkal, hogy sétálni megy, de az utána nyomuló ápoló már vissza is fordította, az öreg változatlan lendülettel folytatta útját az ellenkező irányba. A libasorban harmadik, sebesen a tengelye körül forgó, meglelt korú férfinak viszont sikerült kihasználnia a hirtelen nyíló egérutat, túlpörgött a bűvös küszöbön, és lecövekelt a nővérszoba előtt. Az ebédjüket türelmetlenül követelők szóvivője lehetett, mert semleges területre – azaz az ambuláns betegek közé érve – vesébe látó szemmel körbenézett: „*Lesz ma ebéd? Vagy nem lesz ma ebéd?*”, harsogta cseles kérdését. Kisvártatva megérkezett a fiam. Alig kezdtem bele élménybeszámolómba, megjelent Bárány doktor csüggedt, hosszú arca az ajtónyílásban, és hívogatóan intett. „*Bejöhetek?*”, kérdeztem udvariasan, ámbár tökéletesen fölöslegesen, és fölálltam. „*Beee!*”, mondta furcsán elnyújtva a reszketeg szótagot.

A doktor göndör fürtjeit csavargatva gépe elé ült, és záporozó kérdéseire adott, első személyben megfogalmazott válaszaimat harmadik személybe téve, mintegy saját véleményévé formálva, legépelte, majd kinyomtatva kezembe adta a papírt. „*Ez a szakvélemény*”, közölte. Tíz percnél többet nem rabolt el tőlünk ez a beszélgetés, a feszültségbe mégis alaposan beleizzadtam. Vigyáznom kellett tehát, hogy ne álljak túl közel hozzá, meg ne érezze; és ne következtesen ebből arra, hogy biztosan eltitkolok valamit. Ügyeltem a megfogalmazás módjára is, nem használtam hasonlatokat, nem hivatkoztam analógiákra; a művelt közbeszéd sémái közt, viszonylag értelmesen és röviden válaszoltam. Örömmel láttam, hogy korrekt viselkedésemben nem talált szki-zofréniára utaló jelet, sőt, jó *apper- és percepciómra* is hivatkozik. Szorongásos tüneteimre is sikerült ráirányítanom a figyelmét, meggyőződött róla, hogy gyógyszerre szorulok, és fölírt valamit. Kulcsát megforgatva a zárban, kifelé menet, egy pillanatra, ki tudja, miért, elbizonytalanodott mégis. Megállt, és rövid lelki tusa után, sajátos frizuráját, a tarkóján hosszan lecsüngő s feljebb egyre rövidülő fürtjeit tagadólag megrázta, lábával visszanyomta a résnyire nyitott ajtót. Majd merőn, szinte értelmetlen arcki-fejezéssel nézett hol rám, hol a földre, de én pattanásig feszült idegekkel is közönyt színlelve álltam ugráló tekintetét. Lassan mintha magához tért volna, sóhajtvá figyelmeztetett, hogy *azért ennyivel nem elégszik meg, és kontrollra vissza kell mennem már csak az erős gyógyszer miatt is. „Mielőtt beee jön – kötötte a lelkemre végül –, telefonáljon!”*

Évés közben jön meg az étvágy, ahogy a szólásmondás tartja. A havas latyakban visszafelé bandukolva, fiammal a kórházból való akár önkényes távozásom következményeit latolgattuk. Egyetértettünk abban, hogy bár nem derült ki, mi a bajom, tüneteim megszűntek, laboratóriumi értékeim normalizálódtak, tehát a hosszú hétvége előtt vissza kell nyernem szabadságomat. A belgyógyászat kapujában meghallottam az edények csörömpölését, és követelődző étvágyam sürgetésének engedve búcsút vettem tőle. Megindultam a második emeletre, a párolt zeller és fahéjas alma egyre mámorítóbb illatára, mint zsinórra fűzve, magasba tartott orral. Úgy terveztem, hogy ebéd után alvást mímelek, majd kihasználva a csendes pihenőt, öt óra tájban, amikor már erősen szürkül, visszalopakodom a pszichiátriára, és bekéredzkedem a doktor úrhoz, hogy megbizonyosodjam róla, parókat visel-e. Éreztem, hogy végére kell járnom a rejtélynek, és hogy ennyivel tartozom magamnak, hiszen tisztán kell látnom, kinek a ke-

zébe teszem le sorsomat. *Jó pap holtig tanul*, bátorítottam magamat, és eszembe jutott az a sok kudarc, ami hiszékenységem miatt jutott osztályrészemül. *Talán a háta mögé álok, és megrántom hirtelen állati szőrzetből készült vendéghaját? Ha kezemben marad a paróka, elnézést kérek, ám ha nem, vagyis valóban birkagyaþjú nő a fején, a kórház üzelmeiről kell lerántanom a leplet ország-világ előtt.* Elszánásomat azonban áthúzta ölmos fáradtságom. Jóllehet csak tíz percet engedélyeztem szendergésre magamnak, jó két óra múlva ébredtem mély álmomból, akkor sem magamtól, hanem a fiatal doktornő hangjára: „*Elkészült a zárójelentés – állt fölöttem fényesen és magasan –, hazaengedjük! Tüneteit pusztán a kimerültsége okozta.*” Alig tudtam leplezni csalódottságomat.

Horváth Elemér

ESTE A TERASZON

a művelhetőbb csillagokba?
na és ha nincsenek?
na és ha egyedül vagyunk?
nem valószínű ugyan de lehet
hogy panglossnak volt igaza
hogy ez a világok legjobbika
akárhogyan is most már nem megyek
mint tennyson öreg ulysszesze
a láthatár merő nosztalgia
kirké polüphemosz nauszikaá
csak úgy valóság hogy emlékezet
nézem őket nézem és hallgatok
nincsenek művelhetőbb csillagok

CARMEN SAECULARE

sokszor nem is tudta hogy mit csinál
s valószínű eszébe sem jutott
hogy megérnek néhány évszázadot
azok a legszebb pillanatai
mikor látszólag csak báméskodott

a világba leírta őket és
bámult tovább s úgy múlt az élete
mint bárkié biztos könnyörtelen
távolodás a végső semmibe
de addig is nyugodt carpe diem
senkinek szócsöve se írnoka
írok míg életben vagyok
aztán a csönd az örök isteni
csak az istenek halhatatlanok

HALÁL A XXI. SZÁZADBAN

a lakosztályában ahol haldoklott
egész éjjel égtek a villanyok
alant a téren hívők ezrei
keresztények muzulmánok zsidók
hívők között nincsen berlini fal
se vasfüggöny se drótsövény
a hit globális útleveél embertől istenig
ez eltarthat napokig is
aztán meghalt
kilehelte lelkét spirituálisan
a téren világosodott
a lakosztályban kihunytak az ablakok
valaki gondosan
lecsavarta a villanyt

ODÜSSZEUSZ HALÁLA

én neil armstrong az amerikai
lábam alá gyűrtem a holdvilágot
s az emberiség megvakult
nem látjuk amit leopardi látott

Aradi Varga Imre

ODÜSSZEUSZ EMLÉKEI

Akhilleusz

Bizony, szép volt, arcéle mint egy istené,
haja, szakálla dús és gondozott, ügyelt rá,
hogy minden hajnalon bebodorítsák,
járása könnyed, ruganyos, bár táncos lépte
egy hímrinygó riszálását idézte néha,
s a harcban is ügyelt a szépre, súlyos kardját
lassan emelte, lássák, hogy rendeződnek izmai,
s szinte kecses volt, ahogyan kitorpte
lemészárolt ellenségei szemfogát, hogy
egyre súlyosabb nyakláncára fűzze,
bizony, szép volt, ahogy a harc után
ledobta mindenét, gyönyörű, meztelen
testét a szolgák tisztára sikálták,
mert kényes volt, nagyon kényes, hogy este
a diadalmi lakomán kenettől illatozzék,
s úgy hallgassa a lantosok dalát magáról,
szólni nem is szólt, nem volt miről beszéljen,
szántani-vetni nem tudott, nem érdekelte,
világot látni nem szokott volt, nem érdekelte,
a nőkről való férficsámcsogás nem érdekelte,
a politika – mi az? – nem érdekelte
(mért öldössük a trószokat, kérdeztem egyszer,
bántottak minket? lopták javainkat?
szarral kenték be isteneink orrát?
megdühödött, így válaszolt:
ha nem lennél a vezértársam, azt mondanám,
egy defetista patkány lapul tebenned,
nagyeszü Odüsszeusz – ebben maradtunk),
verseket nem tudott, nem érdekelte,
dalolni sem tudott, bár egyszer-egyszer
el-elbődült velünk, iszonyú hamisan,
de elnéztük neki,
harcos volt, bajnok volt, ez volt a dolga
mindaddig, míg a nyílvessző rezegve
a sarkába nem fúródott; no ennyi volt,
nemzeti hőszünk, te, idióta Akhilleusz.

Pénélopé (1)

Látom: ott állsz a szirten az olajfánk alatt,
a fodros tenger hozza a sok hajót,
és jönnek-mennek a hírvivők, hírhozók,
s a szolgáléány, kit a partra leküldtél,
visszajövet csak rázza fejét, soha semmi,
s barna, meleg szemedet pára borítja,
s múlnak az évek, szerelemre nem nyílik a tested,
ellobogott az a tűz már; alkonyodóban
fázósan lépdelsz haza, látnak,
jól tudod: látnak, figyelnek, néznek –
nem mersz megcsalni, szegény kis fonnyadó
Pénélopém.

Pénélopé (2)

Hallom: palotánk hangos, vendégeid
víg dajdaja és kacagása (röhögése?)
hajnaltól hajnalig senkit nyugodni
nem hágy (nem tán csak részegek?),
s jó háziasszonyuk, te, ott ülsz velük,
és hallgatod az udvarlásukat,
s már nem zavar, ha a szolgáléányok
visítva bagzanak lovagjaiddal,
s még hangosabb lesz a zene, ha fölhevülve
hálókamránkba fölbotorkálsz
nyomodban nap mint nap másik göröggel,
és föl zabáltatod atyai jussomat,
leöleted szép barmaimat, illatos
boromat vedelik ezek a strici-fattyak,
mert azt hiszed, hogy vissza nem jövök,
s nem csapodom le fölgerjedt véredet –
miben bízol, te asszony, átkozott szuka,
s egyáltalán, hogy mersz te élni
nélkülöm?

Akhillesz szeme

Már lecsukódott, én zártam le, és
mint illik, tettem rá a rézgarast,
nem lát, engem se, senki mást,
mert hogy halott, nagyon halott, viszont
én látom őt, s emlékszem is, milyen

volt ez a szempár, dühtől villogó,
 ha valaki, akárki merészelt ellentmondani
 neki, istennő sarjának; pocsolyaszín
 rideg volt, tompa, fénytelen, mikor
 az ellenség húsába vágta fegyverét,
 s a mohó, ragadozó fényeket, mikor
 meglátta esedékes kedvesét, a szép farú fiút,
 s a hideg gúnyt, ahogy figyelve érveim,
 készült lecsapni rám, no persze szóval,
 s végigmustrálta kissé görbe lábaim –
 s most enyém az a megtiszteltetés, bizony,
 hogy én mutathatom be halotti torán
 az áldozatot, azt a szép bikát, amit most
 vezet elém szarvát markolva két óriás vitéz,
 s karnyújtásnyira, így illik, megállanak,
 s a szép bika fejét emelve rám néz,
 szemében rettenet, iszony, könyörgés – istenek,
 Akhillesz szemei;
 villan a bárd, homloka kettényílik, s lerogy
 a földre. Mestermunka volt.

Pór Péter

BEVEZETÉS RILKE OLVASÁSÁBA¹

Györffy Miklós fordítása

Rilke Spanyolország-élményéről szóló könyvében Jaime Alemparte meggyőző formulát írt le: „*Rilke nehéz, de pontos költő.*”² E formula általános értelmét, úgy vélem, nem lehet eléggé nagyra értékelni: egy alapvetően fontos, de önmagában véve korlátozott anyag kifejtésével és magyarázatával Alemparte azt az alapvető ambivalenciát ragadta meg, amely meghatározza Rilke szövegeinek ihletét, illetve olvasását, a korai költeményektől, amelyekben még nagyon homályosan törekedett arra, hogy eltávolodjék az „elhasznált” nyelv „elhasznált” kijelentéseitől (6/560.), a kései költeményekig, amelyekben szibillai és töredékes nyelven szibillai és töredékes kijelentésekig jutott el. De ennél még többet is kell mondanunk: Rilke tudatosan törekedett arra, hogy a szövegei ilyen ambivalens érvénnyel szólaljanak meg; és éppen azokban az esztendőkből, amikor szavakból és írásjelekből egyre merészebben absztrakt, „feltétlen” kompozíciókat alkotott, újra meg újra látványosan hirdette, miszerint azok ezoterikája egyben „nehéz”, esetleg „súlyosan szexuális” *feltételezettségű*,³ és hogy meg lehet és meg is kell fejteni őket. Így 1914 februárjában, tehát négy hónappal a WENDUNG (FORDULAT) (3/82.) című vers megírása előtt, az „*egyiptomi tárgyak*” láttán felfedezte, hogy egy jelenség, egy

alakzat egyszerre lehet tökéletesen „titokzatos” és tökéletesen „nyílt”, egyik levelében ezt a „titok csupasz megjelenítésének” nevezte, s ezzel az antinómiával egyszerismind mindjárt a „természet”, valamint a „szó” elvét is meg akarta fejteni: „*És talán minden fallikus dolog (mennyire megsejtettem ezt Karnakban, elgondolni még képtelen voltam) csak az emberi titkos-otthonos szféra kibontakozása a nyílt-titokzatos természet fogalmához hasonlóan. Az egyiptomi istenek mosolyára nem is tudok emlékezni anélkül, hogy ne jutna eszembe ez a szó: »virágpor«.*”⁴

Vajon Rilke nem ugyanerre az antinómikus elvre gondolt-e, amikor az ELÉGIÁK-hoz írt levélkommentárjában, az „egyiptomi halottkultuszra” utalva, a részben kiemelve szedett félmondatot írta: „*ahogy saját sorsunk egyszerre mind jelenvalóbb és mind láthatatlanabb lesz bennünk.*”⁵ A SZONETTEK ORPHEUSZHOZ kettős ciklusát, amely nagyjából nyolc évvel az egyiptomi Karnak-élményről szóló levél után keletkezett, teljes mértékben ez az elv járja át, egyes költemények vagy sorok erotikus vagy keleti vonatkozásaikkal utalnak is az eredeti felfedezésre; és az egyik szonettben (I/13.), amelyben Rilke a „szavak” és „dolgoz” (itt: „*alma, körte és banán*”) tökéletes egymásba olvadását („*folyását*”) „*sűrítette szavakba*”, az utolsó tercetben, ahol ujjongva énekl meg létüket, az „*át-tetsző*” (*transparent*) és a „*kétértelmű*” (*doppeldeutig*) szavakat közvetlenül egymás mellé helyezi.⁶ Önkommentárjaiban, amelyeket a következő évben írt kettős ciklusához, inspirációjának ezt az antinómikus jellegét tételszerűen is leszögezte. A SZONETTEK ORPHEUSZHOZ-ban, olvasható az első levélben: „*sok minden található, amit Schuler is elismert volna; sőt ki tudja, hogy bizonyos dolgok ilyen egyszerre nyílt és titkos kimondása nem a vele való érintkezésből ered-e nálam.*”⁷

És néhány héttel később, a „*költemény itt-létének*” magyarázatául: „*Azt hiszem, a Szonettek Orpheuszhozban egyetlen költemény sem mond semmit, ami ne volna teljesen kiírva benne, igaz, gyakran a legrejtettebb nevén nevezve.*”⁸

Állítsunk ezek mellé az önmeghatározások mellé három másikat, amelyekben költők művészi pályájuk indulásakor, csúcán és végén meghatározták a költői mű ihletéről vallott eszményüket.

Az első Gérard de Nervaltól származik, attól a költőtől, aki az európai költészetben elsőnek fordult a merőben képileg strukturált ábrázolás felé. Tudomásom szerint Rilke sehol nem említette a nevét, költeményeit azonban, elsősorban a CHIMÈRES-szoneteket, nálán némelyik prózai szövegét is okvetlenül ismernie kellett. Egy nyílt levelében Nerval kijelentette, hogy verseinek pontos értelmezése ellentmond megalkotásuk alapelvének: „*Nem sokkal homályosabbak, mint Hegel metafizikája vagy Swedenborg Mémorable-jai, és minden bájukat elveszítenék, ha megmagyaráznánk őket, ha a magyarázat egyáltalán lehetséges volna – ismerje el legalább a kifejezőmód érdemét.*”⁹

Ennek az alapelvnek a szellemében olyan lírai költeményeket, különösképp szoneteket alkotott, amelyekben minden kijelentés, sőt minden név egyazon szemantikai aktusban állítja és visszavonja a referenciáját. Az életmű leghíresebb rímének példájával szólva még saját Orpheusz-identitását is úgy állítja a költő, hogy a szó testében magában szakítja szét az alakzatot, a „*la lyre d'Orphée*” („*Orfeusz lantja*”) képre a befejezésben a fájdalom képe válaszol ezzel a megcsonkított névvel: „*Les cris de la fée*”¹⁰ (olvasd: *Or-phée/fée*) („*A tündér kiáltásai*”).

A második kijelentés Mallarmétól származik, attól a költőtől, aki mind költészetben, mind elméleti írásaiban rigorózus szimbolista poétikát vitt tökélyre. Rilke jól ismerte verseit (négyet le is fordított közülük) és valószínűleg a nem lírai munkásságából egyet-mást szintén, Mallarmé hatott is rá jelentékeny mértékben (bár, mint ebből

a példából is kiderül, poétikája mélyrehatóbban és következetesebben különbözik példaképétől, mint ahogy általában feltételezik). Egyik leggyakrabban idézett kijelentésében Mallarmé mindennemű megnevezést elítélt, mint eredendően apoéitikus aktust, és a költészeti ideált a mindenkori megsejtendő jelentésben jelölte meg. „Megnevezni egy tárgyat, azt jelenti, hogy a költemény élvezetének háromnegyed részét tönkretesszük, ugyanis az abból áll, hogy az ember fokról fokra ismer rá: sejtetni, íme, ez az álmunk.”¹¹

Eszménye szellemében olyan költeményeket alkotott, amelyekben a szavak és mondatok az egyik korai mű kulcskifejezéseivel szólva egyre tovább „reflektált” és „perpetuált”¹² elrendezése plurális és mindig *megsejtendő* jelentések szigorú, de megragadhatatlan rendszerét jelöli; úgyhogy a rendszer és benne minden szó-jel egyben saját tagadását is jelenti. Hogy megint egy híres rímre hivatkozzunk: a „Cygne” (‘hattyú’) főnév, amely egy szonettet zár le, az „assigne” (‘jelöl’) igére válaszol, de beleértendő ebbe saját alakjának tagadása is az ’a-cygne’ (‘nem hattyú’) homofón szóban, a hattyú önnönmaga negatív alakját jelöli.¹³

A harmadik kijelentés Apollinaire-től származik. Rilke valószínűleg nem ismerte a költeményeit (ami eléggé meglepő, hiszen sokat olvasott franciául, s például Proust nagyságát az első kötet megjelenésétől kezdve felismerte), mindamelllett érdekes lehetne a két költő szisztematikus összehasonlítása, mivel gyakran ugyanazokra a kérdésekre és problémákra reagáltak – igaz, szisztematikus eltérő válaszokkal és megoldásokkal.¹⁴ A L’ESPRIT NOUVEAU ET LES POÈTES (AZ ÚJ SZELLEMEK ÉS A KÖLTŐK) című, nolens volens végrendelet-érvényűvé vált előadásában Apollinaire a lírai modernséget úgy határozta meg, hogy az szakadatlanul elutasítja valamely alakzat megszilárdulását, folytonosan kihívja az „embereket” az „új kombinációk” („nouvelles combinaisons”) „örökös változásával” („éternel devenir”): „De az új létezik akkor is, ha nem fejlődés. A meglepetésben rejlik. És az új szellem is a meglepetésben rejlik. Ez benne a lelegeleveníbb, a legújabb. A meglepetés az új legfőbb hajtóereje. Az új szellem a meglepetés által, a meglepetésnek tulajdonított fontosság által különbözik minden korábbi művészi és irodalmi mozgalmától.”¹⁵

E programszerű kihívás jegyében Apollinaire olyan költeményeket hozott létre, amelyekben minden jelenség és minden szó egyformán lesz a szöveg „igaz” és „hamis” eleme, és mind önmaguk egy „másik”, megint csak „hamis”-”igaz” változatára utalnak,¹⁶ a nagy ÉGÖV-kompozíció provokatív példáját idézve: még maga a Megváltó is önnön alakja további változatait – „des Christ d’une autre forme et d’une autre croyance” („Egy másik hit s másféle forma Krisztusai ők”)¹⁷ – hivatott megidézni. A költői alkotásnak ebben a lezárhatatlan mozgalmasságában, „folytonos megújulásában” („perpétuel renouvellement”) érvényét veszti minden szemantikai, később (a KALIGRAMMÁK-ban és a beszélgető versekben) minden szemiotikai bizonyosság is; munkássága bizonyos pontjain Apollinaire nemcsak a „szürrealizmus” terminusát, de a képalkotását is előlegezte.¹⁸

Mint ismeretes, költői keresése folyamán Rilke nem kevésbé következetesen járt el, mint a modernségnek ezek a megalapítói és törvényhozói. Hogy csak két, különösen sokatmondó példát említsünk: radikális nyelv- és világteremtésében, amint nyelv- és világrombolásában is Celan, mint maga is elismerte, Rilke lírai alakzataihoz kapcsolódott; és regényében Rilke olyan merész struktúrát valósított meg, hogy azt igazán csak az utóbbi időben, a beckett-i szarkasztikus nihilizmus ismeretében érthetjük meg.¹⁹ De éppen azért, mert célképzeteit mindig, egyik kedvenc szavával szólva, a „végletig”²⁰ („Äußerste”) vitte, következetesen antinómikus „viselkedésének” (a „Verhalten” szó ket-tős, közkeletű és etimológiai értelmében, ahogy használni szerette, amikor is egyszerre jelent ’magatartást’ és ’távoltartást’) a vele rokon költők kijelentéseivel szemben elvi értéke van: szavaival sem titokzatos-ezoterikus hatású effektusokat (mint Nerval),

sem kabbalisztikus-meghatározhatatlan hatású effektusokat (mint Mallarmé) nem akart kelteni, ahogy nem törekedett arra sem, hogy örök mozgásban megszüntesse vagy akár szétrobbantsa a jelenségek időbeli állandóságának bárminő lehetőségét (mint Apollinaire). Kitartott ezzel szemben mindennemű nyelvi alakzat felismerhető jelentésének elve mellett, még a furcsa módon alkalmazott írásjeleinek (kétsornyi gondolatjel, hat pont, kettőspont a mondat elején) is referenciát szánt – nem véletlenül lehet költeményeiből a klasszikus minta szerint számos végérvényesnek ható mondást idézni, mint: „*O HERR, gib jedem seinen eignen Tod.*” („Saját halálát add meg, Istenem, mindenkinek.” – Nemes Nagy Ágnes fordítása); „*Du mußt dein Leben ändern.*” („Változtasd meg élted.” – Tóth Árpád fordítása); „*Wer spricht von Siegen? Überstehn ist alles.*” („Győzést ki említ? Minden csak kitartás.” – Jékely Zoltán fordítása); „*Denn des Anschauens, siehe, ist eine Grenze.*” („Mert határolt, látod a nézés” – Szabó Ede fordítása); „*Nirgends, Geliebte, wird Welt sein, als innen.*” („Sehol se lesz világ, kedves, csak belül.”); „*Alles Völlendete fällt / heim zum Uralten.*” („A Teljes hullani vágy / óshona várja.” – Szabó Ede fordítása). Mégis egyszerűsmind minden lírai és lírán kívüli alkalommal szenvedélyesen hangoztatta, hogy ez a jelentés „kimondhatatlan”, „leírhatatlan”, „ineffábilis”; és egyre tágitotta a kört, amelyben új jelentéseket keresett. Első saját költői rendszere egy szerzetes-én monológja, aki az egész univerzumot valamiféle művész-Isten nevében alkotja meg; legvégül pedig olyan személytelen konstellációkat hozott létre, amelyekben még a lírai teremtés fél-istene is önnön demiurgoszi hivatásának jeleként jelenik meg. Útja olyannyira a „sajátja” (hogy megint egyik kedvenc melléknevét idézzük: „*eigen*”), hogy egyszeri nagyságában sem igen számíthatott törvényhozónak.

E „nehéz, de pontos” jelentések közül az első, de valójában mindent meghatározó a költő eszménye.

Nézzük először ugyanannak a három másik költőnek egy-egy rövid önmeghatározását. Gérard de Nerval önmagában az ezoterikus, sok-egy szellem megtestesülését kívánta látni, így mivel például gyermekkorában állítólag (a franciát beleszámítva) éppen hét nyelven tudott, ezért hét-egy énazonossággal rendelkezett: „*Egyszerre tanultam olaszul, görögül és latinul, németül, arabul és perzsául.*”²¹

Mallarmé a megvilágosodásáról szóló levelében önmagát énje felfüggesztésével az abszolút KÖNYV abszolút szellemeként határozta meg (annak megírására akarta következő húsz esztendejét fordítani, ámde, amint ez nem is történhetett másként, csupán kezdeményekig, valamint tipográfiai és aritmetikus gondolatokig jutott el): „*Tudatni akarom veled, hogy most személytelen vagyok, és többé nem az a Stéphane, akít te ismertél – hanem a Szellemi Univerzum képessége arra, hogy lássa és megváltoztassa saját magát azon keresztül, aki én voltam.*”²²

Apollinaire a fent említett előadásában hirdette meg modern költőeszményét: a költő eszerint olyan mitikusan kielégíthetetlen szellem, akinek mindenütt jelen kell lennie a modern világ jelenségeinek, tereinek és időinek sokféleségében: „[A költők] egy soha nem hallottan hatalmas kiterjedésű zenekar karmesterei: az egész világ a rendelkezésükre áll minden zajával és minden jelenségével; az emberi gondolkodás és az emberi nyelv, az ének, a tánc, minden művészet és minden áldozati szertartás, még annál is több, mint amennyit Morgane a Gibel-hegyen felidézett, hogy megalkossák a jövő meglátott és meghallott könyvét.”²³

Hogy Rilke ismerte-e ezeket a szövegeket, szinte mindegy. Az általános tendenciákat (beleértve az induló avantgarde-ot) ismerte; és a hozzájuk való antinómikus viszonya alapján határozta meg „saját” költőeszményét. Ennek az eszménynek a „saját” magvát néha látványos fordulatai közepette is mindvégig megőrizte (még a végleteken absztrahált kései költeményekben is alig található olyan motívum, amelynek ere-

dete ne a kezdetek híg lírájához nyúlna vissza); viszont az idők folyamán egyre egyénibben, egyre inkább „önhatalmúan” elgondolt értelmet kölcsönzött neki.

Pályájának kezdetétől a tökéletesen alkotások során át az utolsó időszakig, amikor líráját mintegy a tökéletesség eszméjén túl teremtette meg, tisztában volt kora művészetellenességével, de mégis szinte vallásos áhítattal hitt a költői hivatásban: „*Hagyunk kell minden benyomást, egy érzés minden csíráját egészen önmagában, a homályban, a ki-mondhatatlanban, az öntudatlanban, a saját értelmünk számára elérhetetlenben beteljesedni, s mély alázattal és türelemmel kell várnunk egy-egy új világosság életrehozásának órájára: egyedül ez nevezhető művészi életnek, a megértésben és az alkotásban egyaránt.*”²⁴

Ilyen tanácsokkal látott el egy ifjú költőt azokban az években, amikor saját lírája még aligha jogosította fel ilyen fennren szárnyaló szavakra; különben ennek az utólag híressé vált levélsorozatnak egy másik pontján a „*védekezés és megvetés*” szavakat is leírta az „*életre*” vonatkozólag.²⁵ Pályafutása végén a tudatosan a kora ellenében vagy a kor fölött kidolgozott hitvallást saját bevezető műve példáján ismételte meg, és leplezetlenül demiurgoszi jelentést tulajdonított neki: „*Az életre keltett, az átélt, a rólunk is tudó dolgok a végük felé közelednek, és már nem pótolhatók. A Földnek nincs más kibúvója, mint hogy láthatatlanná váljék [...] egyedül bennünk magunkban mehet végbe a láthatónak ez az intim és tartós átváltozása láthatatlanságba, a láthatóságtól és foghatóságtól többé már nem függésbe...*”²⁶

Így tehát e furcsamód félig komor, félig ujjongó hangnemű levélrészletben ciklikus műve profetikus értelméről (amelyről egyébként, megint csak a klasszikus mintához közel, itt még úgy vélekedik, mint amit jól artikulált, fogalmi mondatokban össze lehet foglalni).

„*A legvégsőig ragadtatott magányban [...] Muzot azonban, minden másnál nagyobb felszólító erővel, csak a teljesítményt engedte meg, az elrugázkodást, függőlegesen a nyitottságba, az egész Föld mennybemenetelét bennem magamban...*”²⁷

Így egy másik levélben, néhány hónappal később. E levél folytatásában megint az ELÉGIÁK-at említi, de a formula sokkal inkább a ciklusok utáni lírát írja le: Rilke abban jelöli ki most meg csak igazán profetikusán értendő költői megbízatását, hogy a kozmikus végtelenség magányos és befejezhetetlen sok-egy alakzatát hozza létre; a mondat nem is valamilyen posztklasszikus meghatározásra emlékeztet, hanem inkább a modernül újjáélesztett orphizmus rejtelmes kinyilatkoztatására.

E szenvedélyes hit konkrét vagy éppenséggel „saját” értelmét mindenesetre sokkal nehezebb megragadni, mindenekelőtt azért, mert Rilke fogalomkincse nemcsak következetes volt, hanem diffúz is. Leginkább ahhoz a romantikus színezetű felfogáshoz kapcsolható, amely szerint a költő (a „*hierophant*”, ahogy Shelley, a „*poétikus szellem*”, ahogy Hölderlin, a „*transzcendentális orvos*”, ahogy Novalis nevezte) az a kiváltságos lény, aki a kozmoszba írt isteni jeleket ki tudja olvasni, illetve aki e jelek alapján az emberi sors törvényeit és összefüggéseit hirdetni képes. A fentebb összehasonlításul megidézett három modern költőhöz hasonlóan, akik a maguk más-más modernizált változatában orpheuszi hatalmat tulajdonítottak maguknak, Rilke is ennek a hagyománynak az örököse volt. De e hagyomány kollektív-isteni vetületét (még ha az csak szigorúan korlátozott ezoterikus tudást fogott is át, mint Nervalnál) soha nem fogadta el, a saját korát primeren Istentől megfosztottnak és művészetellenesnek tudta, és még arra is hajlott, hogy ezt a felismerését a korábbi időkre is kiterjessze. Néhány kivételt megengedett: talán a JELENÉSEK KÖNYVÉ-t, amint azt regényében meg is idézi, és kétségkívül Hölderlin verseit, aki a FÜNF GEDICHTE (ÖT ÉNEK) című háborús verssorozatra és benne a „*Vége egy Isten*” mondatra ihlette (3/87.). Ő maga azonban minduntalan hangoz-

tatta, hogy ezek kivételek, ahogy a sorozathoz fűzött hatodik vers, az AN HÖLDERLIN (HÖLDERLINHEZ) is ezzel a kijelentéssel kezdődik: „*Elidőzni a meghitt dolgokon, az sem / adatott minékünk*” (3/93., Vas István fordítása); és különben is mindig átérezte a művészi alkotás történelmi, történelem feletti korlátozottságát, különösképpen a magáét. Hogy csak egy példát említsünk: az egészen fiatalkori FIRENZEI NAPLÓ-ban, amelyet mindenestül a műalkotások keresésének, jobban mondva a lehetőségük iránti vágynak szentelt, Botticelli alakjai szépségében Savonarola „*görcsét és harcát*”²⁸ is felfedezte. „Önhatalmúlag”²⁹ tette sajátjává az alkotóművész uralkodó (ön)ideálját: sem nem állította teljesen (hogy aztán például a világ játékos feltárása és végtelen számú szimultaneitása felé továbbítsa), sem el nem utasította teljesen; hanem ugyanolyan túlzón állította, mint amilyen makacsul elutasította, és pályája minden „fordulatában” újra észlelte, illetve újra teremtette ezt a feszültséget; ezért törekedett arra, hogy költői kifejezőmódja se „nyílt”, se „titokzatos” ne legyen, hanem „nyílt és titokzatos”. Szándékát jól le lehet írni a stílustörténet kategóriáival: Rilke a mindenható ihletésű, romantikus-szimbolista alkotó (mindenesetre nagyon is korhoz kötött) ideáljának e világi és túlvilági határait akarta átlépni kifejezőmódjával. Rudolf Kassner, pályájának kivált-ságos helyzetű megfigyelője, éles szemmel meglátta azonban e törekvés igazi, radikális indítékát: „*Rilke egyvalamit akart a költészettel: legyőzni a költészetet, túljutni rajta*”:³⁰ ezt arról az életről és arról a műről állapította meg, amely leginkább a (csaknem) lehetetlenné vált abszolút művészi alkotás megvalósulásának számít.

Ebben a törekvésében Rilke a művészet-vallás eszményének merőben egyéni, részben eksztatikus, részben kétségbe vont változatát alakította ki.³¹ Patetikusan bízott „*útja szükségyszerűségében*”,³² az „*út*” főnév ugyanúgy uralja a fiatalkori FIRENZEI NAPLÓ-t, mint számos levélrészletet, és rányomja a bélyegét olyan kardinális költeményekre, mint az ORPHEUSZ. EURÜDIKÉ. HERMÉSZ, A TIZEDIK ELÉGIA vagy a SZONETTEK ORPHEUSZHOZ egyike (I/5.). Közben olykor szarkasztikus képeket talált arra, hogy egy művész (Rodin) „*zavarba ejtően és szomorúan eltévedt*” az „*oly távolra vezető útján*”,³³ egy másiknak (Ibsen) „*útja reménytelen hiperboláját*” kellett volna követnie (11/783.),³⁴ és teljesen ennek az utóbbi képnek a szellemében azt írta a saját útjáról, hogy az „*egyre tovább és tovább az ürességbe*” visz, „*nem találva a csillagot, ahonnan minden kiindult*”.³⁵ Költői énjét narcisztikus áhítattal őrizte (ez a melléknév számára korántsem volt negatív jelentésű), a pszichoanalitikus kezelést azzal az érveléssel utasította el, hogy fél a „*kitakarítástól*”,³⁶ és a nagy ihlet viszsztatérésére való várakozás muzot-i hónapjait és éveit úgy írta le, mint az abszolút elmerülést önmagában, szinte azt mondhatni, mint a majdani mű általi parthenogenetikus önmegdicsőülést: „*Ha a lelkiismeretemre figyelek, csak egy törvényt látok, egyetlen kíméletlen parancsot: be kell zárkóznom önmagamra, s egyhuzamban be kell fejeznem azt a feladatot, amelyet szívem középpontjában rém rött a sors. S én engedelmeskedem.*”³⁷

Nem volna túlzó az az állítás sem, hogy önmagát Orpheusz megtestesülésének tekintette, ahogy ezt „*nyíltan és titokzatosan*” megfogalmazta: „*Csak száj vagyunk [...] / és lét vagyunk és arc és változás.*” (WIR SIND NUR MUND – 3/144., Tandori Dezső fordítása.)

Ugyanakkor szinte egyetlen másik költőhöz sem hasonlítható módon szenvedett attól, hogy ez az Orpheusz-én bizonytalanul és világ nélkül áll a maga helyén. „*Azt mondani: É n, s ezzel egy olyan állandóra gondolni, amelyben a testi elem természetes és szinte észrevétlenül működik, bizonyosnak lenni abban, hogy ezt az állandót akár egyetlen napon áthurcolhatom ellenőrizetlenül és sértetlenül, vagy akár egy (bármilyen kedvező) éjszakán épségben átmenthetem: ez most már esztendők óta nem sikerül.*”³⁸

Önszarkazmusában olyan messzire ment, hogy később néhány sort még hozzáfűzött ehhez, miszerint a „*test*” „*szellemi alakom majmává fajult el*”. Egy másik levélben, ame-

lyet szintén a svájci években, a nagy ihlet előtt írt, és amelynek az elején a „hazug” és „látszat” szavak olvashatók, kérdésessé tette egész (nehezen várt) alkotói konstellációját és vele olyan szent szavakat, mint „szív” és „megbízás”: „...de mindig világossá kéne tennem, hogy ez nem én vagyok, hogy nem saját szívem tartalékaiból meritek, hogy csak megbízást teljesítek – igen ám, de kinek a megbízását?...”³⁹

Később, betegsége nyomorúságában a lehető legkomorabbul kérdésessé tett mindent, és ezt a legkevésbé sem csak mint pillanatnyi testi állapotát akarta közölni, hanem mint egy olyan tapasztalat folytatódását, amelyet már 1914-es párizsi tartózkodása óta ismert. „Olyan vagyok, mint egy üres hely, nem vagyok, nem vagyok azonos még saját kínommal sem...”⁴⁰

Költői munkásságát a „törvény” és a „szükségyszerűség” értékével akarta felruházni (olyan általános érvényűen, hogy ezek a fogalmak már a fenti néhány idézetben is előfordultak). Azt kívánta, hogy alakzatai kényszerítsék rá létük törvényét a világra, nagyjából annak mintájára, ahogy a névtelen holttest a két halottmosóra az éjjeli hullakamrában: „S egy névtelen az ágyon / fekiúdt pórén, tisztán, parancsot adva.” (LEICHENWÄSCHE, HALOTTMOSÁS – 2/589., Kálnoky László fordítása), vagy annak a konstellációnak a mintájára, ahogy a labda röppen: „Sein Bogen und, nun, seine Ruhe / befolgen dasselbe Gesetz.” (VON DIESEN KREUZEN KEINS – 3,172.) („Az íve és immár a megnyugvása / ugyanazt a törvényt követik.”) Ha lehetséges, még nagyobb nyomatékkal élete minden történést is hasonló értékkel akarta Rilke felruházni. Hogy egy különösen meggyőző példát említsünk: egyik levelében, amelyben Spanyolország-élményéről számolt be Thurn und Taxis hercegnőnek (aki tudvalevőleg anyagilag támogatta utazását), a metafizikai táj négyöt oldalas leírását (amelybe Greco és Duino motívumait is beleszötte), a logika vagy a szövegezés hangnemének legcsekélyebb változtatása nélkül siklatta át az ELÉGIÁK (annak idején alighogy megfogant) elképzelése felé, és nyomban kijelentette: „Biztos vagyok benne, itt valami törvényszerű formálódik...”⁴¹

Mindamellettt már a FIRENZEI NAPLÓ-ban is feljegyezte: „A zseni művében a törvény: a szükségyszerű véletlen.”⁴² Felismerését, mely szerint a (modern) világban véletlen és törvény egy, Rilke nem felejtette el többé, és amikor 1922-ben általános teoremat dolgozott ki kései munkássága számára (AZ IFJÚ MUNKÁS LEVELE), arra törekedett, hogy az „Isten”, „gép”, „zene”, „költemények” tájékozódási pontjai mentén kirajzolódó egész alkotói konstellációban megint csak ennek az ellentmondásnak az igazolódását lássa: „Válahol az önkény maga ütközik a törvénybe.” (11/1122.) A firenzei korszakban léirt korai sejtelen és a mondat, amelyet Rilke azokban a napokban írt le, mint az életművét tökélyre vinni hivatott két nagy ciklus költeményeit, ugyanazt állítja. Különösen jellegzetes azonban, hogy e két mondat közötti időben ciklikusan elgondolt költemények sorozatát alkotta meg, amelyeknek „végletesen” még az egyes hangokig terjedően is törvényszerűen meghatározottnak kellett hatniuk, bármennyire „önhatalmúlag” gondolta is el a kompozíciójukat. Néhány cikluson kívüli vers és a maga módján a regény kivételt jelenthetett. Valójában azonban csak a ciklus utáni alkotások lírájában valósította meg Rilke a felismerést – akkor azonban teljes érvényében: a véletlen és törvény ellentéte és végső egysége poétikájuk egyik legfőbb elve. Egyik levelében még egy ugyancsak képzavaros és épp ezért különösen meggyőző parabolát is elgondolt ennek a tulajdonképpen már az abszurdhoz közel álló elvnek a megjelenítésére: „Olyan ott az ember, mint a dobókocka a pohárban: igaz, hogy egy ismeretlen kéz megrázza és kiborítja, és kint, amint kiesik, valamit jelent, sokat vagy keveset. Csakhogy aztán amikor a dobás véget ért, az embert visszateszik a pohárba, és ott, belül, a pohárban, akárhogy fekszik is, ott a kocka minden számát je-

lenti és minden oldalát. És ott, a pohár belsejében tekintetbe se jön olyasmi, mint szerencse vagy balszerencse; hanem csak a pusztá Ittlét, a Kocka-lét...”⁴³ Néhány sorral később „arab Ittlét”-nek nevezte ezt, amelyik „csak akkor lehetséges, ha az ember a Föld-Csillagot lakja, és a világot lelélegzi be”, és még néhány sorral később a „zene” és a „konstellációk” szavak követhetnek – világosabban nem is lehetne a kvázi-filozofikus tételt a lírai alkotásához kötni.

Néhány hónappal a halála előtt írt egy verset, amelynek közvetlen témája maga az emblematikus tárgy, a kocka: SPIELE (JÁTÉKOK). (3/269.) A vers úgy hat, mint egy meghatározott témára írt versenyszonett – s valóban, a „kocka” témájának megfelelően a szöveg rendkívül szigorúan megtartja a szonett szabályait. Egyszermind azonban Rilke tökéletesen kigúnyolja a kocka és a szonett két-egy törvényszerűségét: *játékosan* megverseli a *játékos* „sorsba” vetett okkult hitet, és aztán a kockát a nem létező oldalára, a nem létező számra hagyja esni; és éppen véletlen és törvény emez „imaginárius” (hogy egyik kedvenc jelzőjét idézzem, azt jelenti: soha és sehol nem létező) és tulajdonképpen az abszurdhoz közelítő egysége révén igenli a földi létet: „*Daß wir dem Fallen etwas unterschieben, / macht seinen Niederfall erst leserlich. / Glaub an den Tisch, so zeigt der Würfel: SIEBEN.*” („Csak mivel mi az esésnek valamit tulajdonítunk / azért lesz a hullása kiolvasható. / Higgyél az asztalban, és akkor a kocka felmutatja: HÉT.”)

Teremtése alakzatainak „létét” vagy „itt-lét”-ét fogalmilag és érzelmileg egyaránt mindig megerősítette. „*A műalkotásban megtestesült dolog létezik*” („*Das Kunst-Ding ist*”),⁴⁴ így hangzik híressé vált formulája azokból az évekből, amikor az ÚJ VERSEK-re készülődött, „*te Minket-Mondó légy, te: légy jelen*” (GESANG DER FRAUEN AN DEN DICHTER, A NŐK ÉNEKE A KÖLTŐHÖZ – 2/495., Kosztolányi Dezső fordítása); így hangzik egy különösen explicit sor a kötetből (számos más közül, hiszen minden egyes *új versben* a művészileg megteremtett-átváltoztatott lét kijelentése történik meg);⁴⁵ és e műalak létrehozása után Rilke kiegészített formában ismételte meg egykori formuláját: „*A műalkotásban megtestesült dolog* (»*Ein Kunst-Ding*«) *kíméletlen, és annak is kell lennie*”,⁴⁶ hogy megmagyarázza: tisztában volt vele, mit jelentett a lét állítása a művészet-vallás teleológiája által. (Zárójelben: e teleológia alapján témaválasztását Rilke néha csakugyan a provokatív *kíméletlenség* végletéig vitte, poétizálta a leprakiütést, a vakságot vagy a hatalommal való kegyetlen visszaélést, továbbá egyetlen igazi szerelmes verset sem írt, miközben nem győzött csodálattal adózni a nők [szerelmi] sorsának.) De az egyébként teljesen más koncepciójú kései ciklusokból, valamint az önkomentárokból is idézhetők hasonló sorok a lét, illetve a lét lírájának ünnepléséről. „*Fenséges jó a jelenlét*” – olvasható A HETEDIK ELÉGIÁ-ban (39. sor, Tandori Dezső fordítása), aztán így kommentálja magát: „*Az elégiák a létnek ezt a normáját állítják fel*”,⁴⁷ a SZONETTEK ORPHEUSZHOZ-ban ezt olvassuk: „*Légy, s ne feledd, hogy a nemlét is mire készít*” (II/13., Szabó Ede fordítása), az önkomentár után pedig ezt: „*És egy mégiscsak közönséges napon földereng az a pillanat, amelyben a mulandóság hirtelen – mintegy valamely megtérítés folytán – Létezéssé változik...*”⁴⁸

Egy későbbi levélben, amely ugyanebből a sorozatból való, „*a költemény leírhatatlan itt-létéről*”⁴⁹ szóló szintagma is szerepel. És még több is: hiszen a költői lét által nem kevesebbről akart bizonyosságot szerezni, mint az emberi-földi létről. Ennek megfelelően határozottan elutasította szövegeinek negatív hangsúlyozású és különösen a dekadens olvasatát. A legnyomatékosabban abban a két, egymáshoz közeli levélrészletben nyilatkozott erről, amelyeket a kései ciklusok néhány nappal előbbi befejezésének érezhető lelkesültségében írt. „*...nem búskomorság... nem lemondás, nem igaz?! nem lemondás; ó, ellenkezőleg, mennyi végtelen helyeslés és mindig csak helyeslés, az itt-lét dicsérete!*”⁵⁰

Így írt egy olyan olvasónak, aki konvencionális gondolkodásával nem értette meg, hogy Rilke a halált mindenestül bevonta a létről való képzetébe. Tíz nappal később ugyanennek az olvasónak még egyszer elmagyarázta alkotásainak ezt a „magasabb” „frekvenciáját”, és a „művészet világát” a metafizikai lét tisztán megtartandó tartományaként magasztalta: „...és ott aztán (minden idők és minden vallások szentjeinek vagy néhány valódi Szerelőnek elragadtatásában) azonossá válik a lemondás és a teljesedés. Ahol teljes formájában jelenik meg a Végtelen (legyen az plusz vagy legyen mínusz), ott megszűnik az előjel, az a – jaj! – oly emberi előjel, beteljesül az út, amelyet bejártunk – és csak az marad, a megérkezés, az otthon-lét, a Lét!”⁵¹

De a lét művészi állításának is ismerte a visszaját. Így hosszasan folytatott meditációit Rodinról, ifjúkora nagy példaképéről és művészetéről „e mű tragikumának” felismerésével zárta le: „Ámde ez a plasztika oly korba született bele, amelynek nincsenek tárgyai, nincsenek házai, amelynek nincs külseje.” (AUGUSTE RODIN, ELŐADÁS – 9/240.)

Hasonlóképpen ifjúkori éveiben, amikor a „mű”, illetve a „nagy mű” szavakat legszívesebben kurzívan írta le, azt a gondolatot latolgatta, hogy a művészi nagyság a modernség korában nem vezet-e szükségszerűen töredékek megformálásához. Már a worpswedei művészekről szóló portrészorozatában megfogalmazta ezt, és az ugyanebből az évből való RODIN-esszéjében paradox módon kiélezve megismételte: „Valami töredékeség vonul végig az egész képen; és töredékesség adja legfőbb értékét.” (9/59.) „Így van ez Rodin kar nélküli szobrainál is; nem hiányzik róluk semmi szükséges. Mint egészek előtt áll előttiük az ember.” (9/163.)

Az ARCHAÏKUS APOLLÓ-TORZÓ című költemény szintén e tézis egy további fejlődési fokaként olvasható, miszerint éppen a megcsonkított test átváltozásában „van” itt Apolló egész fénylényé.⁵² A MALTE-regényt aztán Rilke még radikálisabban, mint lényege szerint lezáratlan formát értelmezte: „...úgyhogy még mindig lehetett volna újabb feljegyzéseket hozzátenni; s amelyek végül bekerültek a műbe, egyáltalán nem teljes számúak. Csak valahogy úgy van, mintha az ember egy fiókban találna, rendezetlenül, egy halom papírt, és többet egyelőre nem talál, és ennyivel meg kell elégednie. Ez az egység művészi szempontból nézve bajos, de emberileg lehetséges”.⁵³

A háborús években aztán azzal a tapasztalattal gyarapodott, hogy saját integer énje széttörhet, esetleg „a lét sötétebb agyagból való cserepévé”⁵⁴ válhat, és még a kevésbé nyomasztó pillanatokban is csak abban reménykedhetett, hogy „a lét és a teljesítmény talán a szakadékokon és zuhanásokon túl is folytathatónak bizonyul”.⁵⁵ Így igazán logikus és következetes, hogy Rilke több ciklikus kompozíció, helyesebben: több költői rendszer létrehozása után, túl ezeken a rendszereken egyre inkább olyan költeményeket írt, amelyeknek a kompozíciója eleve töredékes kellett hogy maradjon.

Életműve minden szakaszában és alakzatában költői szavának kvázi-biblikus, világteremtő elhivatását hirdette, ez a legmaradandóbb alapelvük. Nem véletlenül utasította el többször hevesen a művészetfajták valamiféle egyesítésének gondolatát, adott esetben költeményeinek megzenésítését vagy illusztrálását. Elutasító magatartása meglepőnek tűnhet, hiszen több esszét, illetve más szövegeket is írt képzőművészekről (amelyek közül némelyik az *ekphraszisz*hoz közelít), később a zenéről, és saját munkásságában bizonyíthatóan hatással voltak rá azok az elvek, amelyeket ezekben az írásaiiban kifejtett. Annál szignifikánsabb, hogy ő, aki a magánleveleit is az utókornak írta, kész volt elhatárolódnival a LEVELEK CÉZANNE-RÓL sorozatától,⁵⁶ holott nyilvánvalóan észszé gyanánt írta meg; mindennekfelett azonban a költői szóhoz fűződő saját hivatása mellett tartott ki.

„Szavak mint szobrok és oszlopok mint oszlopsorok (?)”⁵⁷ Így hangzik a „plasztikus nyelv” „gótikájára” vonatkozó gyakran idézett formulája azokból az évekből, amikor az ÚJ VERSEK alakját kereste. És mintha Rilke attól tartott volna, hogy azt majd valamiféle *impassibilité*-költészet vezérlő elveként lehet olvasni, egy hónap múlva ugyanazzal a kulcsterminussal fogalmazta meg saját változatát a bibliai alaptételre: eszerint Isten, illetve Isten teremtése és a szó egyik: „Mert a szónak emberré kell válnia.”⁵⁸

Abban a korszakban aztán, amikor Rilke mindennemű, akár csak szellemileg meghatározott szemléletességet is igyekezett kivonni teremtése alakzataiból, ezt a megbízást Orpheusz példája nyomán határozta meg. Formulája úgy hangzik, mint egy apokrif preszokratikus tétel, Rilke azonban ezzel saját jelenkori és jövőbeni, egyre merészebben elgondolt teremtéskonstellációit hirdette meg: „Sziklákat arra bírni, hogy itt álljanak.”⁵⁹

Nem sokkal később (de külön hangsúlyozandó: még a világháború előtt) született az a vers, amelynek a WENDUNG, FORDULAT (3/82.) címet adta; e költemény egyik képe a szó toronyemelő/toronyledöntő mindenhatóságát hivatott megjeleníteni: „Nézte a tornyokat úgy, hogy megrettentek.”⁶⁰

Még mindig ugyanabban az időszakban (csak néhány hónappal korábban) érzett arra is ösztönzést, hogy szabályszerű hitvallást tegyen a költői szóról magáról. Egész életét, amint egész művét, egész „létét” szavak kereséseként fogta fel, talán egyetlen „szó” kereséseként – e szavaknak, illetve ennek a bizonyos egyetlen szónak félreérthetetlenül megváltó funkciót tulajdonított a művészet-vallás világában: „Meg kell vallanom, számomra (minden fájdalom ellenére) ezek a hallatlan viszonylatok teszik felségessé az itt-tartózkodást, s minél inkább öregszen, annál szükségesebbnek vélem, hogy kitartsak helyemen, s az utolsó betűig rögzítsem a létezés egész diktátumát; mert lehetséges, hogy csak az utolsó mondatban érek majd ahhoz a kicsi, talán észrevétlen szóhoz, amelynek révén minden fáradtságosan megtanult és meg nem értett tapasztalat átfordul és roppant értelmet nyer. És ki tudja, nem attól függ-e valamiképp a sorsunk a földöntúli viszonyokban, hogy itt a földön azt a véget értük meg, melyet nekünk szánt az elrendelés...”⁶¹

Mindamellettt már a TÖRTÉNETEK A JÓISTENRŐL című, 1900/1904-ből való elbeszélés-kötetében felismerte aforisztikus élességgel, hogy a szó korántsem lehet képes valami-féle kvázi-megváltásra, sőt még csak egészen helyénvaló sem lehet, vagy még élesebben fogalmazva: a szónak nem a „gyönyörű értelme” a „szükségszerű”, hanem épp az, hogy el-téveszti az értelmét: „A dolgok, amelyeket átélünk, gyakran nem fejezhető ki, és ha valaki mégis elmeséli őket, szükségképp hibákat követ el.” (7/393.)

A kései korszakában aztán, amikor mindinkább demiurgoszi szókonstellációkat hozott létre, egyre radikálisabban jelenítette meg azt az aspektust is, amelyet leginkább („az istenek hátoldala” szintagma nyomán)⁶² a szavak „hátoldalának” nevezhetnénk. Már a BABÁK című, 1914-ből való esszéjében ott található az „életnagyságúnál nagyobb hallgatás” (11/1069.) roppant erős szintagmája, itt mindenesetre még egy szobrászati alkotásra vonatkozólag. Nem egészen két hónappal később, hogy egy különösen erős formulát talált saját, sziklákat támasztó orphikus megbízatására, Gide regényének, A Vatikán Pincéi-nek az olvasása a következő szintagmára készítette: „kísértet szavakból”;⁶³ néhány hónappal később pedig, a háború élményének hatására, hosszabban is megmagyarázta az alkotás kényszerű negativitását: „...ez a lobogó világ, amelybe egyetlen tárgyat, sőt egyetlen szót sem lehet úgy behelyezni, hogy ne vetne nyugtalanul hánykolódó árnyékot...”⁶⁴

Ugyanennek a háborús évnek, 1915-nek a novemberében Rilke két verset írt, amelyekben minden egyszerre „titokzatos” és „kiírt”⁶⁵ „szó” saját széttört és tovatűnt lété-

nek árnyékát veti. Az elsőben, a DER TOD-ban (3/103., A HALÁL) a címadó fogalom el-sajátíthatatlan-megsemmisítő, *abszurd* szubsztanciája először egy metaforában fogalmazódik meg („*kékes kávézacc*”, németül: „*Absud*”), majd a széttört írástestben magában ölt alakot: „*Re-mény*”. A második versben, a DIE WORTE DES HERRN AN JOHANNES AUF PATMOS-ban (3/108., AZ ÚR SZAVAI JÁNOSHOZ PATMOZ SZIGETÉN) azáltal jelenítetik meg az igazság, hogy Isten szavai, azaz ő maga gondolatjelek kettős sorának apokaliptikus hallgatásában tűnnek el. A kései ciklusok előtti és utáni meditációiban Rilke többször visszatért ehhez a korrelációhoz: a szavak hallgatásból való teremtése és a hallgatás szavakból való teremtése közti viszonyhoz. Egy formula szerint a „*szeretet tiszta hallgatásának*” a „*szó-magvakkól való nyelv*”⁶⁶ felelhetne meg; és egy másik formula szerint ezekben az esztendőkből olyan szavakat keresett, amelyek „*alig szavak már, jelentéssel telített terek a száj sötétjében*”.⁶⁷ Anakronisztikusan ható hitvallása a költői megváltás egyetlen utolsó szaváról is különös, egyszerre fölerősített és megsemmisített értelmet nyert; a mű utolsó főneve ugyanis a „*lemondás*”, illetve a költői alkotásról való „*lemondás*” aktusa, a líra kiégése („*ahogy lélekben égtem, lásd, ma benned égek*”, „*hágtam... kusza máglyára, gyötrelmem hevébe*”, „*S én lángok közt. Nem ismer senki már. // Lemondás ez.*”),⁶⁸ ami után nem következhet más, mint hamis verssorokba rendezett prózai följegyzés, amely a költőt magát is „meglepte”. („*Komm du, du letzter, den ich anerkenne*”, „*Jer hát, te végső, elfogadlak ennek*” – 3/511.)⁶⁹ Lou Andreas-Salomé csodálkozó mondata: „*Té vagy a leg-szimbolikusabb ember*”, éppen azért „*bizonyos és igaz*”, mert Rilke a mindenkori „*végső dolgokat*”⁷⁰ mindig mint a limine töredékes-elhibázott, mint *leküzdendő* dolgokat (hogy megint Kassner kifejezését idézzük) élte át és értelmezte, mert „*végső*” tökéletesség és „*végső törekenység*” állandó antinómiájában „*tartott ki*” mellettük (hogy a legendás, meghatározhatatlan „*überstehen*” ígét idézzük a WOLF VON KALCKREUTH GRÓF EMLÉKÉRE című versből – 2/664.).

Így a saját életműve mellett is, jobban mondva, elsősorban saját élet-műve mellett. „*Ön, a megtestesült költészet*”: ezzel a megszólítással vezette be Marina Cvetajeva első levelét Rilkéhez, és a következő levelében a „*lélek topográfijáról*”⁷¹ írt. Szertelen, túl-áradó kifejezéseivel éppen azt észlelte, ami Rilkének mindig is célja volt: bár fájón tudta, hogy a modern kor különösen 1914 óta (de egy fölöttebb megzavaró levélrészlet szerint, több hasonló közül: a XIV. század óta, amikor a „*péncz*” még „*aranyat*” [Geld / Gold] jelentett, és a kolerajárványban még a „*Nagy Halál*” adatott meg az embereknek)⁷² ezt határozottan akadályozza, azt akarta, hogy életrejljen minden fontos állomás-helyét Firenzétől Moszkván – Párizson – Karnakon – Duinón – Toledón át Muzot-ig mégiscsak beleírja a világba, mint az emblematisz helyszíneket, amelyekben mégiscsak megvalósította az abszolút költői létet. Mindamellert ideális helyeinek sokasága arról tanúskodik, hogy nincs (többé) ideális hely és így abszolút költői lét sem (ahogy ezzel szemben Hölderlin számára a „*boldog Görögország*” az a hely volt, ahol „*az ember*” „*költőien lakozik*”) (BROT UND WEIN, IN LIEBLICHER BLÄUE).⁷³ Hogy az emblematisz-királyi létről szóló versét idézzük: „*habár a királyoknak megadatott, hogy megörökítsék magukat a világban*”: „*habár a föld színén, a lány talajban / – pecsétgyűrűké – domborlik nyomuk*”, végül mégis eltűnésük miatt kell siratni őket: „*De most eltűnni látom lábadat.*” (KLAGE UM JONATHAN, JONATHAN SIRATÁSA – 2/562., Csorba Győző fordítása.) Rilke életrejljen éppen azáltal lett emblematisz, hogy örökké vándorolt léte különböző, olykor magányos-ekszztatikus felfedezőhelyei között; ismeretes, hogy több, mint száz lakcíme volt, és költői létét újra meg újra ebben az állandóan bevégzett, de egyúttal mindig tovább folytatott vándorlásban határozta meg. „*Természetem fogyatékosága, hogy minden odaútról*

megfeledekzem, sőt minden megérkezésről is, a mindenkori legutolsó megérkezést kivéve, egyedül arról tudok mindig beszélni. Talán onnan ered ez, hogy oly sok célt közelíték meg röptében [a németben különös szóképzéssel fejezi ki ezt: »so viele Ziele erfliege«], vagy bekötött szemmel haladva érem el őket, úgyhogy a végponttal nem adatik-e meg nekem mindjárt az út is?»⁷⁴

Ezt írja egy korai levelében; és körülbelül húsz évvel később a következő aforizmához jut: „*Ki tudja, ki vagyok én? csak változtatok és változom.*”⁷⁵ Így beszél önmagáról az a költő, akiről (csodálattal, de egyben ingerülten is) gyakran hangoztatták, hogy egy anakronisztikus-fiktív, az ő melléknévvel szólva, „*imaginárius*” (értsd: soha sehol meg nem valósítható) imágót kényszerített magára és a világra, és akiről azt is mondják gyakran, hogy egyetlen költeményt írt mindig újra. A közmegítélésnek ezeket az állításait és az aforisztikus önmeghatározást (amelyet, ez is megjegyzendő, Muzot-ban írt le, ott, ahol többször is hónapokon át csakugyan olyan magányban élt, ami egyes látogatóit valósággal megijesztette) korántsem kell azonban úgy értenünk, mintha csak ellentétben lennének. Egyszersmind kiegészítik egymást; és komplementer antinómiájukban tudott Rilke olyan költői „életet” megvalósítani, amelyet ő „*Kintlé*”-nek nevezett – ezt az önmagában antinómikus szót még a (már idézett) utolsó versébe is beleírta („*Jer hát, te végső, elfogadlak ennek*” – 3/511.).

Az aforisztikus önmeghatározásban négyszeresen ismételte meg az egyes szám első személyt, de voltaképp annak az „alak”-nak meghatározásául fogalmazta meg, amelyet „*kívülről*” „*érvényesebben és tartósabban épített fel*”⁷⁶ – számtalan írásában, amelyek köre a személyes vallomásoktól az objektívált vagy akár az objektíváltságon túli konstellációkig terjed, aligha található másik, ehhez hasonlóan tömör (értsd: „*nyílt-titokzatos*”) kifejezés élet és mű lényegi azonosságára. Nem egészen egy évvel előbb fejezte be két kései ciklusát. Mindjárt a DUINÓI ELÉGIÁK befejezésének napján két levélben is ujjongva jelentette, hogy „tízen” vannak, és egy sokkal későbbi levélben nagy hévvel hangoztatta, hogy a két ciklust „*ugyanaz az esszencia tölti meg*”.⁷⁷ Állítása és a nagy hév egyaránt jogos. Az életmű mindig is páratlanul organikus jellegével nyugtázta le a hozzá közelédőt, gyakran szokták Rilke egyik kedvelt motívumát idézve, egy „fához” hasonlítani (talán azért is, mert olyan valószínűtlenül gyengén kezdődött). Legkésőbb AZ ÁHÍTAT KÖNYVÉ-től kezdve Rilke tökélyre fejlesztett költői rendszerek sorozatában építette fel a művét, és az ÚJ VERSEK-től minden egyes alak totális világot volt hivatva megjeleníteni. Abban a fellengzős hangnemben, amelyre Rilke hajlamos volt, így fogalmazta meg ezt (ezúttal egy műkedvelő grófnő festményének alkalmából, aki azonban fontos önértelmezéseinek is címzettje volt): „*Gondoljon az »Alvó fá«-ra [...] mennyire felismerte és igenlente itt a világban mindkettőt. [...] Mindazokat a látszólagos ellentéteket, amelyek valahol egy pontban találkoznak; amelyek egy helyen nászuk himnuszát éneklik – és ez a hely – itt, mostan – a szívünk!*”⁷⁸

Mindamellet nem lehet nem észrevenni, hogy a különböző, részben szinkron, részben diakron módon keletkezett rendszerek alapvető koncepciója eltérő, sőt akár ellentmondásos. Vegyük az 1903/1904-es évek példáját. Akkoriban Rilke még AZ ÁHÍTAT KÖNYVÉ-nek 1899-ben kezdett háromrészes kompozícióját készült befejezni (amely teljes mértékben az isteni allegorikus jel itáliai színezetű művészi világteremtésének elvére épült); a TÖRTÉNETEK A JÓISTENRŐL című elbeszéléskötet második kiadását készítette elő (a kötet tizenhárom parabolából áll, amelyek mind Isten önkényes-véletlen jeleinek és orosz színezetű világteremtésének elvét példázzák); számos verset írt A KÉPEK KÖNYVE négyrészes kompozíciójába (amely részről részre mind határozottabban toldódik el egyfajta individuális, helyenként groteszk allegorikus kifejezőmód felé); ekkor

írta Lou Andreas-Saloménak azt a levélsorozatot, amelyben hosszú meditációk sorában világosan kidolgozta a „művészet-dolog”, vagyis az *új vers* eszményét; és ekkoriban írt négy verset, köztük két legendásat, A PÁRDUC-OT ÉS AZ ORPHEUSZ. EURÜDIKÉ. HERMÉSZ-T, amelyeket csak 1907-ben, az ÚJ VERSEK első részében publikált (a kettős kötet az allegorikus jel megszűntetésére épült, illetve arra, hogy minden allegorikum a létező öntranszcendens alakjává „változzék át”). Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy 1904-ben és éppen Rómában, tehát az ORPHEUSZ. EURÜDIKÉ. HERMÉSZ című vers megírásával egy időben vetette papírra a MALTE LAURIDS BRIGGE FELJEGYZÉSEI-nek első vázlatait. Ámde az ÚJ VERSEK és a regény világteremtésének elve nemcsak hogy eltér egymástól, de szögesen ellentétesek: az előbbi a lezárt létet állítja minden egyes művészileg megteremtett, „szüntőlégig telt alakzattal” (KINDHEIT – 2/511.), amelyik „v a n”, az utóbbi a lezártlan semmit jelöli mindazokkal a kiüresített emberi és elbeszélő alakzatokkal, amelyek „se nem léteznek, se nem színesnek” (11/921.), pontosabban szólva: nemvannak. De ugyanígy ki lehetne ragadni az 1922-es esztendő, amikor Rilke az örök-ké változtató-változó énjéről szóló aforizmát fogalmazta. Túl volt a két kései ciklus két-egy kompozíciójának befejezésén (amelyek *esszenciális* összetartozása korántsem kézenfekvő); és a következő években egyrészt a francia nyelvű líra könnyed harmónia-alakzatait öntötte versbe, másrészt zenei alapelvek szerint egyre absztraktabb-nyitottabb szókonstellációkat hozott létre⁷⁹ – a „lemondás” legutolsó szaváig.

Rilke minden költői alakot és végső soron a költészet alakját magát is állandóan úgy komponálta meg, hogy a tökéletest kereste; ez azonban azt is jelentette számára, hogy megkomponálásukkor mindenkor tökéletlenségüket, az alternatívájukat, a „*törésvonalukat*” és a „*hátoldalukat*”, még erősebb szavakkal, az „*üres formájukat*”, a „*negatívjukat*”⁸⁰ is szem előtt tartotta. Egyik levelében, ahol látszólag a lánya útjáról, de valójában inkább saját (életrajzi és alkotói) személyének ihletéről meditélt, ezt a kettősen egy törekvést mint általános érvényű törvényt ragadta meg: „*(mert végtére is én mégiscsak a klauzúrából jöttem...)* és ha csak sugarak törnek is meg ott... mégiscsak elkövetkezik aztán a végzetes pillanat, amidőn a megtört új irányt az ember meghosszabbítja az idegen médiumon túlra”.⁸¹

Így megértjük, hogy Rilke, aki ihlete elapadásának idején is csak írva tudott élni (ha más egyebet nem, akkor leveleket írt, szükség esetén ugyanazt a levelet több példányban lemásolta különböző címzetteknek), és a viszonylag korai évektől kezdve minden szövegét az utókorra tekintve írta, mégis nagyon érzékenyen észlelte Rimbaud szakítását a költészettel:

„Vagy Rimbaud.

Féktelenül tomboló szívvel megingatni egyszer a nyelvet, hogy egy pillanatra istenien »hazontalanná« váljék – és aztán elmenni, nem visszanézni többé, kereskedőnek lenni.”⁸²

Ezeket a gondolatokat 1921-ben, az egyik meddő korszakban, a költői munkára vonatkozó hasonló meditációk sorában jegyezte fel, amelyek fölé a DAS TESTAMENT (A TESTAMENTUM) címet illesztette. 1925 októberében azonban, amikor homályosan érezte, hogy most már valóban megjelölte a halál, két alkalommal is orphikus ősigékhez hasonló formulákba foglalta életműve teremtői *daimon*ját: „...und Anfang glänzt an allen Bruchstellen unseres Mißlingens” (JETZT WÄRE ES Zeit – 3/185.). „Das Töbliche [sic!] hat immer mitgedichtet: Nur darum war der Sang so unerhört.” (BRIEFWECHSEL MIT Erika MITTERER – 3/315.)⁸³ („És kezdet ragyog / sikertelenségünk minden töréspontján”; „A halálos is mindig írta a verset / csak ezért lett oly hallatlan a dal.”)

Ha Rilke alkotása „végletes”, hogy divatos kategóriapárral ragadjuk meg, úgy se nem konstruktív aspektusai miatt (amelyek George és Hofmannsthal mellett esetleg a

szimbolista-újklasszicista áramlat törvényhozójává avathatnák), se nem dekonstruktív aspektusai miatt (amelyek az avantgarde és a posztmodern prófétájává avathatnák) – hanem a kettő állandó konfrontációja és egysége miatt. Így pedig olyan alakokat, végössoron egy olyan alakot teremtett, amely mindmáig kihívást jelent, sőt talán ma igazán.⁸⁴

Jegyzetek

- Rilke műveit az alábbi kiadás alapján idézzük: Rainer Maria Rilke: SÄMTLICHE WERKE IN ZWÖLF BÄNDEN. Hg. vom Rilke-Archiv. In Verbindung mit Ruth Sieber-Rilke, besorgt durch Ernst Zinn. Insel, Frankfurt am Main, 1976. A mindenkori idézet lelőhelyét a kötet- és az oldalszám feltüntetésével magában a szövegben adjuk meg. A félreértések elkerülése végett a SZONETTEK ORPHEUSZHOZ című kétrészes ciklus költeményeinél római szám utal arra, hogy melyik részhez tartozó versről van szó.
- Jaime Ferrero Alemparte: ESPAÑA IN RILKE. Taurus, Madrid, 1966. 18.
- Célzás Novalis aforizmájára: „Mindeniütt a feltétlent keressük, de mindig csak dolgokat találunk.” (A német eredetiben jelentéssel telített szójáték található: *das Unbedingte* = „a feltétlen” – *Dinge* = „dolgok”. – A fordító megjegyzése.) Werke, Beck. München, 1981. 323. „Nehéz”, „súlyos” – ezek Rilke lírájának fontos terminusai, különösen kései korszakában. Itt jegyzem meg, hogy a szövegbe számos, egy-két szavas, Rilkétől származó kifejezést dolgoztam bele, de mivel nem kívántam még több jegyzettel megterhelni, ezek eredetét mindig csak egyszer és néhány ritka alkalommal, nem is az első előfordulásuknál adom meg.
1914. február 20-i levél. Rainer Maria Rilke–Lou Andréas-Salomé: BRIEFWECHSEL. Hg. von Ernst Pfeiffer. Insel, Frankfurt am Main, 1979. 316. (Báthori Csaba fordítása.) A „virágpor” szó Novalist idézi.
1925. november 13-i levél Witold Hulewicznek. Rainer Maria Rilke: BRIEFE. Hg. vom Rilke-Archiv in Weimar. In Verbindung mit Ruth Sieber-Rilke, besorgt durch Karl Althelm. Insel, Frankfurt am Main, 1987. 3., 899.
- A vers Kárpát Csillától való magyar fordításában az ’áttetsző’ szó mellett a ’kétértelmű’ semmilyen változatban nem szerepel. (A fordító megjegyzése.)
1923. április 12-i levél Clara Rilkének, idézi Siegfried Mandel. RILKES READINGS AND IMPRESSIONS FROM BUBER TO ALFRED SCHULER. *Modern Austrian Literature*, 15 (1982). 266.
1923. június 1-jei levél. Rainer Maria Rilke: BRIEFE AN GRÄFIN SIZZO 1921–1926. Hg. von Ingeborg Schnack. Insel, Frankfurt am Main, 1985. 67.
- Gérard de Nerval: LETTRE À ALEXANDRE DUMAS, OEUVRES. Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1960. 1., 158–159. A „Memorabilia” nem műcím, hanem így nevezte Swedenborg a vízióit.
- EL DESDICHADO. Uo. 3. (Magyarul: Lakits et al. [ed.]: FRANCIA KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA. Európa, 1962. 2., 246.)
- Stéphane Mallarmé: SUR L’ÉVOLUTION LITTÉRAIRE, OEUVRES. Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1946. 869.
- L’APRÈS-MIDI D’UN FAUNE. Uo. 50. („Perpétuer”, „Réfléchissons”).
- „Fantôme qu’ à ce lieu ce pur éclat assigne, / Il s’immobilise au songe froid de mépris / Que vêt parmi l’exil inutile le Cygne.” (LE VIVACE, LE VIERGE ET LE BEL AUJOURD’HUI.) Uo. 68. A homofónia lefordíthatatlan, a vers magyarul Somlyó György fordításában: E SZÜZ, E SZERTELEN. In: MALLARMÉ ÉS VALÉRY VERSEI. Európa, 1990. 61.
- Az egyedüli idevágó, helytálló, de hiányos elemzéseket Naomi Ritter (később: Naomi Segal) végezte el az ÖTÖDIK ELÉGIA értelmezésével. APOLLINAIRE AND RILKE: THE SALTIMBANQUE AS SAVOIR. *Yearbook of Comparative and General Literature*, 30 (1981), 7–20. és ELEGY FIVE, Roger Paulin–Peter Hutchinson (szerk.): RILKES ’DUI-NOS ELEGIES’. Cambridge Readings, Ariadne Press, London, 1996. 74–99.

15. Apollinaire: OEUVRÉS EN PROSE COMPLÈTES II. Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1991. 949.
16. „Faux”, „autre” Apollinaire verseinek és elméleti írásainak minduntalan visszatérő kulcsfogalmai.
17. Apollinaire: OEUVRÉS POÉTIQUES. Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1965. 44. A magyar fordítás Radnóti Miklósé. ÉGÖV. In: Guillaume Apollinaire: VÁLOGATOTT VERSEK. Magvető, 1958. 36.
18. A szintagmára nézve lásd előadását: L'ESPRIT NOUVEAU, OEUVRÉS II. 952. Mint köztudott, lírájából idézhetünk olyan képeket és strófákat, amelyek szürrealisztikusan hatnak. Maga a terminus többek között az HENRY CÉARD című tanulmányában található, uo. 1063.
19. Ez az utalás korántsem csupán asszociatív, hiszen az ifjú Beckett éles elméjű és ugyancsak kritikus esszéit szentelt Rilkének. Vö. Samuel Beckett: POEMS. BY RAINER MARIA RILKE, DISJECTA. MISCELLANEOUS WRITINGS AND A DRAMATIC FRAGMENT. Calder, London, 1983. 66–67. A középponti mondat így hangzik: „Az ember úgy érzi, olyan ez, mint Rilkénél; mindig jelentkezni a következő adag undorért, amely rehabilitálja az Ich-gottot, s az embert ennek az istenségnek a szolgálatába állítja – a következő alkalomig.” 66. Annál fontosabb, hogy ezt a rövid tanulmányt, amelyben Rilke-versek egy válogatását ismerteti, a MALTE-regényre vonatkozó két elismerő mondatdal kezd.
20. E terminus Rilke költői gondolkodásában játszott jelentős szerepére nézve lásd Peter Por: DIE ORPHISCHE FIGUR, ZUR POETIK VON RILKES „NEUEN GEDICHTEN”. C. Winter, Heidelberg, 1997. 120–124.
21. Gérard de Nerval: PROMENADES ET SOUVENIRS, OEUVRÉS I. 136.
22. 1867. május 14-i levél Henri Cazalis-nak. Stéphane Mallarmé: CORRESPONDANCE COMPLÈTE 1862–1871 SUIVI DE LETTRES SUR LA POÉSIE 1872–1898. Gallimard, Paris, 1995. 343.
23. Apollinaire: L'ESPRIT NOUVEAU, OEUVRÉS EN PROSE II. 945.
24. 1903. április 23-i levél Franz Xaver Kappusnak. BRIEFÉ I. 50. (A később LEVELEK EGY IFJÚ KÖLTŐHÖZ címen ismertté vált levelek egyikéről van szó, melynek magyar szövegét Szabó Ede fordításában idézzük.)
25. 1903. december 23-i levél Franz Xaver Kappusnak. Uo. 64.
26. 1925. november 13-i levél Witold Hulewicznek. BRIEFÉ 3. 899.
27. 1926. május 17-i levél. Rainer Maria Rilke és Marina Cvetajeva: EIN GESPRÄCH IN BRIEFEN. Hg. von Konstantin M. Asadowski. Insel, Frankfurt am Main und Leipzig, 1993. 63.
28. Rainer Maria Rilke: DAS FLORENZER TAGEBUCH, TAGEBÜCHER AUS DER FRÜHZEIT. Hg. von Ruth Sieber-Rilke und Carl Sieber. Insel, Frankfurt am Main, 1973. 88.
29. „Eigenmächtig”: lásd a korai művekben, többek közt 1/254., 7/303., továbbá az „önkény” („Willkür”) fogalmát a FIRENZEI NAPLÓ-ban, DAS FLORENZER TAGEBUCH, TAGEBÜCHER AUS DER FRÜHZEIT, 34. Ez az utóbbi áll a kardinális fontosságú kései tanulmány, AZ IFJÚ MUNKÁS LEVELE középpontjában is (11/1122.).
30. A mondat Rudolf Kassner bevezetésében olvasható, amelyet Rainer Maria Rilke és Marie von Thurn und Taxis levelezésének kiadásához írt: BRIEFWECHSEL. Niehans, Zürich, 1951. XXXVI.
31. Ennek az ideálnak a hegeli gyökereire nézve lásd Erich Heller nagyszerű esszéit: Erich Heller: NIRGENDS WIRD WELT SEIN ALS INNEN. VERSUCH ÜBER RILKE. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1975.
32. 1905. március 9-i levél. Rainer Maria Rilke: BRIEFWECHSEL MIT ELLEN KEY. Hg. von Theodore Fiedler. Insel, Frankfurt am Main und Leipzig, 1993. 147.
33. 1908. szeptember 3-i levél Clara Rilkének. BRIEFÉ I. 227.
34. A „hiperbola” terminusnak a modern lírában betöltött különös szerepére nézve lásd a LÉTED FELIRATA című könyvem. Balassi, 2002. 59., 68., 204. kk. Itt jelzem, hogy ebbe a kötetbe több Rilkére vonatkozó tanulmányomat is felvettem, a legfontosabbakban az ÚJ VERSEK poétikáját, a regényt és a kései versek alapelveit elemzem.
35. 1912. január 16-i levél. Rilke und Thurn und Taxis: BRIEFWECHSEL. 107.
36. 1912. január 20-i levél, Rilke–Lou Andreas-Salomé: BRIEFWECHSEL. 250.
37. (1921. július végéről való) levél egy fiatal lánynak. Rainer Maria Rilke: BRIEFÉ AUS MUZOT. Hg. von Ruth Sieber-Rilke und Carl Sieber. Insel, Leipzig, 1936. 15. (Báthori Csaba fordítása.)
38. 1914. július 4-i levél. Rilke–Lou Andreas-

Salomé: BRIEFWECHSEL. 345. (Báthori Csaba fordítása.)

39. 1920. január 3-i levél. Rainer Maria Rilke: BRIEFE AN NANNY WUNDERLY VOLKART. Im Auftrag der Schweizerischen Landesbibliothek und unter Mitarbeit von Nikolaus Bigler besorgt durch Rätus Luck. Insel, Frankfurt am Main, 1977. 82. (Báthori Csaba fordítása.)

40. 1925. november 12-i levél. Uo. 1074.

41. 1912. november 13-i levél. Rilke und Thurn und Taxis: BRIEFWECHSEL. 229.

42. TAGEBÜCHER. 51.

43. 1924. április 2-i levél. Rilke: BRIEFE AN NANNY WUNDERLY VOLKART. 990.

44. 1903. augusztus 8-i levél. Rilke–Lou Andreas-Salomé: BRIEFWECHSEL. 95. (Báthori Csaba fordítása.)

45. A kötet e felfogását a DIE ORPHISCHE FIGUR (AZ ORFIKUS ALAKZAT) című könyvben fejtem ki.

46. 1909. január 27-i levél. Rainer Maria Rilke: BRIEFWECHSEL MIT ANTON KIPPENBERG 1906 BIS 1926. Hg. von Ingeborg Schnack und Renate Schaffenberg. Insel, Frankfurt am Main und Leipzig, 1995. 154. De a gondolat és a központi szó („kíméletlenség”) előfordul már a MODERNE RUSSISCHE KUNSTSTREBUNGEN (MODERN OROSZ MŰVÉSZETI TÖREKVÉSEK) című, 1902-ből való tanulmányában is (10/614.)

47. 1925. november 13-i levél Witold Hulewicznek. BRIEFE 3. 899.

48. 1922. április 12-i levél. Rilke: BRIEFE AN GRÄFIN SIZZO. 36. (Báthori Csaba fordítása.)

49. Uo. 67.

50. 1922. március 13-i levél Rudolf Bodländernek. BRIEFE 3. 763. (Báthori Csaba fordítása.)

51. 1922. március 23-i levél Rudolf Bodländernek. BRIEFE 3. 780. (Báthori Csaba fordítása.)

52. 1903. augusztus 8-i levél. Rilke–Lou Andreas-Salomé: BRIEFWECHSEL. 95. A levélben Rilke a művi tárgy, a „Kunst-Ding” mibenlétét elemzi, és a német nyelvben egyszerűen kopulatív funkciójú létigét kurzíválva kiemeli.

53. 1910. április 11-i levél Manon zu Solms Laubach grófnőnek. Id. Hartmut Engelhardt (Hg.): MATERIALIEN ZU RAINER MARIA RILKE „DIE AUFZEICHNUNGEN DES MALTE LAURIDS BRIGGE”. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977. 82. A „teljes számú” kifejezést Rilke következetesen a bibliai értelemben használja (ahol is a „teljes szám” ismerete Isten privilégiuma). – Báthori

Csaba fordítását több helyen megváltoztattam. (A fordító.)

54. 1920. január 6-i levél. Rilke: BRIEFE AN NANNY WUNDERLY VOLKART. 86.

55. 1920. november 20-i levél. Rilke: BRIEFE AN SIDONIE NÁDHERNY VON BORUTIN. Insel, Frankfurt am Main, 1973. 313.

56. 1921. február 2-i levél Joachim von Winterfeldt-Menkinnek. Rainer Maria Rilke: BRIEFE AUS DEN JAHREN 1914 BIS 1921. Hg. von Ruth Sieber-Rilke und Carl Sieber. Insel, Leipzig, 1937. 375. Nem sokkal később végérvényesen kijelentette: „A mi feladatunk, hogy meghozzuk a tiszta döntést, ki-ki egyetlen, a saját kifejezőmódja mellett, és ezt az egyetlen ágazatban meghozott formáló akaratot minden más művészet mankója csak gyengítheti és fenyegetheti.” (Báthori Csaba fordítása.) 1921. március 12-i levél Maria Vittoria Attems grófnőnek. Uo. 384.

57. 1904. május 12-i levél. Rilke–Lou Andreas-Salomé: BRIEFWECHSEL. 161.

58. 1904. július 24-i levél Clara Rilkének. Id. Hermann Kunsich: RAINER MARIA RILKE. DASEIN UND DICHTUNG. Dunker und Humblot, Berlin, 1975. 289.

59. 1914. február 5-i levél. Rainer Maria Rilke: BRIEFWECHSEL MIT BENVENUTA (Magda von Hattinberg). Bechtle, Esslingen, 1954. 31.

60. Szabó Ede fordítása.

61. 1913. december 21-i levél Ilse Erdmannnak. BRIEFE 2. 417. (Báthori Csaba fordítása.)

62. 1915. november 8-i levél Lotte Hepnernek. BRIEFE 2. 511.

63. 1914. április 7-i levél. Rainer Maria Rilke: BRIEFE AN SEINEN VERLEGER 1906 BIS 1926. Insel, Frankfurt am Main, 1949. 272.

64. 1915. január 29-i levél. Id. Eudo C. Mason: LEBENSHALTUNG UND SYMBOLIK BEI RAINER MARIA RILKE. Böhlau, Weimar, 1939. 112.

65. L. a 8. sz. jegyzetet.

66. 1920. február 4-i levél. BRIEFE AN NANNY WUNDERLY-VOLKART. 143.

67. 1919. augusztus 17-i levél. Rainer Maria Rilke–Katharina Kippenberg: BRIEFWECHSEL. Insel, Frankfurt am Main, 1954. 367.

68. A JER HÁT, TE VÉGSŐ kezdetű versből vett részleteket Szabó Ede fordításában idézzük. (A fordító megjegyzése.)

69. A „lemondás” kísértése alighanem erősebben megkörnyékezte Rilkét, mint ahogy eddig feltételezték. A szó előfordul már a RODIN-

esszé csattanójában is (9/201.) (bár ott „*az élet-ről való lemondást*” jelenti, és így éppen a vég-érvényes döntést a művészi alkotás mellett), de aztán nyomatékosabb jelentéssel a műben magában. Sokatmondó jel 1907-ből, hogy Elizabeth-Browning sorait: „*The sweet, sad years, the melancholy years, / Those of my own life, who by turns had flung / A shadow across me*” így fordította le: „*die süßen Jahre, wie sich im Kreise / aufstellten, traurig, diese von Verzicht / lichtlosen Jahre*”. Rainer Maria Rilke: SÄMTLICHE WERKE, SIEBENTER BAND, ÜBERTRAGUNGEN. Hg. vom Rilke-Archiv. In Verbindung mit Hella Sieber besorgt durch Walter Simon, Karis Wais und Ernst Zinn. Insel, Frankfurt am Main und Leipzig, 1997. 976. (Kétnyelvű.) A „*Verzicht*” (lemondás) igencsak messze van a „*melancholy*”-tól. Röviden összefoglalva: a szó és különböző alakjai negyvenháromszor fordulnak elő a lírai életműben, még hozzá majdnem kizárólag a regény utáni korszakban, ezen belül pedig az alkotói válság éveiben. De hozzáteszem, hogy a szó Cvetajeva egy levelében is szerepel, amelyet 1926. június 14-én írt Rilkének: „*Lemondani? Ó, hát az sohasem olyan sürgős, hogy megérem.*” Rilke und Marina Zwetajewa: EIN GESPRÄCH. 74. A jegyzetek szerint a 'lemondás' főnév Cvetajeva lírájának egyik kulcsszava. Rilke orosz tudása azonban, saját kijelentése szerint, nem volt elegendő ahhoz, hogy eredetiben olvashassa Cvetajeva verseit. 223., 67. Így az egybeesés annak ritka példája lehet, amit 'lélekrokonságnak' nevezünk.

70. 1921. január 5-i levél. Rilke–Lou Andreas-Salomé: BRIEFWECHSEL. 427.

71. 1926. május 9-i és 12-i levél. Rilke und Marina Zwetajewa: EIN GESPRÄCH. 46., 54.

72. 1912. februári levél. Rilke–Lou Andreas-Salomé: BRIEFWECHSEL. 266. Jelzem: híres Rilke-tanulmányában Heidegger hivatkozik e levél történeti fejtegetéseire, de a járványra vonatkozó utalást mellőzi. Martin Heidegger: WOZU DICHTER?, HOLZWEGE. Klostermann, Frankfurt, 1950. 291–292.

73. Az utóbbi valójában prózaszöveg, amelyet Heidegger versként fogott fel, hogy kimutassa benne Hölderlin egyik „vezérszavát”. Martin Heidegger: ERLÄUTERUNGEN ZU HÖLDERLINS DICHTUNG. Klostermann, Frankfurt am Main, 1963. 39. Értelmezésével mindenesetre közzismertté vált ez a részlet.

74. 1903. augusztus 15-i levél. Rilke–Lou Andreas-Salomé: BRIEFWECHSEL. 113.

75. 1922. december 2-i levél Ilse Jahrnak. BRIEFWECHSEL. 3. 797.

76. Uo.

77. 1922. február 11-i levél. BRIEFWECHSEL AN NANNY WUNDERLY–VOLKART. 670.; 1922. február 11-i levél Marie Thurn und Taxisnak. BRIEFWECHSEL. 3. 742.; 1925. november 13-i levél Witold Hulewicznek. BRIEFWECHSEL. 3. 897.

78. Levél 1923 Háromkirályok napján (január 6.). Rilke: BRIEFWECHSEL AN GRÄFIN SIZZO. 55.

79. Ebben az összefüggésben további, mégpedig rendkívüli bizonyíték található a mű organikus jellegére nézve. 1898-ban Rilke Firenzebe, az újkori európai képzőművészet szent helyére ment. Ettől kezdve művét a legkülönbözőbb képzőművészeti világtéremtésekkel folytatott benső párbeszédben bontotta ki, az orosz ikonfestéstől egészen Kleeig. E fejlődési folyamatban egyre fontosabb szerepet kapott a zene motívuma, ám az (még a SZONETTEK ORPHEUSZHOZ-ban is) alárendelt helyzetben maradt más, meghatározó motívumokhoz, illetve más alapelvekhez képest. Csak életműve végén alkotta meg olyan versek koherens sorát, amelyeknek középponti motívuma a zene, sőt némelyikük a zenei alkotás elveit volt hivatott követni. A FIRENZEI NAPLÓ-ban mégis felfedezhető már a programszerű jövendölés: „*Eljön majd az idő, amikor szabad lesz erről [a dalról] is beszélnem. Mert keresni fogom a zenét.*” TAGEBÜCHER. 49. Az általános kérdésfeltevésre lásd Rüdiger Görner: „...UND DIE MUSIK ÜBERSTIEG UNS...” ZU RILKES DEUTUNG DER MUSIK. *Blätter der Rilke-Gesellschaft*, 10 (1983). 50–67.; Silke Pasewalek: DIE MASKE DER MUSIK. ZU RILKES MUSIKAUFAUSSUNG IM ÜBERGANG ZUM SPÄTWERK. Hans Richard Brittnacher et. al. (Hg.): POETIK DER KRISE. RILKES RETTUNG DER DINGE IN DEN 'WELTINNENRAUM'. Königshausen und Neumann, Würzburg, 2000. 210–229. (További eligazítást nyújtó bibliográfiával.)

80. Célzás arra a formulára, amellyel Rilke a MALTE-regényt jellemezte: „*mint egy üres forma, egy negatív*”. Ugyanabban a levélben található, amelyben a már idézett „*hátoldal*” főnév. 1915. november 8-i levél Lotte Hepnernek. BRIEFWECHSEL. 2. 511.

81. 1912. január 16-i levél. Rilke und Thurn und Taxis: BRIEFWECHSEL. 107.

82. Rainer Maria Rilke: DAS TESTAMENT. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1976. 45.

83. A „Tötliche” szó különleges írásmódjával Rilke azt jelezte, hogy a szó itt azt jelenti: 'das Todbringende' (a halált hozó), nem (vagy nem csak) azt: 'das Toderleidende' (a halált elszenvető).

84. Egy új, éppoly megdöbbentő, mint fájdalommas példa 1998-ból: QUEL QUE RESTA DI AUSCHWITZ (franciául: CE QUI RESTE D'AUSCHWITZ. Payot, Paris, 1999) című könyvében Giorgio Agamben a költők közül Rilkére hivatkozik a legtöbbször és a leghosszabban.

Babiczky Tibor

KYRIE

Nem tudlak megszólítani
csak nézlek hogy az őszre tél jön
pillézik a tejpor az égi mezőkön
fél négy van nincsenek szavak
olyan ez mint egy virradat
ahogy a tárgyakhoz közel hajol
s fölfuttatja kályhaezüstjét
az alvó halastavak fölé

MANÍR

Eltűntek már napjai a nyárnak
csupa mozdonyzokogás most a kert
ízék és illatok vissza-visszajárnak
de a kóstolásnak ideje letelt

öröklilára festi majd a szánkat
a túlrejt őszi szeder
ilyen íze van tehát a fulladásnak
és így foglak és így engedlek el

Pollágh Péter

A TISZTA ÉSZ

A tiszta ész fehér neonja alatt
 tolják (ki-be) a láz pirosát.
 „Egyetlen író... itt én vagyok”,
 mondja a kis kocsin kinyúlva.
 Mint először, úgy van hanyatt.

„Író nem törhet el... neonok alatt”
 – zörög a gége, míg maszkot húz
 a Hold: teste nehéz, alig lüktet.

Jönnek. Hat fül látszik.
 Valami fátyol már be-beleng:
 egyik maszk, akár a másik.
 Tanácskoznak, mosakodnak.
 „Három Nyulak...” – mondaná,
 de lötyög a nyelv,
 tolvajkulcs a zárban.

Priznicből kifejtik: bőre alá
 kesztyűs kézzel nyúlnak.
 Gyógyíthatatlan kúszik fel
 a higany – piros, mint a vér.
 Ekkora hőtől
 letörne a nyelv is –
 de nincsen neki vége.

ÖT NEON

A házfalra öt kockát
 szögeztek;
 és te: ablakodban állsz.
 Krém van a kockákban,
 a hold krémje talán.

Mióta követ e „hotel”
 öt emelete,
 ez az öt betű?
 Kiből áll(t) ki,
 és ki küldte rád?

Ablakban forró
tejszín a bőr:
a neon hűti,
és nincsen vége –
a hőcserének.
Ugye kockával test
helyet nem cserélhet?

Novák Éva

ARANYBABA, ÓLOMBABA

Sokféle anyagot vegyítettünk,
színes füstökbe meredtünk,
fortyogásokra füleltünk,
aranyesőt szedtünk,
aranyhalat úsztattunk,
aranymálinkót reptettünk,
reméltük, kitarásunk jutalmaként
egyszer a lágy arany bevon bennünket egészen,
kiléphetünk a fényre merészen, vakít majd,
távollétünk hosszúra nyúlt, akár az esti árnyék.
Valamelyik tegnapunkon vakmerő vihar
tört be minden ablakot és láttuk,
addig tapogatózó vakok, feltörhetetlen,
ólomszürke masszánk alá eltemetve a lényeg.

NYÁRI VERS

Augusztus vége van. A szavakban
rőt delej, akár a házfalakban,
beléjük ivódott az alkony bíbora.
A mozdulatlan égre festve léghajó.
Valahol messze gyűlöl valaki engem.
Augusztus vége van. És ott már hull a hó.

Pósfai György

MINDÖRÖKKÖN-ÖRÖKKÉ

A repce régen elvirágzott, az árhullám levonult, és a kínaiak is eltűntek a csalánosból. Abban a hitben voltam, hogy ezután kellemes eseménytelenségben telik a nyár.

Egyik reggel furcsa, tárgyának látszó dolgot találtam a lepedőn. Formája mint egy széleim lapított korong, alig nagyobb, mint egy tízforintos, színre és tapintásra olyasféle, mint az ember füle. Napközben aztán egyre-másra találtam ehhez hasonlókat, s rá kellett jönnöm: testdarabkák potyognak belőlem.

Az volt a zavaró, hogy nem illettek sehová. Ha lenne rajtuk egy körömdarab vagy hajcsomó, az azonosíthatná az eredetet, de ezeket a kis gusztusos korongokat – én testtalléroknak neveztem el őket – jellegtelen, sima bőr borította, tapintásuk lüktetően húsos belsőre utalt, méretük többé-kevésbé azonos volt.

Magamat tüzetesen áttanulmányozva semmiféle hiányt nem észleltem. Nemhogy véres leválás, elkaptam seb, de még egy elszarusodott bőrrepedés sem volt rajtam. Mégis, estig mintegy tucatnyi testtallért szedtem össze magam körül. Egy vödörbe gyűjtöttem őket.

A testhullás másnap folytatódott. Még alaposabban vizsgálni kezdtem magam, és sikerült a vállamon egy enyhe homorodást felfedeznem. Nem igazán hiányzott itt semmi, inkább csak a bőr friss rózsaszínje árulkodott valami leválásról. Meztelenül a tükör elé ültem, és alapos megfigyelést végeztem. Nos, itt-ott kisebb, kerek dudorok váltak lassan láthatóvá rajtam. Széleik azután fokozatosan leváltak a testfelszínről, de ez a leválás fájdalommentesen zajlott, a bőr azonnal pótlódott, s amikor a tallér lepottyant, hibátlan, rózsaszín bőr borította a helyét. Nem tudtam mire vélni a folyamatot, de estére újabb tucatnyi testtallér került a vödörbe, amit hirtelen ötlettel betettem a hűtőszekrénybe.

Nem töprengtem tovább a dolgon, inkább elhívtam a volt barátnőmet egy étterembe vacsorázni. Az agymunkát nem kedvelem, mert fáraszt, enni viszont nagyon is szeretek. Mindig is jó volt az étvágyam, aludni is jól tudok – vegetatív dög vagy, mondta találóan a volt barátnőm –, mostanában meg különösen kívánom a táplálkozási örömeiket. Bujkál bennem valami eddig nem tapasztalt, kellemes érzés, valami várakozás, vágyakozás, de nem is próbálok elemezni, mert mint mondtam, az ilyesmi fáraszt. Jót vacsoráztunk, bort ittunk, aztán impulzívan kocsiba vágtuk magunkat, s pár óra alatt lehajtottunk a kis erdei tanyámra. Reggel persze mindjárt újra összevesztünk, és a volt barátnőm visszament a városba, de én még maradtam három napot, rengeteget aludtam, közben egyszer horgásztam is.

Hazatérve, a lakás szokásos háromnapos, áporodott levegőjébe szagolva ismeretlen komponenst fedeztem fel, azaz valami nagyon bűdös volt. Kinyitottam a hűtőszekrényt, és döbbenetes látvány tárult a szemem elé. Az otthagytott tallérok megelevenedtek, és szanaszét másztak. Kikeltek a tallérok! Persze most már nem éltek. Ami lett, illetve maradt belőlük, ott hevert, folyt, ragadt szanaszét. Egy viszonylag épét óvatosan felvettem egy kanállal. Látszott, hogy a korongok átalakulóban voltak. Megnyúltak, és kezdetleges végtagok nyúltak ki belőlük. Megfordítottam a vizsgált példányt, és egy

miniatűr emberi archoz hasonló valamibe bámultam! A pillanatnyi döbbenet annak is szólt, hogy azonnal éreztem, valahogyan hasonlít rám ez az arc. Azzal a különbséggel, hogy a közepében egy csőrszerű nyúlványt hordozott. Óvatosan egy másik tallér felé nyúltam, és rendszeresen kezdtem feltérképezni, mi is folyik itt. Megállapítottam:

1. A tallérok gyakorlatilag egyformák, és talán nem belemagyarázás, hogy az arcuk, ha arcnak lehet nevezni, az anyémre hasonlít.

2. Kimásztak a vödörből, és megették a felvágottakat és sajtokat.

3. A papírokat összerágták, a tejesdobozzal nem boldogultak.

4. Amikor elfogyott az ennivaló, egymást kezdték el enni, erről árulkodnak a tépésnyomok és az, hogy szinte egyik sem sérülésmentes.

5. A tallérok valószínűleg éhen haltak, illetve egymást pusztították el. Levegőjük volt, mert a hűtő öreg, nem zár rendesen, hűteni sem hűt jól.

Ezek után leültem a díványra, és homlokomat a tenyerembe támasztottam. Gondolkoznom kellett, még ha dög fáradt lettem is a rám zúduló hihetetlenlétektől. Gondolkozunk... kidudorodások a testen, gyors bőrnövekedés, leválás, fájdalom nélkül, remek közérzet, fokozott éhség és tettvágy, lüktető tallérok, kikelés, átalakulás, éhség, táplálkozás, növekedés... és mind hasonlít rám!

Ekkor világosság gyűlt az agyamban. Bimbózás! Mint a szivacsok meg egyéb effélék! Ivartalan szaporodás!

Nem mertem tovább gondolkozni, csináltam egy nagy adag rántottát (a tojást sem tudták feltörni), megittam egy liter tejet, aztán ledőltem aludni.

– Hülye vagy – mondta a volt barátnőm, amikor másnap felhívtam, és lelkesen magyarázni próbáltam az új helyzetet.

Akkor hát egyedül gondolom végig a következményeket. Tulajdonképpen nem is érdekel a volt barátnőm. Teljesen hidegen hagy, hogy kikapcsolta a telefonját, és látni sem akar. Lehet, hogy egy darabig nem tudtam belenyugodni, hogy kiebrudalt, de most más színben látom a helyzetet. Semmi szükségem rá. Persze, mert IVARTALANUL SZAPORODOM! Tesztelek magam, próbálok nőre gondolni, romantikus helyzetekre, erotikára... semmi! Agyó, szerelem, agyó, vágy!

Huh, gondoljuk csak végig. Mi mozgatja az életet, mi uralja a létünk? Szerelem és halál. Hoppá, a halál... de most csak sorjában. Cikáznak a gondolatok.

Szóval szerelem. Ha magamban szaporodom, nincs szükségem másra. Nem keresem más kegyét, nem töröm össze magam, hogy észrevegyen, elfogadjon, behódoljon-behódoljak, megalázkodjam, ezerszer csalódjam, elveszítsem az eszem, kiszolgáltatásam magam az érzelmeimnek, ide-oda rángassanak. Nincs készlet, nincs vágy. Szabadság van, felszabadulás. Ezután a magam ura vagyok. Bye-bye, költők, mi lesz veletek? Miről írtok, miért epekedtek? Na jó, ott van a másik, a halál.

Azám, a halál. Nincs többé, kampec, nuku, nyista. Aki ivartalanul szaporodik, örökké él. Nem kavarr bele az a másik a génjeivel, azokkal a drága vagy utálatos tulajdonságaival. Az utódom én vagyok, egyedül én, és ugyanaz vagyok, teljesen ugyanaz. (Eltekintve attól a kis zavaró csőrszerűségtől a tallérok arcában.) Ez ám a teljes felszabadulás! Tesztelek magam, rettegek-e még a haláltól. Ez máskor napi rutin, most semmi. Kedves barátocskám, kedves halálocskám, lejárt az idő, neked véged. Nyomatom a tallérokat, saját lenyomataimat, sokszoros példányszámban. Egy másológép vagyok!

Kedves Emberek! Most már látom, rossz irányt vettünk. Egész életünk egy nyomorúságos kínlódás, hogy valamit továbbadjunk magunkból. Csak egy gondolatot, egy emléket, egy fél gyereket, egy bankszámlát... A nagy eszünk csak arra van, hogy ezt valahogy összehozzuk. Emberek! Kövessétek példámat! Nem gondolkodni, hanem enni,

inni, aludni és ivartalanul szaporodni! Kellemesen, élvezettel, rettegés nélkül. Időnk bőven van, halál kiiktatva, sokszorozás garantálva...

Úgy látom, kicsit elragadtak a gondolataim, pedig, mint említettem, nem ez az erős oldalam. Igen, elragadtattam magam, és néhány dolgot nem vettem számításba. Vegyük csak sorra:

1. Úgy megszoktam a rettegést, a csalódást, a vágyakozást, nem fognak hiányozni? (Ezt csak közbevetőleg jegyzem meg, mintegy akadémikusként – magam sem gondolom komolyan.)

2. Nagyobb gond, hogy ezek a tallérok csakugyan az én testemből lettek, de mi lesz a szellememmel? Azt nem örökölték, nem bújt a tudatom beléjük. Akkor meg mit ér az egész? Évmilliárdokig sokszorozódhatom, folytonosságom hibátlan, de a tudatom ugyanúgy meghal, mint eddig.

3. És a legfőbb gond: úgy tűnik, a tallérosodásom abbamaradt. A hűtőszekrényben történtek óta egy darab sem került elő. Akárhogy vizslatom magam, sehol egy dudorodás, sehol egy lehulló testdarab. Dörzsölgetem a vállam, meg-megkaparom a bőröm, de semmi eredmény. A sikertelen kísérlet abbamaradt?

Most elbizonytalanodtam, nem tudom, mitévő legyek. Felhívjam a volt barátnőmet? Tesztelem magam: semmi vágyat nem érzek utána. Viszont éhes és szomjas vagyok, ez jó jel. Egy általános fogyasztási és terjeszkedési vágyat érzek, közérzetem kellemes, valami izgatónan feszült várakozás van bennem.

Összeütöttem egy soktojásos rántottát, tettem bele szalonnát is. Utána kellemes zuhanyozás. Ahogy törülgettem magam, és tekintetem a tükörbe tévedt, valami érdekeset pillantottam meg. Közelebb hajoltam. Igen, egy repedés mutatkozik rajtam. Pontosan középen, a fejem búbjától az altestemig. Egy halvány rózsaszín heg, amely azonban igen lassan széthúzódni látszik. Roppant érdekes: ahogy szélesedik a repedés, mintha mindjárt pótlódna is a hiányzó rész. Azaz nem két fél orr keletkezik, hanem két egyre teljesebb orr látszik szétválni egymástól. Két szemből négy szem, egy köldökből kettő, és így tovább...

Boldog vagyok. A tökéletes megoldás. Ivartalan szaporodás kettéosztódással. Kettő, négy, nyolc, tizenhat agyam és tudatom lesz hamarosan. Már kezdem látni egymás-magam. Nemsokára kezdet foghatok magammal. Úgy látom, a szétválás még siettethető is, ha ellentétes mozdulatokat végzek a két felemmel. Jobb karomat és vállamat hirtelen előrelököm, a bal oldalamat hátrarántom.

Most visszamegyek a konyhába, mert éhes vagyok.

AZ ÉG SZEKVENCIÁI

Nekem mindig később megy le a nap. Mások már a szürkületben tapogatnak, az esti csúcsgorgalom vaksi fényeiben, kopott házfalak között, a földközeli zajjal hazafelé nyomakodnak; nekem még jut egy szelet a lebukó napból, egy oldalfuvallat a csendből, egy pillanat a mozdulatlanságból.

Aztán eltűnik a napkorong, a vörös fények bekormosodnak, hirtelen lehül a levegő a cserepek felett, és én leereszkedem a padlásablakon, cselédlépcsőn, át a hátsó udvaron, ki az utcára, és rendesen hazamegyek.

Ozori – kicsúszott, Rébéli – kicsúszott, Korpona – kicsúszott, és persze Vera – kicsúszott; csak én maradtam. A többiek eltűntek, lemaradtak, talán valóban ki is csúszott némelyikük, bár ezt csak úgy mondtuk arra, aki elmaradt a csapatból, nem emlékszem egy esetre sem, hogy valaki valóban megcsúszott volna a tetőn, és lezuhant.

Kedvencem a nyugati ég, az is főleg decemberben. A lucskos hó a tetőkön estére megdermed, az utcák mélyéről felszálló langyos, remegő levegőt lassan elnyomja az ég tiszta, fagyos lehelete, s ott nyugaton valami történik: arany és türkiz ragyogás árad a palotatermekből, mesefigurák ünnepe van arra, de hiába tartanáink feljűk, a távolság megmarad, belépni nem tudunk.

A decemberi naplementébe belelátni mindig az én kiváltságom volt. Ilyenkor egyedül róttam a tetőket; a csapat csak hóolvadás után, az első meleg tavaszi napokon kezdett feltűnedezni. Két-három gyülekezőhelyünk volt, előre sosem lehetett tudni, melyiken kristályosodik ki az aznapi semmittevési program. Feldugtuk a fejünket itt is, ott is, aztán valahol rábukkantunk Cipóra, aki éppen elmerülten magyarázott, intézkedett vagy hallgatott. Hamarosan már rohant, kapaszkodott, ugrott is a csapat valami hír vagy ámítás nyomában, át a gerinceken, egyszülőzva a peremeken, keresztül a mélységeken.

A keleti ég maga a tetterő. Egyre melegeedik, közeledik, a didergés bizonyossággal elműlik, a tervek biztosan megszületnek. Viccek röpködnek, a reggeli pára felszáradásával a mozdulatok mind magabiztosabbak. Persze a reggeli találkozók rövidek, mindig kezdődik az iskola, épp csak megetetjük a madarakat – drótfonatú ketrecekben, kéménytámasz mögött hizlaljuk a gerléket. Valaki tud egy csókafészket egy templomtoronyban, délután gyarapodhat az állomány, sietve leereszkedünk, rohanunk át az utcán, becsöngetésre.

A hátsó frontok mindig érdekesebbek. Az utca felé a tekintélyes emeletmagasságú polgárházak tetőlejtése veszélyes viszonyokat jelent, erre csak különlegesen kétségbeesett menekülések útvonala vezet, vagy ritka, vad portyák – reklámtáblákhoz, szemközti iskolába betűkrözéshez – színtere. Hátról viszont a tetőre borul az udvari platánóriás lombzata – ha megkapaszkodni nem is nagyon lehetne benne, mégis biztonságot ad –; a hátsó lépcsők lapos, peremes teteje, alacsonyabb fészerek lépcsős, ugrásnyi futópályája, hátranyúló cselédtraktusok enyhe lejtésű, kényelmes cserepezése kimeríthetetlen csatangelő terepe. A magasban az átjárók, hozzátoldások zezzugos, alulról észlelhetetlen labirintusa titkos törzsi találkozók színhelye. A toldás ráépült tetőzete alatt régi tető lapul, köztük homályos, meleg tér, erről a padlásra teregetni járó asszonyok sem tudnak. Fönt, a vakkémény mögött megbújót ítéletnapig sem lehetne megtalálni, keresse bár egy egész háborús osztag. Bádogg ablakfedők alá becsusszanva, cserepeket bontva elfeledett padlásokra ereszkedünk, a száraz, porszagú levegőben maguktól reccsennek a régi, fonott ládák, bennük egér rágta ruhafoszványok, borítójukat vesztett iskolai füzetek, sárga, háborús levelek. De ki innen, a lépcsőházban ruháskosarat

cipelők csoszogása visszhangzik – a mi terepünk kint van, tetőgerincen lovagolunk, kéménynek támaszkodunk, galambok csattognak körülöttünk.

Az északi eget nem szeretem. Felhői szürkék, szele kellemetlen. Arra kíméletlen idegenek járnak, semmi jó nem várható tőlük. Karvalyok érkeznek onnan, szürke árnyék-ként suhannak át a tetőgerinc fölött, levágnak az utcamélybe.

Eső is jön északról, a záporok porszagot vernek föl, belapulunk egy kinyúló emeleti eresz alá, leereszkedünk a padlásra; kopogva, aztán már dübörögve veri a zivatar a cserepeket. Kicsit átáztunk, az égi csattogásban összehúzódunk, de hamar vége, gőzölgének a cserepek az új napsütésben, szörcsögnek a lefolyók, ablakok nyílnak sorjában, és szokatlan, buja illatok szállnak fel a hátsó udvarokból. Valaki tud egy csókafészeket egy templomtoronyban, megindul a rohanás: kéménytől kéményig iramodni, átlen-dülni a gerinceken, lecsúszni a meredélyeken, felhúzódzkodni a peremeken. Padlás-végi toronyszoba fölött kell átmászni a gerendán, a túlsó oldalon téglahiányokba kapaszkodva bemászni a torony felső régióiba vezető nyílásba, innen vaslétrák, faszaluk, rozsdás óraszerkezet között a toronysisakig, gerendalabirintusában középen ott a csókafészek, kék szemű fiókákkal, elsőrendű csereáru. Az élen verseny folyik, ki tud ügyes fogással, közelítő úttal előzni, középtájon jön Vera, szeme rajtunk. Egyik héten velem jön párban, másik héten a másikkal. Cipó néha elöl, néha hátul, neki nem számít; ha akarná, mindig győzhetne. Rendelkezik a fiókákról, aztán valaki tud valahol egy világitóudvart, ahol gyufaskatulyát kell leereszteni madzagon, és a második emeleten szőrös kar nyúlik ki érte, megragadja, és bicskával levágja. Ha gyors az ember, időben fel-ránthatja. Indul a rohanás, akad gyufásdoboz is közben. Egy sarkon megállunk, valakinél doboz kockacukor bukkan fel – ez a motorosdobáló hely. Kockacukrot ejtegetünk az utcán beforduló motorosokra, sisakjukon, bőrdzsekijükön koppan a kocka, értetlenül nézegetnek, van, aki megáll, felveszi, körbetekinget. A kockacukor jó: nagyobb, keményebb bombák veszélyesek lehetnek, a cukor nem üt nagyot, és finom, a megdobált elbizonytalanodik, nem biztos az inzultusban. Tovább, ott az erkélyen a szőke, kék szemű kislány, mindig ott játszik, felnéz, nagy szemmel néz bennünket; jó neki, a házában alul fagylaltkimérés van. Tovább, a trafikos ott lent bizonytalanságban tart bennünket, semmi dolga, és tudjuk, hogy mindig kifelé nézeget, talán bennünket is lát ott fent, de tükröződik az üveg, nem tudhatjuk...

A déli ég a semmittevésé. Legtöbbet ez alatt ülünk, felforrósodnak a cserepek, behúzódunk egy felső tűzfal árnyéksíkjába, leereszkedünk a lombok alatt a lapos garázs-tetőre. Gyümölcs potyog, levél akad meg az ereszcatornában, macska mosakodik a szellőzőnyílásban. A bádogtető mélyedésében a múlt heti zivatar maradéka, véglények, rugdalózó szúnyoglárva nyüzsögnek benne, de fröcskölni jó. A távolból strand-zivaj, késő délután majd idehallatszik a focimeccsről a nézők hördülése. Valaki tud egy víztornyot néhány tömbnyire. Vastag, hűvös betonja tilos, elérhetetlen, nagyon izgalmas. Talán majd Cipó kigondol valamit. Valaki tud egy iskolapadlást teli denevérral, alattuk vastagon a guanó. Majd egyszer...

Az őszi hűvös hajnalokkal fogyadozni kezdünk. Vizes levelek tapadnak a cserepekre, reggelre dér csapódik le, lassan mozgunk, egyik kezünkkel mindig kapaszkodunk. Az anyák aggódnak, egyre több a tiltás. Aztán leesik az első hó, és a padlások, tetők moz-

dulatlaná merevednek. Csak én rázom le néha a havat a bádogg kibújónyílásról, támaszkodva kimászom, a kéménynek dőlök. Lábnyomom ott marad, amíg a nap össze nem roskasztja, vagy a friss hópárna be nem lepi.

Aztán jön megint a tavasz. Aztán új tavaszok, nyarak jönnek, de már csak én mászom a tetőn. A többiek kicsúsztak: elköltöztek, lemaradtak, elfeledkeztek. Milyen ügyesen, hajlékonyan mászott Vera a gerendákon, sötét szeme ránk villant! A toronyszobát bebeszoktatták, a cserepeket kicserélték. Az ég maradt ugyanaz. A csókák kortalanul dobáltatják magukat a szélben, fészkük most biztonságos. Megnézem a szürkülő eget, aztán lehúzódok.

Van egy tervem. Messze a várostól, messze a fényektől kinéztem magamnak egy hatvanhektáros égdarabot. Összegyűjtött vagyonszámból lassan felvásárolom alatta a földet. Mire nyugdíjba megyek, mind az enyém lesz, egyik felén meredek sziklafal emelkedik, eltakarja a kellemetlen északi eget. Tövében egy kis hajlék, majd felújítom, kifekszem a tetejére, és nézem a messzire nyúló eget. A sziklafal takarásából meglepetésfelhők és bónusz keselyűk vitorláznak elő, mindig történik majd valami. Más irányokban semmi sem korlátozza tekintetemet. Ha dél felé nézek, előnt a lustaság, keletre tekintve megéled bennem a tettekeszség, nyugaton a naplementéssel mindig felébred a vágy.

Új kedvencem az éjszakai ég. Meleg éjszakákon fent maradok, hanyatt a tetőn, orrom billegnek a csillagok, köztük sietős szatelliták, pislákoló, hangtalan repülő, zuhanó meteorok.

A MAGYAR NÉPI MŰVELŐDÉSI INTÉZETRŐL

A parasztfiatalok művelődését felkaroló intézmény létrehozása Illyés Gyula régi gondolata volt, amelynek a megvalósítására a második világháború befejezése utáni hónapokban látta elérkezettnek az időt. A terv gyakorlati megvalósítását pedig Keresztury Dezső, az Eötvös József Kollégium igazgatója, akkoriban vallás- és közoktatásügyi miniszter vállalta magára. Az intézet alapító okmányát 1946. július 13-án írta alá, amely július 19-én lépett hatályba. Elnökké Illyés Gyulát nevezte ki, aki KIÁLTVÁNY A PARASZTSÁG MŰVE-

LŐDÉSE ÜGYÉBEN! című röpiratában foglalta össze az Intézet létrehozásának és működésének stratégiai céljait. „*A Györffy-kollégiumok, a népi főiskolák egyetemi szintű egyesítését terveztük – emlékezett vissza később az alapítás körülményeire és indítékaira Illyés Gyula –, azzal a Népi Művelődési Intézettel, amelynek falvankénti megszervezését Németh László s jómagam már meg is kezdtük. Afféle plebejus Eötvös-kollégium lett volna, de annál is nagyobb, az azénál is hatalmasabb telepen.*” – A miniszteri engedéllyel a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor refor-

mátus gimnáziumban óraadói minőségben tanító Németh Lászlót kérték fel a program kidolgozására, valamint az akkor még Zengővárkonyban élő Fülep Lajost, akit aztán Keresztury Dezső hívott meg az Eötvös-kollégiumba bentlakó professornak. „*Dezsőtől tegnapelőtt levelet kaptam – tudósította Illyés Gyulát Zengővárkonyból 1946. június 18-i keltezéssel –, melyben azt kéri, csináljak tantervet a parasztiskolához; rögtön megcsináltam, s tegnap el is küldtem neki, ma meg neked küldöm (azért nem egyidejűleg a neki küldöttel, mert nem volt itthon annyi milliárdom portóra)... Gondolkoztál-e a parasztiskola nevéen? Én ezt találtam: Petőfi-kollégium. Vágy: parasztnevelő iskola. Vágy mind a kettő, a második az első alcímeként. Egy bizonyos: alkalmas emberekkel nagyon szép, nagyon hasznos és maradandó, naggyá fejleszthető intézményt lehetne és kellene belőle csinálni. Valóban a jövő magyarság fundamentumát. Fél tucat apostollal.*” (Tervezetének Fülep Lajos a PARASZTSÁG NEVELŐ ISKOLA TANTERV-VÁZLATA címet adta.)

A Magyar Népi Művelődési Intézet titkára Gombos Imre lett („*Gombos, aki az egész intézet irattárát még ma is állandóan a bal felső zsebében hordja*”, jegyezte föl 1946. július 19-i naplójegyzetében Illyés Gyula); igazgatója pedig az itt közlésre kerülő két terjedelmes interjú készítője, Harsányi István. Ő a húszas évek második felében Eötvös-kollégistaként szerzett tanári oklevelet, majd a református kollégiumok népi tehetségmentő munkáját indította el Sárospatakon. (Az intézet történetét tanulmányban foglalta össze. In: A MAGYAR NÉPI MŰVELŐDÉSI INTÉZET. *Kultúra és közösség*, 1982. évf. 4. sz.) – Az elnök Illyés Gyula mellett a működtető minisztérium Fülep Lajos, Illyés Gyula, dr. Kemény Gábor, Kiss Sándor, a Magyar Parasztszövetség

igazgatója és Takács Ferenc szociáldemokrata országgyűlési képviselő, FM-államtitkár személyében hattagú elnöki tanácsot hívott életre, elvben, mert a hatodik hely üresen maradt.

1946. augusztus 8-i számában a *Haladás* című napilapban a g. szignóval hosszú bírálat jelent meg az Intézettel kapcsolatban KULTÚRBOTRÁNY! címmel, amelyre Illyés Gyula válaszolt hasonló címmel (*Szabad Szó*, 1946. augusztus 12.), s a cikk állításait cáfolva, befejezésül egy felszólítást fogalmazott meg: „*Parasztok... készítetek fel arra, hogy párban a munkásokkal, megkapjátok méltó helyeteket az ország szellemi hatalmában!*” – Keresztury Dezső lemondása után azonban utóda, Ortutay Gyula már 1947 decemberében megkérdőjelezte az intézet létjogosultságát, és radikális átszervezését tervezte, mert véleménye szerint nincs szükség a magyar parasztság, a magyar falu művelődésének biztosításához speciális intézetre. Művelődési problémáikat az általános keretek között is meg lehet oldani. Ortutay Gyula 1948. május 7-i keltezésű hivatalos levelére válaszul 1948. május 19-én Illyés Gyula lemondott az intézet elnöki tisztéről. A Magyar Népi Művelődési Intézet pedig 1948. október 13-án hivatalosan is megszűnt.

Három évtizeddel később az intézet hajdani ügyvezetője hosszú interjút készített a két egykori alapítóval, majd a szerzőik által véglegesített szöveget felajánlotta közlésre az *Életünk* szerkesztőségének, de a közreadás nem valósult meg. Szövegüket a szombathelyi levéltárból Lőcsei Péter bányászta elő, így kerülhet most sor e két érdekes kordokumentum megjelentetésére a *Holmi* hasábjain.

Domokos Mátyás

A Magyar Népi Művelődési Intézet, ahogy *Keresztury Dezső* emlékezett rá 1979. október 31-én – a „Kertben”

A magnóbeszélgetést *Harsányi István* vezette

(Itt vagyunk hát a kertben, Keresztury Dezső nagyon tisztelt barátom kertjében, illetőleg dolgozószobájában, a Tegzes utca 57. szám alatt, a Panoráma kilátó étterem közelében, csodálatos helyen, roppant meleg, intim környezetben. Beszélgetünk a Magyar Népi Művelődési Intézet történetéről.)

H. I. Kedves Dezső, végighallgattam a születésnapj ünneplések műsorait a Kossuth Klubban, televízióban, rádióban. Úgy érzem, hogy egy mozzanat kimaradt a visszaemlékezéseidből, ami most engem nagyon érdekel. Az nevezetesen, hogy hogyan került te bele egyáltalán a politikai élet sodrába, közelebbről a parasztpárt életébe s ezen keresztül a miniszterségbe. Tudomásom szerint te a parasztpárt minisztereként voltál művelődésügyi, illetőleg akkor kultusz- – tehát vallás- és közoktatásügyi – miniszter. Örülnék, ha erről mondanál valamit, mert ez az alapja a további beszélgetésünknek, hiszen te mint kultuszminiszter rendelted el a Magyar Népi Művelődési Intézet megalapítását.

K. D. Messziről kell kezdenem. Én fiatal koromtól kezdve nem szerettem a politikát. Főképpen nem szerettem a politika gyakorlatát. Ennek következtében az egyetemen sem voltam bajtárs vagy ilyenféle mozgalmi ember. Miután egy katolikus gimnáziumban és kollégiumban, a II. kerületi érseki katolikus gimnáziumban érettségiztem, már ott elkezdődött a szervezés, és beszerveztek engem az Americanába. Egy fél évig néha el is jártam oda, de olyan mértékig ellenemre volt az egész gyakorlati politika, hogy egy fél év múlva kimaradtam onnan, és aztán sem vettem részt semmilyen hazai diákpolitikai mozgolódásban.

1928-ban Berlinbe kerültem. Doktorátusom után Farkas Gyula hívott meg a berlini egyetemre lektornak és az ottani Magyar Intézet könyvtárosának. Akkor ott, sajnos, nyakamba szakadt, kötelességből, az ottani magyar diákegyesületnek a vezetése is. A magyar diákegyesület Berlin legrégebbi külföldi diákegyesülete volt, 1842-ben alapították. Elég nagy múltja, tekintélye is volt, csak akkoriban meglehetősen zilált körülmények között működött, mert hiszen az – akkor megszállt területnek nevezett – romániai, jugoszláviai, csehszlovákiai területekről ott tanuló magyar fiatalság köréből is regrutálódtak tagjai, aztán a kint tanuló hazai fiatal emberek, ezek közül sokan zsidók is, akik itthon a numerus clausus következtében nem vehettek részt a főiskolai, egyetemi tanulmányokban, és aztán a Collegium Hungaricum ifjúsága is, amennyiben Berlinben volt, és amennyiben mozgósítani lehetett. Oda is átcsapott a hazai diáktüntetések, pártoskodások rossz hatása. Elég nagy zavarok voltak, amikor én oda kerültem. Kánya Kálmán volt a magyar követ; rokonszenvesnek talált, s arra kért, hogy próbáljak meg valamiképpen rendet teremteni, hogy ne legyenek – mindig voltak! – apróbb-nagyobb botrányok a diákéletben. Berlinbe is kivetültek a hazai feszültségek, román diákok például, akkor náluk voltak a legerősebb nemzetiségi feszültségek, revolverrel lötték egymást az utcán. A magyar területen is elég nagy feszültség volt. Hogy ezt elkerüljük, végül elvállaltam a feladatot, s a magyar diákegyesületet nagyon szépen sikerült rendbe hoznom.

Ez volt az én első próbám abból, hogy okossággal, rábeszéléssel, példaadással, türelemmel nagyon nehéz problémákat is meg lehet oldani. Igen nagy tekintélye lett az ottani magyar diákegyesületnek, úgyhogy engem meg akartak nyerni a Hauptgemeinschaft Ausländischer Studierendernek – tehát a külföldi diákok csúcsszervezetének – elnökéül. Ez nagyon érdekes terület volt, mert Berlinben az egyetemi hallgatók majdnem fele külföldi volt. Amerikaiaktól kezdve ukránokig, jugoszlávokig tanultak ott, s ezekben a diákegyesületekben rendkívül sok vita folyt. Én tehát már ott meg tudtam ismerni a gyakorlatban, a diákpolitika szintjén, egy-egy ilyen politikai vita hasznát, kárát. Nagyon sok tapasztalatot szereztem éppen azokról a területekről, amelyek nekünk is fontosak voltak, tehát az úgynevezett utódállamok népeinek, a kelet-európai népeknek a kérdéseiről és ezen belül egyre inkább a német imperializmus, a német fasizmus előrenyomulásáról. Én még átéltem Németországban a weimari Németország utolsó éveit, láttam ennek a fénykorát; de átéltem a hatalomátvételt is, ezen belül tapasztaltam azokat a módszereket, ahogy a német Drang nach Osten szívós aprómunkával előkészítette Kelet-Európa megszállását, ha úgy tetszik: bekebelezését. Mert hiszen ha Hitler el nem veszi a háborút, akkor – legyünk tisztában ezzel – ma Magyarország nincs, Magyarország egy része, Ausztriához csatolva, egy Ostmark-szerű képződmény része lett volna, legalábbis az egész Dunántúl, a többi területekről vagy kitelepítették volna a magyarokat, vagy valami olyan vazallátusban, mint a lengyeleket, német felügyelet alatt tartották volna...

Mindezt csak azért mondom el, hogy valami előzménymagyarázata legyen annak: mégsem voltam egészen analfabéta a politikai területen, sőt sok vonatkozásban sokkal jobban láttam a hazai helyzetet is az itthoniaknál, egyrészt azért, mert kívül álltam minden klikken, csoportosuláson, másrészt azért, mert Berlinben, a Magyar Intézetben, annak a könyvtárában együtt volt minden Hungarica. Mi igyekeztünk minden Hungaricát felgyűjteni. A magyarságtudomány gyakorlatilag a berlini Magyar Intézetben kezdett körvonalazódni, formát ölteni. Nekünk ott az egész magyar világot kellett képviselni. A könyvtár is, a berlini magyar könyvtár, amit én voltam kénytelen gatyába rázni, mert hiszen boldogult Gragger Róbert mérhetetlen tömegű könyvet összevásárolt, hiszen ahogy pénzhez jutott, azonnal idetartozó könyveket vásárolt. De hát ebben valamilyen módon rendet kellett teremteni. Ott alakultak ki bennem a könyvtárépítő gyakorlatban egyfajta magyarságtudományi koncepciónak legalábbis a körvonalai. Tehát ezen a területen sem voltam egészen felkészületlen.

Mindehhez hozzájárult az, hogy személyes magyar kapcsolataim mindig ápoltam, fenntartottam. Jó kapcsolataim voltak a felvidéki Sarlósokkal, a mai szlovákiai baloldal előfutáraival, nagyon szoros kapcsolataim voltak az erdélyi fiatalokkal, róluk több cikket is írtam. Még a jugoszláviai magyarokkal is volt bizonyos személyes kapcsolat. Sok diák jött onnan Berlinbe. Románokkal is, szerbekkel, szlovákokkal, ukránokkal is voltak személyi kapcsolataim. Tudtam, hogy körülbelül hol is lakik az isten ezeken a területeken. A magyarországiak nem jutottak hozzá ehhez az anyaghoz, s nem is volt lehetőségük arra, hogy beszélgessenek az emberekkel.

Magyarországon, a kis Magyarországon főként két csoporttal voltam kapcsolatban. Egyrészt a Szekfű Gyula *Magyar Szemléje* körül kialakult, kicsit elitebb fiatal társasággal, amelyben – s ez Szekfűnek is, meg Bethlennek is utólagos dicséretére legyen mondva – meglehetősen sok mindent megengedtek nekünk. Hogy csak egy példát említsek: a *Magyar Szemlé*ben én egy hosszú cikksorozatban voltaképpen, ha úgy tetszik, a magyar konzervativizmus fellegrárában alakítottam ki a kortárs magyar irodalom igazi protokollját, aminek az első helyén Ady állt. Aki arra az időre valamelyest is

emlékszik, az tudja, hogy ez micsoda óriási dolog volt, mert hiszen ezekben a körökben Adyról akkor csak mint hazaárulóról illet szólni. 1929-ben jelent meg az első idevonatkozó cikkem, aztán a harmincas években majdnem minden negyedik-ötödik *Magyar Szemle*-számban megjelent egy-egy cikkem. Annak a körnek, ami ott Szekfű Gyula körül kialakult, egyik oszlopos tagja lettem.

De barátaim, munkatársaim, ha úgy tetszik, elvtársaim, azokban a népi mozgalmakban vagy emberekben realizálódtak, akik a Felvidéken, Erdélyben és itthon is ezt az ifjúságot, tehát az én nemzedékemet megpróbálták a maga történelmi szerepében megfogalmazni. Rövidre fogva: az a kör volt az én másik nagy hazai bázisom, kapcsolatom, amit „népi írók”-nak szokás manapság nevezni. Ez nem volt egyetlen tábor, legfeljebb szekértábor, az akkori magyar szokásoknak, de az akkori magyar politikának megfelelően is, mert hiszen a magyar politikai vezetés sok mindent megengedett egy bizonyos határon belül... Név szerint hadd említsem meg közülük Illyés Gyulát, Németh Lászlót, akikkel nagyon jó barátságban voltam, de a másik oldalon Kerék Mihályt vagy Boldizsár Ivánt a fiatalabbak közül; ez utóbbit én hoztam haza Magyarországra, s próbáltam útnak indítani. Azután ehhez a társasághoz tartozott Veres Péter is meg a *Korunk szava* című katolikus lap körül Katona Jenő, aki nem volt rokonszenves jelenség. Hogy jellemezzem ennek a társaságnak a sokszínűségét, voltak közöttük kommunisták, a Bartha Miklós Társaság tagjai közül nem egy, akivel nagyon jó barátságban voltam, és akikkel éles viták között bizonyos rokonszenv is összefűzött bennünket, Fábíán Dániel, József Attila, Szathmáry Sándor, a KAZOHINIA írója, és így tovább. Féja Gézátt még az Eötvös Collegiumból ismertem; ő ott akkor volt negyedéves, amikor én gólya voltam, és akkor volt Szabó Dezsőnek a mindenese, bejárója, tehát ilyen módon Szabó Dezsőhöz is volt valami személyes kapcsolatunk. Akkor még nagy Szabó Dezső-rajongó voltam, késő pubertásom befejeződéséig érte lelkesedtem, mint ahogy ez a nemzedék elképzelhetetlen nélküle, ezzel legyünk tisztában.

H. I. Kár, hogy például AZ ELSODORT FALU-t nem adják ki.

K. D. Vannak ilyen érthetetlen izék. Megkérdezte tőlem egy levélben egy igen jóra való ember, hogy miért olvashatatlan Szabó Dezső, írjam meg neki. Azt válaszoltam, hogy azért, mert hozzáférhetetlen, mert nem adják ki, másrészt azért, mert ha kiadnák, rettentő nagy csalódást okozna egykori híveinek is. Éppen, mikor ezt az újabb cikket írtam róla, akkor megpróbáltam, újra elővettem AZ ELSODORT FALU-t. Tényleg viszolyogva olvastam.

H. I. Bóka Laci még fiatal korában mondta, hogy nem meri másodszor elővenni. Még kölyök volt akkor jóformán.

K. D. Igaza volt: én is úgy voltam vele. Mikor Berlinben – mint anekdota talán érdekes – a magyart tanuló haladó diákjaimmal már összefüggő szövegeket olvastam, eltűnődtem, hogy melyik író lehet a legalkalmasabb, a legkönnyebb olvasmány, s elkezdtem Kosztolányival. Kiderült, hogy azt tartották a legnehezebbnek. Számomra a legvilágosabb és legegységertelműbb író volt Kosztolányi, de olyan hallatlanul gazdag szókinccsel, olyan árnyalt kifejezésmóddal írt, hogy az ő szövege volt számukra a legnehezebb. És amitől én legjobban félttem, mert azt hittem, hogy Szabó Dezső lesz a legnehezebb, őt úgy olvasták, mint a vízfolyás. Kiderült, hogy Szabó Dezsőnek rendkívül gyér a szókinccse. Őneki a szóképzése volt a szokatlan, a váratlan, szellemes, a mulatságos. Azt írta például, hogy a *Nyugat* elschöpflintette magát... Ez nekünk rendkívül szellemes volt. Ha egy idegen tudta, hogy ki volt Schöpflin, egyszerűen hozzátette a formánsokat, s tudta, hogy miről van szó. A nyelvben van egy bizonyos nyelvszokás. A formán-

sokat csak bizonyos helyzetekben, környezetben használjuk. Szabó Dezső ezt forgatta föl, s ettől látszott rendkívül gazdagnak, színesnek és elevennek a stílusa. Hát az is volt, igen, de nem nyelvi gazdagság volt ez, hanem a nyelvi játéknak a szellemessége, a nyelvvel való bánni tudás.

Azért mondom ezt el, mert hamarosan kiderült, hogy Szabó Dezső nagy hatását mi félreértettük. Azt hittük, hogy nagy nyelvész. Holott nem az volt, hanem egy óriási politikai indulatú közíró, pamfletista. Tíz éven keresztül megszerezte magának – az örültek minden szabad jelige alatt – a jogot, hogy mindenről megírhatta az igazat. Magyarországon a húszas évek elejétől úgy a harmincas évek közepéig Szabó Dezső írta meg körülbelül azt, ami nemzetpolitikai szempontból lényeges volt. Senki más nem írta meg olyan egyenesen, nyersen. Mindenki vagy másképpen, vagy féloldalasan. Az ő útja egyébként sokkal hangosabban, de majdnem olyan volt, mint a Bajcsy-Zsilinszkyé, mert ő is egy szélsőségesen jobboldali állásponttól egy rendkívül éles antifasiszta álláspontig jutott el. Hitler ellen, a náciizmus ellen senki abban a korban olyan élesen, olyan találóan, olyan biztosan, célirányosan nem írt, mint ő. Az ő parasztromantikájában pedig rendkívül sok olyan elem volt, ami nélkül az egész magyar népi mozgalom elképzelhetetlen, egy sereg többivel együtt. Ady sokkal nagyobb géniusz volt. Teremtő, felismerő géniusz. De amit Ady fölismert, és versekben, elfejtett cikkekben stb. írt meg, azt Szabó Dezső egy nagy epikai látomássá egyesítette. Mert Szabó Dezső is elképzelhetetlen Ady nélkül.

Mindezt csak azért mondom, mert előzménye a „politikai” pályámnak. Első cikkem a *Zalamegyei Újságban* SZABÓ DEZSŐ, AZ ELSODORT FALU ÉS EGYESBÉK címen jelent meg. Fulmináns hadra kelés volt ez – talán '24-ben, '23-ban, amikor még kollégista, egyetemista voltam –, nagy kirohanás volt a Szabó Dezső ellenzéke ellen. Azoknak a kinti, berlini tapasztalataimnak alapján – nem szeretek nagyképűsködni, de igaz – ebben a társaságban nekem volt a legszélesebb politikai látóköröm is. Tapasztalatból, olvasmányokból, személyes kapcsolatokból. A hazaiakat is beleértve. Ez így adódott ott az életemből. Erre vittek a feladatok. Részt vettem nem is egy nagy paláveren, ahol a legkülönfélébb nemzetek képviselői vitatták meg a maguk politikai álláspontját: szembesítették őket. Nekem oda is kellett figyelnem, s a magyar álláspontot is képviselnem kellett.

Amikor aztán hazajöttem Magyarországra, akkor személy szerint is jó barátságban voltam mindenkivel. Jó barátságban voltam tulajdonképpen az egész magyar irodalommal. Egrészt azért, mert az Eötvös Collegiumban lettem tanár, ahol az akkori ország minden rétegéből, minden tájáról volt mindenféle fiatalember, a legkülönfélébb pártállásúak, felfogásúak. A Collegium szellemét is határozta meg, hogy ott szabad gondolkozók voltunk. Tehát mindenki a magát mondta, ott voltak éles vitáim Féja Gézával és másokkal is. De lényegében én mind a három fórumon, a három nagy folyóiratban, a *Magyar Szemlében*, a *Nyugatban* és a *Válaszban* is voltaképpen ugyanazt az álláspontot képviseltem. Ezért lehetett az, hogy a *Magyar Szemlében* helyére tettem az egész *Nyugat*-nemzedéket, a *Válaszban* bizonyos konzervatívabb szempontokat képviseltem, a *Nyugatban* pedig hamarosan, Schöpflin Aladár munkatársaként, a színházi kritikai rovatban is lehetőleg tárgyilagos hangon tudtam írni mindenről. Ilyen lett a természetem.

Említést érdemel, hogy először csak egy kis sarkában a *Pester Lloyd*nak, aztán az egész kulturális rovatának az élén, szükségképpen az egész magyar világot át kellett tekintenem. A *Pester Lloyd* – most már kevesen tudják – német nyelven megjelenő, igen nagy, félhivatalos lapja volt a magyar kormánynak, amelyben – csak ezt az egy mozzanatot hadd említsem meg – egyfajta humanista Németország szellemét, Humboldt, Goethe,

Grillparzer, Thomas Mann szellemét képviseltük akkor, amikor ezeket a neveket Németországban már kiejteni se igen lehetett. Thomas Mannról cikket közöltem akkor, mikor Németországból már ki volt tiltva, s hasonlókat tettem. Úgyhogy végül is Németország egyetlen szövetségesének a felhivatalosát kitiltotta Németország. Igyekeztem mindenütt könyvekről, színházról, más egyébről olyan emberekkel íratni, akik azon a területen otthon voltak, tehát értelmes dolgokat tudtak írni. Másrészt azonban nem elégedhettem meg valamiféle köldöknéző, l'art pour l'art szemlélettel. Az, amit mi ott néhányan csináltunk, komoly irodalompolitika volt. Nyakig voltam tehát az akkori politikai világban is mint irodalompolitikus. Volt valami politikai iskolázottságom tehát.

Hozzájárult még ehhez az a körülmény, hogy volt nekem egy meniscusferdülésem, valami hiba a térdemben, aminek következtében eltiltottak legkedvesebb sportjaimtól, nem volt szabad táncolnom, síznem, úsznom, mert bármely pillanatban megtörténhetett, hogy megrándul a lábam, és akkor két hónapig is feküdnöm kellett. Ennek következtében kiszuperáltak a szigorú sorozásnál, és kaptam egy olyan bizonyítványt, hogy fegyverképtelen vagyok. A következő évben a fegyverképteleneket már kisegítő szolgálatosoknak minősítették. Én a magam „fegyverképtelen” bizonyítványával nyugodtan jártam a legnehezebb időkben is. Az volt az érzésem, hogy kötelességem is most már, ha már én kikerültem ebből a számomra elviselhetetlen katonai világból, hogy mindent megtegyek azok érdekében, akik mellett különben is ott kellett állnom. Így tudtam nagyon sok embernek segíteni, így kerültem kapcsolatba – nem szeretem a szót, mert nagyon sokan élnek ebből, és élnek vele vissza – az ellenállási mozgalommal, s megint csak nyakig voltam a politikai cselekményekben, kritikai értesülésekben. Attól eltekintve tudtam, hogy nemzeti és magánéletünk, halálunk kérdései forognak azon, hogy hogyan és miképpen fordul a politika.

A Móricz Zsigmond körtéren – Irinyi János utcának hívták akkor azt a részét – élettem át az ostromot, az utolsó napig. Két nappal a végleges megadás előtt mentek el onnan a németek. Itt is meglehetősen nehéz tapasztalataim voltak; és az Eötvös Collegiumot, amelynek tanára voltam, romokban találtam. Lelkileg is, de főképpen épületileg. Komoly változásnak kellett tehát ott bekövetkeznie. Az öregek és a fiatalok engem néztek ki, hogy én legyek az Eötvös Collegium igazgatója. Én ezt el is vállaltam. Rettenő nehéz feladat volt, mert, mondom, minden romokban hevert. Akkor készült az a híres fénykép, amely bejárta az egész világot; a diákjaimnak parancsoltam rajt a tetőn, tetőt fedtünk, s én már három hét múlva miniszter voltam.

A Tildy-kormány megalakulása idején, tehát a választások után kb. egy héttel, két héttel később volt ez, talán valamikor júniusban, június-július fordulóján. No elég az hozzá, hogy hadd beszéljek itt erről egy kicsit, mert ez is hozzátartozik, hogy kerültem én a parasztpártba. Úgy kerültem oda, hogy barátaim nagy része a parasztpártba lépett be. Ez egy furcsa, igazán soha meg nem fogalmazott képződmény volt. A parasztpárt története megjelent, csak ez kimaradt belőle. Ez a párt a szegényparasztok és a magyar érzésű radikális értelmiség sajátságos konglomerátuma volt. A képviselői közt volt olyan ember, aki bizonyos mértékig irodalombarát volt, verseket is írt, egyébként útkaparó volt a mestersége hosszú időn keresztül, Hegyesi János. Nem is olyan régen váltottunk levelet. Igen nagyra becsültem, és még egy nagy csomó ilyen kétkezi munkás, szegényparaszt, aztán a Veres Péter népe, mondjuk. De a komoly reformpárti, főképpen a földreformpárti értelmiség java fiatalsága is oda lépett be, ha egyáltalán belépett valahová. Így például Kárász Artúr, most már a nevét sem ismerik, vagy Farkas Ferenc, aki a parasztpárt gazdasági „minisztere” volt, Kovács Imre ismerős, Erdei Fe-

renc ismerős, Jócsik is ott volt, ő volt a lap szerkesztője egy ideig, Darvas József, Bibó István, egy sereg olyan ember, aki aztán letűnt a közszereplés fórumáról.

Mi elég későn kerültünk át Pestre. Pesten már nyugodt élet folyt, kereskedtek, színházak játszottak, mindenféle, amikor mi először át tudtunk menni a valamilyen módon rendbe tett Szabadság hídon. Akkor volt a Vas Zoltán-akció is. Írók csomagokat kaptak és ennivalót. Eléggé rosszul voltunk ellátva élelmiszerral. Ilyenkor gyalog mentem át a Móricz Zsigmond körtértől valahova a Bajza utca vége felé, ahol volt egy villa, amelyben a Vas-akció csomagjait osztották szét. Egyéb dolgokat is gyakran ott kellett elintézni, Pesten, és nekem egy biztos helyem volt, ahol egyszerűen kaptam egy tányér borsólevest vagy valami ilyet, valami meleg ételt, másrészt az ebédelőben ott találkoztam barátaimmal, akik akkor a parasztpártnak már az alapításában, szervezésében erősen tevékenykedtek: Illyés Gyula, Kovács Imre, Erdei, Bibó, Veres Péterrel, akiket az előbb már említettem, s még másokkal is.

Egyszer ott ülünk egy ilyen beszélgetés közben, mikor odalép hozzám szegény Bakó József író, akit pedagógusként is nyilván ismersz, kicsit bicegő ember volt, amellet valóban maga a tisztesség, a becsületesség, a magyarsághoz való hűség, nagyon szerettem én is. Odajött hozzánk, elég rossz idegállapotban, nyugtalanul, s azt mondta, ne vegyétek rossz néven, hogy itt közbeszóllok, de nagyon nagy bajban vagyok, mert engem jelölt ki a parasztpárt az írók igazoló bizottságába. Akkor az igazoló bizottságok úgy jöttek létre, hogy minden demokratikus párt kiküldött egy képviselőt, az illető szakma képviselői is kiküldtek egyet, s a népbíróságok részéről is kiküldtek valakit. Egy ilyen bizottságot hoztak létre az írók részére is. Nekem nincs nagy tekintélyem, mondta Bakó, és én nagyon félek, hogy ebből nagy baj lesz. Legutóbb Kodolányit citálták meg, ő – betegségére hivatkozva – nem jött, s távollétében csak éppen hogy el tudtam érni, hogy elhalasszuk, hogy személyesen is meghallgathassuk, mert ez a társaság, miután nagyon népszerűtlen volt, átadta volna a népbíróságnak. Ha ez mást nem jelentett is, azt mégis jelenti, hogy esetleg két hónapig vizsgálatban tartják, amíg a pere sorra kerül. Addig letartóztatják. A következő alkalomra Szabó Lőrinc van kitűzve, és ahogy én ott nézem az atmoszférát, Lőrincet is ez a sors fenyegeti, s nekem nincs elég tekintélyem, hogy megvédjem.

Eléggé megdöbbenve álltunk ott. Én ugyan akkor éppen nagyon rossz viszonyban voltam Szabó Lőrincel. Előzőleg nagyon összevesztem vele éppen azért, mert elég hitványul viselkedett ilyen zsidómentések és egyebek kérdésében. Ezt most nem akarom hosszadalmasan elmondani. Elég az hozzá, hogy azon a bizonyos híres karácsonyi éjszakán egy félórát beszéltem vele telefonon, amikor magyarázta a bizonyítványát, és a végén azt mondtam neki: Lőrinc, mégse foglak levágni a kötélről, ha éppen odakerülsz. Ezzel váltunk el akkor. Haragudtam rá. De hát az volt a meggyőződésem, hogy egy újräépülő Magyarországnak, demokráciának nem az az első dolga, hogy a pacsírtákat megfojtogassa. Lőrincet lehet megfeddeni, lehet megbüntetni is bizonyos ostobaságaiért, de hát mégis nemzedékünk legnagyobb költője volt, akkor úgy ítéltük meg még. József Attila csillaga csak lassan kezdett fölfelé ívelni. Én mindig is nagyon nagy költőnek tartottam, de Lőrinc valahogy akkor magasabban állt előttünk. Dermedten néztünk ott egymásra. Illyés Gyula, akivel régi szokásunk, hogyha valami komolyra fordul, egyszerre magázzuk egymást, egyszer csak odafordul hozzám, s azt mondja: – Maga fogja megvédeni. – Hogy védhetném meg, kérdeztem, nem is vagyok parasztpárti tag. Egyáltalában nem vagyok párttag. Erre Illyés: – Hát majd belép. Mi is beléptünk, maga is belép. – S Kovács Imre már hozta is a belépési nyilatkozatot, írták alá az ajánlást, azt én kitöltöttem, s így lettem a parasztpárt tagja.

H. I. Nagyon érdekes. S ezt még sehol sem mondtad el?

K. D. Legfeljebb szóban. A parasztpártban nem vettem különösen részt, legfeljebb egy-egy jelentős megmozduláson, ha szükség volt, hogy mondjak valamit, vagy a szakértelmekre. Az igazolót bizottságban aztán Lőrinc élém került.

H. I. És aztán levágtad.

K. D. Hát persze hogy levágtam. Több mint egy óras beszédet mondott, félelmetes élményem különben, ahogy elmondta, könnyezve, zokogva, majdnem sírva, úgyhogy nagyon meghatotta a társaságot. Nem tudtak akkor még dönteni, én meg azt mondtam, aki időt nyer: életet, s elmentünk Révaihoz, s elmondtuk neki is, hogy ez így nem lesz jó, mire Révai, aki okos ember volt, pillanatok alatt átlátván a helyzetet és a kérdés fontosságát, azt mondta: jó, úgy fogjuk megoldani a dolgot, hogy az írók kérdéseit intézzék az írók, maguk közt. Majd az írószövetség fogja lefolytatni ezeket a vizsgálatokat; mit ért egy politikus ahhoz, hogy ki, hogyan, miért szólt. Ez volt a komoly megoldás, mert ilyen módon Lőrinc, Kodolányi egy-egy szilenciummal megúszta. Előtte persze már megcsináltuk az írószövetséget, amelynek én is alapító tagja voltam.

H. I. Némethnek nem volt ilyenféle szilenciumügye?

K. D. Szabó Lőrinc után éppen Németh került volna sorra. De hát ez így már nem volt aktuális. Németh vidéken is volt, nem kérte felvételét az írószövetségbe, nem is tárgyalták az ügyét. Volt még egypár kirívó íróügy, de azok közben nyugatra mentek.

H. I. Jól tudom-e, hogy amikor a Németh László felvételéről volt szó, ugyanakkor elnökké akarták megtenni Illyés Gyulát, aki akkor azt mondta, hogy nemcsak hogy elnök nem lesz, hanem még szövetségi tag sem, ha Németh László nem lehet szövetségi tag. Így volt ez?

K. D. Igen, így volt. Illyés a maga természete szerint viselkedett. Nem vállalta az elnökséget, mert ő ilyen hivatali funkciókat nem vállalt. Egy dolog volt, amit elvállalt: egy ideig volt is képviselő, de aztán arról is lemondott. No meg a ti elnökségeket. Elég az hozzá, hogy akkor kezdődtek a nagy koalíciós tárgyalások, közben megvolt a választás, a kisgazdapárt óriási többséget szerzett. Késhegyre menő harc keletkezett, különösképpen a kultuszminisztérium körül. A kultuszminisztériumra ugyanis a szocdem párt tartott igényt. Ki is volt jelölve az ő jelöltjük Kéthly Anna személyében. De persze a kisgazdapárt is meg akarta szerezni ezt a fontos pozíciót. A legnagyobb minisztérium volt akkor, már több mint tízezer tisztviselő tartozott alája. Négy minisztérium és főhivatal lett abból azóta. Akkor ez mind együtt volt. Vallásügyek, sportügyek, művelődésügy s annyi minden. Óriási nagy terület volt. Közben már Mindszenty lett a hercegprímás, akit be kellett vonni ezekbe a tárgyalásokba, mert hiszen a magyar kultuszminiszter vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. Mindszenty ragaszkodott ahhoz a hagyományhoz, hogy Magyarországon a politikai államtitkár protestáns, a miniszter azonban katolikus. Marxista minisztert ő nem volt hajlandó akceptálni. Valami más megoldást kellett keresni, és akkor Illyés Gyulának vagy valakinek eszébe jutott, hogy engem előhúzzanak a talonból. Illyés mindenestre eljött hozzám, és azt mondta, hogy a miniszterséget el kell vállalnom.

H. I. Volt-e olyan helyzet, hogy Illyést akarták egyesek?

K. D. Hát persze, hogy amikor arra került sor, hogy ne a szocdemeké legyen a tárca, hanem a parasztpárté, akkor egyértelműen Illyést jelölték. Ő viszont azt mondta, hogy alkalmatlan a miniszterségre, mert indulatos is, nem is szereti az adminisztrációt, nem is igen ért hozzá, azonkívül ilyen nagy területet áttekinteni ő nem alkalmas. Maga helyett engem ajánlott. Ő jött el hozzám, hogy rábeszéljen, mire én azt mondtam, hogy én politikában soha életemben nem vettem részt, legfeljebb úgy, ahogy már neked is

vázoltam az előzményeket. De Illyés meggyőződött róla, hogy ez tisztesség dolga, ezt el kell végezni. Erre azt mondtam, jól van, de azért nekem is vannak feltételeim.

Összehívták a parasztpárt vezetőségét, én oda elmentem, és kijelentettem: én ezt az Illyés Gyula rábeszélésére, s azért, mert látom, hogy valóban igaza van, a mezőnyben nincs most olyan ember, aki ezt jobban meg tudná csinálni, vagy jobban át tudná tekinteni a helyzetet, tehát ezt én elvállalom, de van három lényeges mondanivalóm.

Az első az, hogy én mondom meg nektek, ne a hátam mögött legyen ez szóbeszéd tárgya, én egy dunántúli kurtanemes, ha úgy tetszik, dzsentricsaládból származom. Anyámnak birtoka volt, ott éltünk végül egészen a háború végéig; apám az első világháború idejében polgármester volt Zalaegerszegen, ott kapott a túlságos feszültségben idegösszeomlást és lett öngyilkos. Tehát én nem vagyok szegényparaszt. Esményeitekkel, a népi írók eszményeivel egyetértek, számtalanszor le is írtam, tudjátok, ki vagyok, mi vagyok, de most elsőrangú ismérv, éppen úgy, mint egy darabig az volt, hogy zsidó vagy nem zsidó. Ezt vegyétek tudomásul, mielőtt döntenétek. Azt mondták, ez semmi, itt nincs probléma, ők ezt vállalják. – Rendben van. – A második az, hogy én ezt az egész dolgot csak szakemberként vállalom. Szakminiszterként, nem pártminiszterként és nem politikai miniszterként. Azért, hogy ezt demonstráljam, a képviselőseget, amit ilyenkor a miniszter nyakába szoktak varrni, nem vállalom. A pártvezetőségi ülésén is csak akkor és csak mint a párt ügyeletes minisztere veszek részt, a pártban lefolyó belső viszályok engem nem érdekelnek. Nem akarok semmiféle politikai befolyásra szert tenni vagy politikai karriert futni. – A harmadik szorosán összefügg ezzel. Én komolyan veszem a demokratikus miniszter jogát, kötelességét és felelősségét. Én pártutasításra nem vagyok hajlandó semmiféle cselekedetet végrehajtani akkor, ha nem értek vele egyet. Ezt is vegyétek tudomásul. Vagy elfogadtok így, vagy nem.

Akkor persze még nem volt olyan erős a pártküzdelem, mint később, és egy kicsit az volt az érzésem, hogy zavarban is volt a párt, mert kapott egy jelöltet, aki nagyjából megfelelt a követelményeknek, akit még Mindszenty is elfogadott, aki nekem valamilyen osztályfőnököm volt, tehát ismerte a családomat Zalaegerszegről, s ők is elfogadták ezeket a feltételeket. Én szeretek tiszta lappal játszani.

Így lettem miniszter, s így kezdtünk hozzá a nagy munkához.

[H. I. megjegyzése: *Keresztury 1945. nov. 15-én tette le a hivatali esküt.*] Egyrészt számba kellett vennünk, mi a veszteség, mik a problémák, mit kell megcsinálni, mit kell elkezdeni – tudod, milyen óriási munka volt ez.

A nagypolitika, sajnos, egyre jobban a városokra koncentrálódott. A falu ebből megint kezdett kimaradni. Az a veszély fenyegetett, hogy az igazi fölemelkedésből kimarad a nép. Sorra megalakultak például a dolgozók iskolái. Igen fontos dolog. De ezekbe az iskolákba főként azok kerülhettek be, akik városokban laktak, mert ott voltak ilyen iskolák. A falusiak kimaradtak ebből. Ezt a veszélyt már akkor láttam, amikor még szó sem volt arról, hogy miniszter legyek. Egyik első cikkem, ami a parasztpártnak a lapjában jelent meg, a *Szabad Szóban*, de amit még nem parasztpárti miniszterként írtam, a népi kollégiumokról szólt. Kifejtettem benne, hogy miért és mennyire fontos ez az egész népi kollégiumi ügy.

Én persze a magam szakmai, pedagógiai, lélektani tárgyvismeretével és politikátlanságával ezt is megpróbáltam szakszerűen elképzelni. Miután sokat éltem falun, s az Eötvös Collegiumban is mindig voltak parasztyerekek, tapasztalatból is tudtam, hogy milyen nehéz dolog még egy városi, kispolgári környezetből is átlépni egy komoly értelmiségi világba. Hát még mekkora feladat ez a faluból, a parasztságból átképződni

és átlépni oda. Nem beszélve arról, hogy egy városi ember bejárhatott a dolgozók iskolájába, bejárhatott az egyetemre, és nem voltak lényeges anyagi gondjai. Legalábbis az alapvető dolgok megvoltak. De hát egy falusi gyerek hogyan tanuljon a gimnáziumban, mikor ahhoz benn is kellene lagnia a városban.

H. I. Nekem nagyon fontos most tudnom, hogy ezt te nem valami külső stimulusra, baráti sugalmazásra vetted észre.

K. D. Nem, nem, nekem alapvető gondom volt mindig, hogy valamilyen módon meg kell oldani a falusi gyerekek, a parasztyerekek továbbképzésének a módusát. Erre látszottak jónak a népi kollégiumok. De én akkor úgy képzeltem, hogy – persze a valóságban hosszabb, nehezebb, bonyolultabb dolog –, de úgy képzeltem, hogy az állami és a társadalmi szervek együttműködésével létre kell hozni kollégiumokat. Biztosítani kell, hogy ott legyen megélhetés is: koszt, szállás s egyéb, ami szükséges. Azt is biztosítani kell, hogy oda ne mindenféle csürhe kerüljön be. Tehát legyen egyfajta kiválasztás is, hogy valóban a tehetségesek kapjanak segítséget. Olyanformán, ahogy az Eötvös Collegiumban is csináltuk a döntést. Behívtunk egy csomó gyereket, s közülük kiválasztottunk egy bizonyos százalékot. A döntést tehát, hogy ki kerüljön be egy népi kollégiumba, azt a kollégiumok vezetőire, tanáira kellett volna bízni az én elképzelésem szerint. De azt, hogy a kollégiumot hogyan tartsák fenn, kiket jelöljenek oda, azt én meghagytam volna a falu jogának és kötelességének. A falu jelöljön ki három vagy négy tehetséges gyereket, vállalja legalább egynek a taníttatását, aszerint, hogy mennyi hely van, hányat választ ki a kollégium vezetősége. Így a gyerek hazamegy a szünetben a szüleihez, és ott elszámolással tartozik a faluban, hogy mit végzett, mit tanult. Hogy ne szakadjon el a falujától, ne legyen belőle janicsár, ne legyen belőle gyökértelen szélházi, hanem legyen meg a természetes híd az otthon és az iskola, a paraszti élet és az értelmiségi élet között.

Abban a cikkben is érintettem ezt. Részben az Eötvös Collegiumot, részben a már meglévő s átalakuló-növekvő Győrffy-kollégiumot vettem mintának. Ezt kellett volna országszerte megcsinálni. Akkor azonban egyszerre kezdett a mozgalom futótűzként terjedni, vad népi kollégiumok kezdtek felburjánzani. Ezt valamilyen módon rendezni kellett. Akkor egy afféle külön kis ügyosztályt hoztam létre a minisztériumban azért, hogy ezeknek a vadkollégiumoknak a kérdéseit, jogállását áttekintse, alkotmányos, szervezeti feltételeit, adminisztrációját, szervezeti szabályzatát kidolgozza, de úgy, hogy ki is menjen a helyszínre, s hogy bizonyos mértékben felügyeletet gyakoroljon.

H. I. Ahogy én emlékszem, most, a népi kollégiumok jubileumi évében megszaporodott irodalomban a te szereped eléggé elsüllyedt.

K. D. Mert én akkor sem a magam hírnevéért, hanem az ügy érdekében csináltam ezt: ilyen természet vagyok. A lényeg az, hogy elindult, szerveződött egy nagy vállalkozás. Persze nagyon hamar rájöttem, hogy sajnós ezt csak szakmai hozzáértéssel, lélektani, társadalomtudományi stb. ismeretekkel, tapasztalattal egyszerűen azért nem lehet megcsinálni, mert már pártközi értekezletek döntöttek az ilyen ügyekben is, vagy egyszerűen a párt nyúlt bele a dologba. A kommunista párt, főképpen Rajk, aki akkor belügyminiszter volt, s ezért jogosan beleszóllhatott ebbe a dologba, mert hiszen ezeknek a szervezeteknek még nem volt alkotmányuk. Azért is hívtam létre ezt a munkacsoportot, hogy egyebek közt dolgozza ki a népi kollégiumok alkotmánytervezetét. A kommunista párt ebbe beleszólt, mégpedig erőszakkal, nemegyszer úgy, hogy a kommunista fiatalok bementek, és a nem kommunistákat kitették. Akkor minden folyékony volt, még nem alakult meg a NÉKOSZ.

Akkor történt, hogy én állami kollégiummá tettem a Győrffy-kollégiumot. Utána a Győrffy-kollégium összehívott egy konklávét, és ott a kommunista miniszterek mind felajánlották, hogy tíz, húsz, ötven gyereket vállalnak. Erre a többi pártok is azt mondták: ja, ha a kommunista párt ilyen szervezkedést csinál, akkor mi is csinálunk ilyeneket. A kisgazdapárt is kezdett népi kollégiumokat szervezni. Ebből a dologból tehát pillanatok alatt pártügy lett, és mivel nekem kultuszminiszterként nem volt alkotmányos hatalmam, az egész dologban Rajk lett az, aki minden szervezkedésbe joggal, illetékesként beleszólt mint belügyminiszter. Egy alkalommal eléggé élesen össze is szólkoltam vele pártossága miatt. Egy kicsit persze ő maga alatt is fűrészelte a fát. Miután a NÉKOSZ-t maga mögé sorakoztatta föl, nem utolsósorban azért is vált ő, ahogy mondták, narodnyikká, árulóvá. Az ő feláldozása magával hozta ennek az egész kollégiumi rendszernek a megszüntetését is. Révai egyszerűen lesöpörte az asztalról az egész kollégiumi rendszert; akkor söpörte le az Eötvös Collegiumot is az asztalról. De ez külön történet. Akkor következett be az, amitől félttem, hogy az ilyen módon ott-hon, atmoszféra, emberi mögöttes terület nélkül ezekbe a gyökérszakasztó, elmagányosító állami kollégiumokba bekerült gyerekek, amint kiléptek a huzatba, a közéletbe, abban a pillanatban jó részük összetört. Vagy italba menekült, vagy disszidált, vagy jellemtelemné vált: szóval épp az, amit olyan fontosnak tartottam, hogy az átlépést emberileg megkönnyítsük, emberileg hitelessé és jóvá tegyük, az egyszerre megszűnt.

H. I. Valahol ott hagytuk abba a gondolatmenetet, hogy egyszerűen humanitárius, igazságszolgáltatási szempontból is biztosítani akartad a falusiaknak is a tanulás lehetőségét.

K. D. Másrészt, hogy számukra megteremtsem a hidat, az előfeltételeket ahhoz, hogy a parasztyerek törés nélkül át tudjon lépni, anélkül, hogy becsavarodna, anélkül, hogy a szerepváltásba belepusztulna, egy értelmiségi szférába. Közben persze az egész reformmozgalomból más területen is kezdtek kimaradni a parasztok. Említettem már, hogy a dolgozók iskoláiból, de más egyebekből is. S akkor jöttem rá, hogy ennek a nem iskolai területnek a megvizsgálására is szükség volna valami olyan intézményre, ami a falusi műveltség, a nép műveltségének a kérdéseit áttekintené, jelezné a problémákat, javaslatokat tenne, és így tovább. Sőt esetleg értelmes befolyást is tudna gyakorolni, hogy az a melegágy is, amelyből kikerül a gyerek, megfelelően fejlődjék.

Mert hiszen én éltem ott, láttam, hogy minden falu egy kis társadalom, öt-hat réteggel, ahol volt egy-egy basaparaszt, még volt egy-egy ottrekedt volt földbirtokos, volt falusi értelmiség, volt szegényparasztság stb. Fontos volt, hogy ez a melegágy is, amely adja a népi kollégistákat, valamilyen jó módon befolyásolható legyen. Hogy tehát már ott, a gyökereknél is hozzá lehessen férni a gyerekekhez. Ennek az intézetnek feladata lett volna, hogy a nép fölemelésének lehetőségeit, sajátos kérdéseit is vizsgálja. Ne felejtjük el, hogy addig igen sokáig a falun nyílt szavazásos rendszer volt, a második világháborúig. A falusi emberek tehát – még az okosa is, a bölcse is – politikailag teljes iskolázatlanságban éltek, ezért a politikai életben való gyakorlatlansággal léptek át az új Magyarországra. És gondviseletlenül. Mert megint ki maradt ott a faluban? A plébános, esetleg az új rendőr, aki pillanatok alatt szembeállt az egész faluval, a jegyző, akiről nem lehetett tudni, hogyan került oda, s egy-két derék, jóra való tanító, akinek kilógott a nadrágjából a fenéke.

A szellemileg gazdátlan falu kérdéseit tehát valamilyen módon felmérő, adatössze- gyűjtő, tanácsadó testületre lett volna szükség, amely nekem vagy a helyemre lépő miniszternek az idevonatkozó adatokat szolgáltatassa, javaslatokat tegyen, és így tovább.

Ezért gondoltam arra, hogy valamiféle népművelési kutató- és tervezőintézetet kellenne szervezni.

Ennek a tekintélyi testületébe kértem részvételre Illyés Gyulát, neki is fontos ügye volt ez, s nem is kértem mást, mint hogy figyeljen, tanácsokat adjon. El is vállalta ezt a feladatot, és nagyon szorgalmasan tárgyaltak is a feladatokról. A másik munkatárs, akire emlékszem, Takács Ferenc volt, a szocdem párt részéről. Nem emlékszem már pontosan, de lehet, hogy az iratokból előkerül a minisztérium képviselője, talán Simándy volt – Gombos Ferenc meg még valaki, aki értett a jogi kérdésekhez. Volt a kisgazdapárt meg a kommunista párt részéről is valaki, de arra már nem emlékszem, hogy pontosan ki volt. Mindenesetre elindult a tervezőmunka. De kellett egy ügyvezető igazgató. Képes Gézával, akivel nagyon jó barátságban voltam és vagyok, s aki akkor azt a fontos verset írta EGY NÉPI KOLLÉGISTÁHOZ, beszélgettünk erről, s Képes mondta, hogy itt vagy te. Akkor valami zűröd volt neked is valami cikkeidért. Ha nem tudnád, a zűröd megszüntetésében, felmentésedben elég intenzív része volt Képes Gézának is s nekem is.

H. I. De bizony, nagyon jól tudom.

K. D. Mi azt mondtuk, hogy erre az emberre szükségünk van. Nekem az volt a véleményem, hogy itt nem lehet pitiáner vádakra tekintettel lenni, pláne mikor ezek fölfújt és helyi intrikák következményei voltak. Szóval már csak azért is, hogy megmutassuk, hogy egy jóra való, odavaló kerüljön a neki megfelelő helyre, azért lettél te az intézet ügyvezető igazgatója. Ami effektív munka azután ott folyt, gyakorlati munka, azt már voltaképpen te szervezted meg.

H. I. Igen, ez így van, s erről már én nagyon sokat tudok. De ha még megengeded, pontosan a kezdettel kapcsolatban van egypár kérdésem. Most az következik, amiről mindketten tudunk. Mert a megszüntetés ügyeit te már nem láttad közéről. Most egy nevet kihagytál, amely az én feljegyzéseimben nagyon intenzíven szerepel, s szeretném, ha próbálnál visszaemlékezni, hogy neki milyen szerepe volt az intézet megindításában és ama bizonyos kiáltványnak a megszerkesztésében, amely aztán Illyés Gyula nevével jelent meg. Gombos Imrere gondolok. Emlékszel rá, szerepére?

K. D. Hogyne emlékeznék, hiszen éppen Gombos Imrét vettem elő, hogy annak az említett népi kollégiumokat szervező csoportnak a vezetője legyen a minisztériumban. Ő ezt nagyon buzgón csinálta is, bár nem volt, sajnos, úgynevezett rámenős ember. A nékoszisták és a többi diákpolitikai vezetők pillanatok alatt körbefogták és sakkba állították, és akkor már nem tudott dolgozni. Általában tőle értesültem a szervezés dolgairól. Amikor vidékre mentem, mindig meglátogattam ezeket a kollégiumokat, és tapasztalatokat gyűjtöttem, de nem lehettem mindenütt ott. Ezért is került sor arra a sokat vitatott „írókiküldetésre”. Külön tanulmányútra küldtem el tudniillik Illyés Gyulát, Németh Lászlót és még valakit a minisztériumból, hogy az általános iskolák, népi kollégiumok, a falusi művelődés stb. szervezési lehetőségeivel ismerkedjenek meg.

H. I. Erről már én is elég sokat tudok, de harmadik személyről nem, csak Illyésről és Némethről.

K. D. A harmadiknak a minisztériumból kellett lennie.

H. I. Útjuk – tudomásom szerint – két szakaszra oszlott. Baranya megyében Zengővárkonyon jártak Fülep Lajosnál, keresték K. Kiss Gézát is az Ormánságban, s jártak Tolnában Takács Károlynál. Útjuk másik része – Sárospatak központtal – az ország keleti részére terjedt ki, s eljutottak Hódmezővásárhelyre is ekkor, mint Németh mondta: Csicsikov kocsiján.

K. D. Csicsikov kocsiján! Úgy jött létre ez az egész utazás, hogy akkor lett jó a forint (1946. aug. 1.), és a minisztérium még nem kapta meg az ellátmányát, viszont én már megkaptam a fizetésemet jó forintban. S nem tudtam, hogy a küldötteknek hogyan adjak zsebpénzt, hogy valamivel elinduljanak. Végül a feleségem konyhapénzét kértem kölcsön két hétre, és azzal mentek el ők. Az egyik kocsimat odaadtam: menjetek ezzel, és tegyetek jelentést a helyzetről. Ez már szorosan összefüggött az iskolareform egész problematikájával. Főleg a paraszt dolgozók iskoláival, de a reguláris iskolákkal is. Például: megcsináljuk az általános iskolákat falun. De hogyan is lehet jól megcsinálni? Honnan vegyek annyi tanítót, hogy azok megfelelők, jók legyenek. Azt hiszem, Illyés és Németh írta meg a jelentésüket, azért is nagyon fontos történelmi okmány volna ez a jelentés. Valahol a minisztérium irattárában nyilván megvan, ha megvan. Arra emlékszem, hogy bejöttek hozzám, s Németh László a szóbeli beszámolóban azt mondta például, hogy '67 után a magyar elemi oktatást nagyrészt kvietált honvédek, nyugalomba küldött civilek csinálták, tehát nem szakképzett emberek, és az általános iskolában még ma is – te is nagyon jól tudod – a pedagógusok jó része úgynevezett képesítés nélküli oktató. Ezt a kérdést is föl kellett mérni. Aztán arra kértem őket, nézzék meg, hogyan lehetne megoldani a paraszt dolgozók iskoláit is, meg ezt az egész falusi problémakomplexumot. Gombos Imre ebben azért játszott nagy szerepet, mert az az ő minisztériumi feladata is volt. Ezért alkalmaztam én őt a minisztériumban mint szabadművelődési titkárt; a szabadművelődési keretbe tartozott, mert nem tudtam erre külön embert behozni a minisztériumba.

H. I. Én nemrégén már ugyanígy beszélgettem Gombos Imrével. Engedd meg, hogy az őáltala mondottakból felolvassak néhány sort, hogy aztán hozzáfűzhesd a megjegyzéseidet. – (Jó.) – „Az egész kollégiumi előtörténet az alapja annak a tervnek, amelyet Keresztury kérésére kidolgoztam. (Igen, stimmel.) – A szövetkezeti mozgalomra vonatkozó egyéb terv mellett mint a parasztság kulturális megmozdításának és fejlesztésének egyik leghatásosabb eszközét. Kereszturyval akkor találkoztam először, amikor hívatott. Publikációim és szervezéseim alapján esett rám a választása. A kért háromnapos gondolkodási idő alatt kidolgoztam a szövetkezeti művelődési mozgalom tervét, s kidolgoztam a népi kollégiumi mozgalom tervét is. (Igen, így volt.) – A kollégiumi mozgalomnak voltak előzményei, a szövetkezeti művelődési mozgalom területén alig valami. (Semmi!) Három nap múlva elvittem Keresztury-nak az egész tervezetet leírva. (Stimmel!) Ez, sajnos, nincs meg. Átadtam neki, én nem tartottam meg belőle példányt. (Az a baj, hogy az is ott az irattárban vészett el.) Keresztury akkor elolvasta. Ez a második találkozásom 1946. május végén vagy június elején történt. (Stimmel.) Nagyon tömören foglaltam össze a mondanivalóimat. Nem volt hosszú, három-négy gépelt oldal volt az egész; jelenlétemben elolvasta, s utána kijelentette: Imre, erre egy intézetet fogunk szervezni! (Stimmel.) Így és itt született meg az intézet szervezésének a gondolata. Ennek a beadványomnak az alapján. Ez az ügy – mondta Keresztury – olyan nagy keretet kíván, hogy nem lehet egyénileg megoldani, hivatalosan kell megvalósítani. Keresztury agyában fogant meg az intézet gondolata. (Sajnos, így van.) Válasza tömör és egyértelmű volt. Körülbelül egy hét múlva (ennek pontos dátuma kiderül a minisztériumi iratokból: július 12. és 13. – H. I.). Össze is ültünk Keresztury szobájában, pontosan emlékszem, kik voltunk ott: Keresztury, Illyés Gyula, Németh László, Farkas László, a minisztérium jogügyi osztályának a vezetője és én... (Később kiigazítja még: és Kovács Máté.) A javaslatom alapján megszületett a Magyar Népi Művelődési Intézet terve. Érdemes megemlíteni a légkör érzékeltetése kedvéért [*Véres Péter*,

csülök stb. idézetek még, röviden...] Na, hogy csináljuk meg hát az intézetet, mi lesz a feladata. Ott mindjárt kijelöltek engem az intézet titkárjának...” Te erre azt mondtad: kellene most egy igazgató. Gombos szerint szóba került akkor ott Szathmáry Lajos neve, akit Németh László vetett fel, és az én nevem, akit emlékezete szerint Kovács Máté vetett fel.

k. d. Itt valami nem stimmel. Már akkor ő tudott erről, ő intézkedett az én nevemben, hogy téged kerítsenek elő.

h. i. Szathmáry nem fogadta el, mert akkor már jó pozícióban volt Gombos Feri osztályán. Ekkor hívtatok meg engem, aki már ott is voltam egy olyan Veres Péter-féle szalonnázási-csülközési értekezleten a te előszobádban. (Ez július 13-án lehetett.) Személyi ügyek terén két fix pont volt, Illyés mint elnök és én mint titkár. Már csak igazgatót kellett keresni, folytatja Gombos. (Igen, mindez így volt, stimmel, mondja Keresztury.)

h. i. A Gombos-féle magnó-jegyzőkönyvben részletesen szó van arról, hogyan született meg az Illyés-féle alapítvány. Gombos ezt mondja róla: Egyszer Gombos Ferencnél – Simándynál volt Gombos Imre, és Simándy mondta, hogy véleménye szerint egy kiáltványt kell írni. Ennek az alapanyagát Simándy megíratta Gombossal. A két Gombos együtt vitte el hozzád, te azt mondtad: ebből Illyés fog írni egy szép verset. (Így van!) Kiadtátok Illyésnek, s ebből lett az egyik legszebb munkája.

k. d. Még egy kis ilyen izét, ha már olyan személyes, hogy a csülköt is megemlíti. Én iszonyú munkában voltam, mert a nagypolitika azért zajlott. Mindszenty, Rákosi, Révai s egyéb ilyen dolgok, rengeteg sok mindenféle. Ott ültek Gyuláék az én miniszteri előszobámban, s ott tanácskozták meg a dolgot. Emlékszem, hogy amikor időnként átmentem, s odaszóltam, csak tanácskozatok, és szép legyen a kiáltvány! S Gyula mondta rá: Jól van, majd meglesz. Ne hagyjuk ki, ne felejtsük ki, akkor ott volt Takács is, Takács Ferenc, aki nagyon jó szolgálatokat tett akkor nekünk azért, mert a szocdemek általában a városi dolgozók, a kispolgárság s a szervezett munkásság ügyét képviselték. Őket ez a parasztkérdés különösképpen nem érdekelte.

A parasztságot mint valamelyest tömegbázist két nagy szervezet együttese tartotta kézben: a kisgazdapárt az egyházzal, illetőleg az egyházakkal. Ezeknek a falvakban két komoly ellenfelük volt, amely két ellenfél egy álláspontot képviselt: a kommunisták és a parasztpártiak. A faluban tehát ilyesfajta mérkőzés folyt. A szocdemek nem sokat törődtek a faluval. Éppen ezért volt nekem nagyon fontos Takács, hogy meg ne fúrják ezt az ügyet. Azért mondtam el ezt a sok részletet, hogy lásd, némi politikai taktikai tapasztalatra is szükség volt, minthogy akkor az ilyen dolgokban már a pártértekezletek döntöttek, azokkal mindent meg kellett beszélni. Tehát nekem nagyon fontos volt, hogy Takács, aki nagyon korrekt, rendes és maga is parasztszármazású ember volt, akinek volt valami ándungja a dologról, ott legyen. Nem volt nagyon író ember, de ott volt ezeken az értekezleteken. Illyéssel is nagyon jó barátságban voltak.

h. i. Most még valamit Illyésről. A Déri-szobor leleplezésekor beszélgettem vele, s ő azt mondta többek között, hogy amikor te őt jelölted elnöknek, akkor ő kijelentette, hogy jó, de csak akkor vállalja, ha Németh mellette lehet tanácsadóként. Mert Németh akkor éhezett, Némethnek nem volt egzisztenciája stb.

k. d. Igen, így volt. Akkor volt az, hogy Némethnek adtam egy tanári állást Vásárhelyre. Senki nem merte ott meglátogatni: említettem az igazoltatás kínos ügyét. Mikor én egyszer lent voltam Vásárhelyen, kerestem, de nem találtam meg, mert a diákjaival éppen kirándulni volt. De üzenetet hagytam neki, hogy Laci, gondold meg, tehetek-e valamit az érdekedben, s a legközelebbi alkalommal, ha kell, írj, leküldök ér-

ted egy kocsit. Mert akkor még nagyon rossz volt a közlekedés. Aztán kaptam is hírt, fel is hozattam. Arra is emlékszem, hogy a Nyúl utcában találkoztunk Sárközi Mártánál, Molnár Ferenc lányánál, s ott egy teraszon, kör alakú asztal mellett, napsütésben beszélünk. Azt mondtam neki, hogy Laci, légy szíves, mondd meg, mit tehetek az érdekedben. Erre azt mondta: én nem kérek semmi fontosat, mert így is éppen elég bajt okoztam neked. Tényleg, Katona Jenő interpellációt jegyzett be ellene, s egyéb botrányok is voltak, mert sokan nem szerették Lacit igazmondásáért, más egyébert sem; könnyű volt ráhúzni, hogy fasiszta, vagy valami ilyenféle volt. Hiszen ő írta a KISEBBSÉGBEN-szerű zöldségeket. De azt mondta: az lenne a vágyam, hogy Vásárhelyen taníthassak, a gimnáziumban. Mondom, rendben van, Laci, ezt én az igazgatóval megbeszélem, az iskola kap egy szabad állást, s erre a státusra téged fog beosztani. Az iskola igazgatója téged ott enged kísérletezni. Próbáld meg ott a komplex oktatást. Én látam előre, hogy ez ugyancsak fontos feladat. Próbáld meg ezt kikísérletezni, s erről kérek majd jelentést. Addig ő még maszek alapon kísérletezett diákjaival. Volt ott egy nagyon derék igazgató, aki jól állt hozzá a kérdéshez. Hiányzott néhány tanára, s örült, ha valami jó erő beugrott. De ez maszek alapon történt még akkor. Laci nem kapott egy vasat se. Nem volt ott kereseti lehetősége. Ekkor adtam aztán én nekik ezt az állást. Így volt SZTK-ja, valami létalapja. Tartozott valahová.

H. I. Ezek a dolgok annyira összefüggenek, és a te portréhoz is szervesen hozzátartoznak. Örülök, hogy most erre a szektorra is fény derült.

K. D. Írtam én egyszer erről az *És*ben egy cikket, talán egy éve, másfél éve lehetett. Megnézheted. A *Tiszatáj*ban közzétett, talán a Grezsa, egy Németh-írástöröredék: FELELET A MINISZTERNEK címen. Egy jelentés kezdetét, amit a Laci nekem akart írni. De én elmentem, s ő a jelentését nem küldte el Ortutaynak. Ortutayt nem érdekelt ez az egész ügy. Ekkor fölkerít engem Száraz György, hogy reagáljak a közleményre. Eleget tettem a kérésnek egy cikkel, amelyben lényegében elmondtam mindent, ha jól emlékszem, VÁLASZ NÉMETH LÁSZLÓNAK címen.

H. I. Találkoztam mostanában egy csomó írásoddal a *Köznevelés*ben. Ezekben ennek az egész ügynek az ideológiáját kifejtetted.

K. D. A SZÜRKE KÖNYV-nek volt egy terjedelmes bevezetése. Ha valahol hozzájutsz, nézd meg. Sajnos, csak egy példányom van belőle. Volt egy HELYÜNK A VILÁGBAN-kötetem, ami akkor jelent meg. Ennek az első nagy tanulmánya ez volt: KÖZMŰVELŐDÉSÜNK ALAPKÉRDÉSEI. Mert én azt csináltam, hogy kb. egy évig voltam miniszter, akkor összehívtam a magyar művelődési élet legfontosabb szerveinek vezetőit, valami kétszáz embert a Váci utcába, az új városházának a tanácstermébe, s ott tartottam egy kb. kétórás előadást, amelyben minden lényeges kérdésről szó esett. Ezt aztán meg is jelentettem ennek a SZÜRKE KÖNYV-nek a bevezetőjeként. A könyvet egyébként Kovács Máté szerkesztette, az egyes osztályoktól bekerítte a helyzet- és tervjelentéseket. Azt hiszem, ez volt az első komoly működési terv, s előtte egy miniszteri expozé, amely a minisztérium egész területének problematikáját összefoglalta. Később bezúzták.

H. I. Azzal kezdtük beszélgetésünket, hogy hogyan kapcsolódtál be a politikai életbe, és hogyan lettél miniszter. Mondj még valamit arról, hogyan történt az, amikor te megelégtel, hogy nem voltál többé jó, mondj valamivel többet a miniszterségről való lemondásról, mint a tv-ben mondtál.

K. D. Röviden ezt is elmondom. Egy idő múlva, természetesen a politikai harcok kiéleződése idején (egyebek közt amikor Rajkot egy parlamenti ülésen kétszer leszavazták, ő vette a kalapját, és maradt), láttam, hogy ez nem demokrácia; csúf dolog ez, de

nyilvánvaló, hogy álcázott diktatúra van. Más egyéb mozzanatok is erről győztek meg. Az volt az érzésem, hogy én ezt nem csinálhatom tovább. Ez ki is szivárgott egy kicsit. De volt még egy nagy oka visszalépésemnek, amit általában nem tudnak. Visszalépésemnek nem a kommunisták nagy támadása volt az oka, sem az a nagy zárótűz, amit akkor kaptam, amikor éppen Németh Lászlót védtem meg; egyebek közt ő volt a vörös posztó, nem is az, hogy sajtócsibésznek neveztem, aki rólam és Illyés Gyuláról azt írta, hogy fasiszták voltunk, ami miatt becsületsértési per is indult. A döntő ok, ami véglegessé tette bennem az elhatározást, Mindszenty volt. Én neki előterjesztettem egy olyan tervet, amelynek az alapján az általános iskolát békésen meg kellett volna csinálni. Ezt mindennél fontosabbnak tartottam, rengeteget vesződtem vele, de lehet, hogy már Ortutay írta alá. Én terveztettem meg például az első körzeti általános iskola tervét, Révfülöpre, Fónayékhoz. A megvalósításhoz szükség volt Mindszentyre is, mert hiszen az iskolák jó része egyházi kézben volt. És ha akkor nekem megfelelő partnerem van, s nem ez az örült, akkor a kérdést megoldottam volna zökkenő nélkül, úgy, hogy a nagy iskolák megmaradnak. Engem nem az egyház érdeke, hanem a magyar művelődés érdekelt. Abból nagyon hiányzik, hogy a nagy iskolák megszűntek. Mindszenty nemet mondott... Láttam, itt nincs békés kiút, itt nyilván meg fog kelleni ütközni az államhatalomnak Mindszentyvel. Ehhez én nem értettem. Akkor volt a parasztpárt közgyűlése. Félelmetes volt. Akkor történt, hogy Veres Péter egy egész napon át beszélt, s a végén sírva fakadt az idegfeszültségtől. Zokogott az elnöki asztalnál. Ott én csak csöndesen ültem, nem szóltam bele, hallgattam a vitákat. Végül mégis feloldódott a feszültség, és megválasztották az új vezetőséget, s abban engem is változatlanul, mint a parasztpárt miniszterét. Nekem itt akkor kellett valamit mondanom. Megköszöntem a bizalmat mindazok után, ami történt, és ott egy-két keserű megjegyzést is tettem, hogy igen, olyan igaztalan vád is ért, hogy én klerikális vagyok. Én ebben a dologban csak annyit mondhatok, hogy én papok szolgája sohasem voltam, de őseim hitét nem vagyok hajlandó letenni vagy elhagyni még akkor sem, ha ezért karriertörnek vagy esetleg börtönt adnak. Erre kitört az ováció, és kiabáltak: le ne mondjon, le ne mondjon. Jóformán vállukra emeltek. Hazamentem, és azt mondtam a feleségemnek: azt hiszem, itt az ideje, most kell lemondanom. Ő azt mondta, hogy boldogan veszi tudomásul, hisz már régen rábeszél.

Erre felmentem Veres Péterhez, bejelentettem neki elhatározásomat. Szükségesnek éreztem, hogy ezt egy Veres Péterhez írt levélben meg is indokoljam, ami aztán megjelent az újságokban. Elég nagy konsternációt keltett. Bizonyítja, hogy mennyire nem voltak felkészülve rá, hogy egy fél évig kellett magamat helyettesítenem. Példátlan volt ez a magyar történelemben. S már második hónapja elmúlt, hogy magamat helyettesítettem, a minisztertanácsra nem mentem be, oda mindig Nagy Miklóst küldtem, a politikai államtitkárt, a fontos ügyeket félretettem, majd eldöntik, mi legyen. Két hónapja voltam már ilyen magamat helyettesítő miniszter, mikor Tildy megerősített abban a megbízatásban, hogy vezessem tovább az ügyeket, amíg megoldják a kérdést. Egy fél év múlva, valamikor márciusban, végre megoldották azzal, hogy Ortutay legyen az utódom. (Márc. 14.)

H. I. Vele aztán te milyen kapcsolatban voltál?

K. D. Hogy is mondjam? Én fiatal kora óta ismertem őt, sőt nagyon sokat tettem is az érdekében. Ott is lakott, tőlünk nem messze, a Körtéren. Hogy aztán mi történt? Nézd, mindig nagyon udvariasak voltunk egymással. Néhány jellemző mozzanatot azért elmondhatok. Az egyik az volt, hogy amikor én Telekitől átvettem a minisztéri-

umot, azt mondtam, ne csináljunk ebből nagy kázust. Te elbúcsúzol, és én átveszem. Egy lemosásban elmegy az egész. Így is történt, nagyon baráti módon. Tutussal: én elbúcsúztam, s ő három-négy nap múlva beköszönt. A parlamentben iszonyú hidegben, bundában ültem, de elmondtam még a beszámolómat, s abban egyebek közt azt is mondtam, hogy több szerencsét kívánok utódomnak, Ortutay Gyulának. Remélem, hogy ő hajlékonyabb lesz, mint én, s majd meg is fog oldani egy-két kérdést. Ezt Tutus rossz néven vette, mondván, hogy én ironizálok vele. Hát te tényleg hajlékonyabb vagy, mint én, mondtam, mit csináljak. Ez az igazság. Aztán hamarosan fölhívott, hogy hol van az az én rendelkezési alapom. Mondom: a Mártánál, a titkárnőnél. – Mártánál ezer forint van, mondta. – Hát nekem ennyi rendelkezési alapom volt, mert én csak arra költöttem, hogy ha valahova meghívtak, egy táncmulatságra vagy jótékony célra, adtam ötven vagy száz forintot, miután szegény az ország. Azt mondja: nekem a Balogh páter 250 ezer forint rendelkezési alapot ígért. Ezzel kezdte... Tutuskám, mondtam, intézd ezt el a Balogh páterrel.

H. I. Szeretnék még itt valamit rögzíteni. Lehet, hogy én nem láttam annak idején elég világosan, de engem megdöbbenített az, hogy Keresztury Dezső megcsinálja a Népi Művelődési Intézetet, Ortutay pedig megszünteti... Én az ő nyakába varrtam ezt az egész megszüntetést, bár későbbi tájékozódásom alapján valószínű, hogy ez nagyobb egység volt.

K. D. Persze. Neki semmiféle önálló véleménye fontos dolgokban nem volt. Nem is úgy vállalta el a miniszterséget, hogy saját felelősségére, hanem úgy, hogy végrehajtsa azt, amit a hatalom birtokosa elrendel.

H. I. Hadd köszönjem meg a nyilatkozatot. Roppant hálás vagyok, s köszönöm, hogy fogadtál...

Utóirat:

Az 1–31 gépelt oldalas anyag hitelességét igazolom, kérem a javításokat végrehajtani.

Keresztury Dezső s. k.
Bp., 1980. június hó 10-én.

Kísérőlevél:

Kedves Pista, itt küldöm a némileg átsimított szöveget. Nem sokat igazítottam rajt, hogy beszélgetésjellege megmaradjon. Itt-ott elhagytam pár ismétlést, főleg moz-zanatot. Ha meg akarod jelentetni, kérek korrektúralevonatot, mert maradhatott benn hiba, még helyesírási is. Ezt úgyis át kell néznie a nyomdába készítőnek. Igen fáradt vagyok, azért csak így kurtán kívánok minden jót. Üdv!

Szeretettel:
K. D.

A Magyar Népi Művelődési Intézet, ahogy *Illyés Gyula* emlékezett rá 1979. november 17-én a Józsefhegyi úti otthonában

A magnóbeszélgetést – Illyésné Flóra jelenlétében – *Harsányi István* vezette

H. I. Szeretném, ha a Magyar Népi Művelődési Intézet történetére vonatkozó néhány kérdésre válaszolnál. Legelőször azt szeretném tudni, hogy 1945-ben miért ajánlottad magad helyett Kereszturyt a miniszterségre.

I. GY. Akkor még pártkoalíció volt, és a parasztpárt mint a kormánykoalíció egyik tagja igényt tarthatott miniszterségre. Mivel a hagyomány az volt, hogy a kultuszminiszternek katolikusnak kell lennie, a parasztpárt engem jelölt mint katolikusnak kereszteltet. Ezt a pártok el is fogadták. Én azonban ehhez se kedvet, se képességet nem éreztem, noha úgy láttam, nagy lehetőség lett volna, ha ezt az állást az ember kialakítja azoknak a nézeteknek a megvalósítására, amelyeket a parasztpárt vallott, amelyekért elég sok küzdelmet kellett folytatni már a kormánykoalícióban is. A parasztpárt tagja volt Keresztury is. Régebről ismertem mint költőt, a *Magyar Csillagnak* is munkatársa, sőt segédszerkesztője is volt. Azt tartottam jónak, vállalja ő ezt a frontot, legyen ő a miniszter. Tudtam, vele mindig meg tudjuk magunkat érteni. Műveltségénél fogva is nagyon alkalmas volt erre, tanár, jó szónok, jó előadó. Emlékszem, egy Andrássy úti kávéházba kértem őt, két rossz fekete között kérdeztem meg tőle, akar-e miniszter lenni, azaz fölhatalmaz-e engem arra, hogy ajánljam erre.

Meg kell mondanom, előzőleg még merészebb tervem volt, hogy esetleg Tamási Áront tegyük oda; Áron erre hajlott is. De Áronnak más szempontjai voltak, és a pártok őt nehezebben fogadták volna el, erdélyi származása és elég egyenesen kimondott nézetei miatt. Ezt is megmondtam Kereszturyinak, illetőleg megkérdeztem, hogy vállalja-e a jelölést. Ő nem nagy örömmel, de mégis – érezve a feladatot – elég ambícióval vállalta. Elég sok keserűséget hozott órá, mert hát a pokolba ment be. A minisztériuma tele volt már az új pretendensekkel. Én csak akkor láttam ezt. Ő az Eötvös Collegium igazgatója volt. Egyszer voltam is nála. Ilyen kérdezz-felelek formában előadás tartására kért meg. Ott voltak az ő „tanítványai”, akik őt már akkor erősen támadták. Azok is, vagy főleg azok, akiket ő hozott be oda. Akik közülük beléptek a kommunista pártba, azok még hagyján, mert azok valamiféle fegyelem alatt voltak. De akik a szociáldemokrata pártba léptek be, hát azok, nyugodtan mondhatom, minősíthetetlen formában gáncsolták őt, s elvették a kedvét, hogy ő ott tevékenykedjen tovább. Keresztury Dezsőt nagyrészt ennek a tapasztalatnak alapján bírtuk rá, hogy hagyja ezt a munkát. Nyugodtan mondom, méltán volt rossz véleménye azokról a diákokról, akik aztán nagyjából a *Haladás* című lap munkatársainak indulatát, szemléletét követték. Jöj-jön el hát inkább miniszternek. Így vállalta el mint kisebb rosszat.

H. I. Milyen lényeges szerepet szántatok akkor neki? Mit vártatok az ő miniszterségétől?

I. GY. Csak az értelmet. Haladó volt, kitűnő ismerője a magyar irodalomnak, irodalomtörténetnek, következőképpen a magyar sorsproblémáknak is. Meg voltam győződve, ővele emberileg tudok még vitázni is. Ha valamit nem tudunk megvalósítani, akkor azt ő tudja kitapogatni, hogy miért is, és órá esetleg hallgatok. Akkor-e vagy később, pontosan már nem emlékszem, hogy levittem egyszer még Zengővárkonyba is, hogy Fülep Lajossal találkozék. Igen, akkor már miniszter volt. Így aztán kialakult egy olyan haladó, magyar sorsproblémák iránt is érzékeny munkaközösségnek a ké-

pe, amit én már abban az időben nagyon fontosnak tartottam. Végzetesnek ismertem fel, hogy ezt nem engedték kifejlődni. Ma is az a hitem, ha a demokrácia ezen az úton fejlődött volna, más volna szellemi életünk.

H. I. Egy okmányban az van, hogy Illyés Gyula az Írószövetség elnöke volt. 1946. július 16-án kelt az az okmány. Te akkor elnöke voltál az Írószövetségnek? Vagy valamikor máskor?

I. GY. Nem. Nem voltam elnöke.

H. I. Én is így tudom. Sőt, azt hallottam, hogy azt mondtad, hogy nemcsak hogy elnöke, de még tagja sem leszel az Írószövetségnek, ha Németh Lászlót nem veszik fel.

I. GY. Ez pontosan így volt. Fölmerült, hogy én legyek elnök: az én nevem megfelelőnek kínálkozott. A *Magyar Csillag*, a *Nyugat* volt szerkesztője, a Szovjetunióban is jártam, mindenki emellett volt. Emlékszem, mikor Rákosi bemutatott Vorosilovnak, megértettem: „Itt a legnagyobb élő magyar író, s a magyar baloldal leghitelesebb képviselője.”

H. I. Közelítsük meg egy kicsit jobban mostani témánkat. Hogyan vetődött fel szerinted a Magyar Népi Művelődési Intézet alapításának gondolata?

I. GY. A mi népi mozgalmunk egybefűződött akkor már a parasztpártnak a földalatti mozgalmával. A *Szabad Szó* volt a párt lapja. Ott minden héten voltak ilyen szerkesztőségi tanácskozások, értekezletek írogató vidéki parasztemberekkel. Igen sok olyan ember volt már köztük, akik a régebben kiformalódott népfőiskolák mozgalmában is ott voltak mint tanítványok. Nem tudom, miféle sajátos formái is voltak ennek; én a svéd parasztfőiskolák mintája alapján lelkesedtem értük. A magyar forma legáldozatosabb gigondolója és megvalósítója Németh László volt. Már a két háború között jártam Sárospatakon, s ott az Ujszászyékat meg a többieket is megismertem, előadásokat is tartottam a népfőiskolán. Ott már ez kialakult. Németh és a többiek, Bibó, akkor már odagyülekeztek ehhez a parasztmozgalomhoz. Nagy gond volt, hogy a parasztfiatalokat hogy lehet úgy művelté tenni, hogy ne hagyják el a falut. Azt láttuk mi tragédiának, az olyan „kiválasztódást”, hogy mindig egy uralkodó osztály emeli ki a parasztságból az értékeseket, és úgy átneveli, ha nem is éppen a maga szolgálatára, de eltávolítja őket a falutól. Az én gondolatom is már régebről az volt, olyan paraszti műveltséget teremtsünk, amelynek az emberei valamiképpen ott maradnak a faluban, ott lesznek akár intellektuális vezetők is, de még szerencsésebb, ha nem: megmaradnak paraszti kétkezi embereknek, de mégis éppolyan tagjai a szellemi életnek, mintha valaki Pesten tanár. Például Kurucz János Mogyoródon, akit szintén Sárospatakon ismertem meg.

H. I. Most arról szeretnék hallani valamit, hogy szerinted konkrétan hogyan merült fel az intézet alapításának terve. Van-e erről valami emléked?

I. GY. Hogyne: Némethtel – aki családjával melleleg éppen ebben a szobában élte át az ostromot – már a nehéz napokban, mikor reméltük, hogy új rezsim következik, arról is beszélünk, hogy abban mi volna az igazi feladat. És akkor mondtuk, ha nem tudjuk is, milyen kormányzat, milyen világnézet alakul ki, de az, hogy a népet művelté kell tenni, erre nekünk nyilván lehetőségünk lesz. Némethet méltán nevezik tervkovácsnak – az ő agyát csak meg kellett érinteni, mint egy villamos áramot, s már szikrázta az ötleteket. Ő tudott sokat a hajdani partikulákról, a református kollégiumok kitűnő találmányáról. A beszélgetés során gyorsan kialakult, hogy ő erre dolgozzon ki valami tervet, s ha megváltozik a világ, akkor próbáljunk ilyet csinálni. Ezt még a felszabadulás előtt terveztük. Később belejártzott ebbe is, amire én nem számítottam, hogy milyen heves támadást fog kapni a magyar irodalom egypár legkitűnőbb embere. Zsolt Béla fejét követelte Némethnek, Veres Péternek, Kodolányinak, Tamási Áronnak, nekem. Hogy a magyar demokratikus polgárság ilyen hangot üt meg, erre nem

gondoltunk. Németh volt a legfőbb támadási pont, fokozottan illet, kellett őt védeni. Ez lett hirtelen a fő cél, mégpedig úgy, hogy ő ne is érezze a védelmet; olyan érzékeny volt. Hanem rögtön munkát, feladatot adni neki; azt hittem, ha a munkába belemerül – a tanügy volt mindig a fő gondja –, akkor tettel fogja bebizonyítani, hogy mind az rágalom, amit eszméiről mondanak.

H. I. Maga a megalapítás – az én dokumentumaim szerint – úgy történt, hogy Keresztury összehívott egy „agytrösztöt” 1946. július 12-re és 13-ra, amikor az ő miniszteri előszobájában tárgyalt a társaság, és elhatározták, hogy megcsináljátok az Intézetet, amelynek az elnöke természetesen Illyés Gyula lett, titkára pedig Gombos Imre. 16-án Farkas László miniszteri tanácsos segítségével meg is történt aztán a rendelet végleges formába öntése, 16-i dátummal még ki is adták, ugyanezen a napon kijelölték az elnöki tanács tagjait, 18-án a rendelet megjelent a Hivatalos Közlönyben, tehát fantasztikus gyorsasággal követték egymást az események.

I. GY. Ennek a magyarázata az, hogy a tervet nem kellett itt már az emberekkel megértetni, hiszen Keresztury világosan látta, harci társunk volt a *Nyugat*nál meg a *Magyar Csillagnál*, nagyon jól látta, hogy mi van itt veszélyben – a magyar irodalom legnagyobb tehetségei, rögtön elfogadta.

H. I. Jellemzőnek tartom, hogy Keresztury, a zalaegerszegi polgármester fia megcsinálja a Magyar Népi Művelődési Intézetet, Ortutay Gyula pedig, a magyar néprajz nagyja, megszünteti azt. Tragikomédia volt ez.

I. GY. Ortutaynak egyik nagy tragikus tévedése volt ez.

H. I. Az elnök és a titkár mellé kellett még egy igazgatóféle, s akkor, 13-án meg is született a személyi javaslat, aminek következtében én lettem az igazgató.

I. GY. Egyrészt a sárospataki név, Harsányi, tudtam, hallottam rólad, talán előzőleg beszéltem is veled. Talán nem is tudhattad, hogy miért beszélek, azt éreztem, erre alkalmas vagy.

H. I. Keresztury azt mondta, hogy éppen azokban a napokban találkozott Képes Gézával, s köztük is szóba kerültem én, aki akkor éppen bevethető voltam. Kovács Máté is mellettem volt ebben... Most még a KIÁLTVÁNY keletkezéséről szeretnék hallani valamit. Én ezt remekműnek tartom, most is köszönöm, és gratulálok neked hozzá, harminc év múlva. Enélkül nem lett volna Intézet. Nem alakulhatott volna ki úgy, ahogy valójában kialakult.

I. GY. Írásművet mindig az tesz jóvá vagy rosszra, hogy eltalálja-e az ember, hogy fontos közlendőt kikkel kell megértetni. A KIÁLTVÁNY igen lényeges nemzeti gondot akart közölni roppant egyszerű parasztemberekkel. Ennél ragyogóbb és ugyanakkor igazabb írói feladat kevés van. Hogyha nekem ezt franciául, szonettben kellett volna megírnom, hamarabb meg tudtam volna csinálni, mint abban az egyszerű formában. Baj belőle épp azért lett, mert világos volt és egyszerű.

H. I. Kinek volt ez baj?

I. GY. Ezért támadták, rögtön.

H. I. Félreérthetetlen, igaz írás volt. Ezzel indultunk, erre hivatkoztunk számtalanszor, s özönrel jöttek hozzánk az emberek. Rengeteg levelet kaptunk rá.

I. GY. Te túl betűtisztelő vagy...

H. I. Így volt. Sajnos, a levelezésünk anyaga elveszett. A megszüntetési pánikban Andrassy Kurta szerint napokig az iratokkal tüzeltek.

I. GY. A hatást én abban látom, s ez, ami fájdalmassá teszi a sikertelenségünket, illetőleg a mozgalom elgáncsolását, hogy mennyi olyan műveltségre kész ember volt akkor a parasztság körében, aki ilyen úton akart előrejutni a kultúrában. A parasztok ott

maradnak a falun, ott tanítjuk őket, nem szakadnak el, a családi viszonyok nem bomlanak föl. Azokban az esztendőkből ez szinte történelmi telitalálat volt. Ettől riadtak meg mindazok, akik a parasztságot és a proletariátust felülről akarták vezetni; önhitt, „felső” műveltségi göggel, hogy ők tudnak mindent.

H. I. Remek megfogalmazás! – Most arról mondj valamit, hogy került sor 1946 nyarán arra a bizonyos Csicsikov kocsiján megtett útra. Volt-e annak egy korábbi előzménye a Dunántúlon? Úgy tudom, hogy te jártál ott, de nem Némethel.

I. GY. Még a két háború között volt ez. De nemcsak én, hanem mások is jártak falvakba a két háború között. Volt már nekem ilyen tervem, mikor lementem Zengővárkonyba, annak idején, a harmincas évek derekán, Fülephez. Az már ilyesféle volt. Megnéztem én is a baranyai falvakat, Kodolányi már előbb végigjárta a BARANYAI UTAZÁS-ban. Tehát volt ilyen falujárás, még ilyen célzattal is. Azt hiszem, '42-ben történt, hogy Németh és én elindultunk Tihanyból azzal, hogy végigmegyünk közös szülővidékünknek közösen ismert falvain; meg-megszállunk, és ott tán meglátjuk, mit lehet még ilyen szempontból is csinálni. Valóban, így vándoroltunk, csináltuk meg az egész utat, előbb vonaton, de Balatonszentgyörgytől már gyalog mentünk. Lementünk, először az én sógoromhoz, testvérnénémhez Ódönpusztára, azután Szilasbalhásra, az ő rokonaihoz. Ottan már néztük is, mit lehetne csinálni ilyesmit. A gondolatot Simontornya adta, ez Rácegresnek a közelében van, én ott jártam elemibe, ott is megszálltunk, még-hozzá az ottani orvosnál. Ott hallottam én már előbb nagy humorosan, hogy a simontornyai vár, ami ma gyönyörű műemlék – eladó! Története az, hogy azt, miképp, nem tudom én, a Zichy család örökölte, de nekik csak teherterhelés volt. Az adót se akarták fizetni, szívesen megszabadultak volna tőle. Fölkínálták a községnek, hogy akármilyen értékben is, de vegye át, hogy ne önekik legyen vele gondjuk. A község 75 pengőre becsülte... Gyönyörű épület volt. Kiss bácsi, az orvos, gyerekkoromból jó ismerősöm – ő volt a pusztára kijáró uradalmi orvos –, ismerte az egész családot. Mi, a mindenütt népfőiskolát tervezők, mit mondhattunk? Ebben a várban igazán gyönyörűt lehetne csinálni. Onnan a falvakba szétrajzogatni valamilyen kultúrmozgalmat! Mondom, ez még a két háború között volt.

Némethel itt is rendszerint rokonoknál szálltunk meg. Tanítók voltak, az én részemről gazdatisztek, iparosok meg hasonlók. Tehát már akkor lezajlott egy csicsikovi utazás. Így, amikor '46-ban föl akartuk deríteni, milyen is a visszhangja az én kiáltványomnak, és mi a lehetőség, akkor azt mondtam, menjünk neki az országnak most már autón, ha kapunk bármily rossz kocsit vagy motorbiciklit. Menjünk föl kezdetnek Pestről Sárospatakig, és ahol alkalom van – akkor már volt valami levelezés a ti réveteken is –, álljunk meg, és beszéljünk. Bámulatosan jól sikerült. Összehívtuk a falu intellektueljeit, orvos, pap, tanító, állatorvos, de tanult parasztot is. Aztán előadtuk a tervet... Előadtuk! Én bevezettem három mondattal, hogy ki ez a Németh László. Úgy nézzenek rá, hogy milyen ember áll itt maguk előtt, és a röstelkedő Némethből bugyogva, boldogan föltört a tanári tudás, a tanítási buzgalom. Olyan sikerünk volt, hogy mire elérkeztünk föl Sárospatakra, az volt a meggyőződésünk, hogy ez a csata, az eszmei csata meg van nyerve. Még az is megtörtént, hogy – a reformátusok ebben jobban mozogtak, és a katolikusokkal is összefogtak, még a plébánosokkal is. Hozzá kell tennem, a falusi intelligencia akkor még meg volt riadva. Akkor még igen intelligenciaellenes hangok is voltak. Boldogan kapcsolódtak volna be valami olyan demokratikus mozgalomba, ahol ténylegesen az értékükkel tudtak volna hitet tenni a haladás mellett.

H. I. Keresztury azt mondja, hogy Németh erről a csicsikovi útról jelentést írt, de, sajnos, az elkallódott. Te tudsz ilyen jelentésről?

I. GY. Nem emlékszem. Nyilván így volt. Németh sokat jegyzett.

H. I. Milyen kár, hogy az nincs meg, viszont jó, hogy a HOMÁLYBÓL HOMÁLYBA elég alaposan foglalkozik ezzel az úttal... Most egy ugrással megkérdezem, hogy mit tudsz Takács Ferencről. Keresztury figyelmeztetett, hogy őt nem lehet kihagyni ebből a megemlékezésből.

I. GY. A pártokkal nekünk rögtön rossz volt a viszonyunk. A kommunisták – Révai, sem Rajk – nem tudtak erről. Nemigen láttak benne világosan. Akármennyire nem voltam egy véleményen Révaival, nemcsak politikailag, taktikailag, de még emberek megítélésében sem, de Révainak volt érzéke az érték iránt. Láttam már, kicsoda Németh, noha azért erősen támadta is. De a szociáldemokráciánál olyan visszhangot találtam, amiről érdemes volna egyszer elmélyültebben beszélni. Hozzávetőlegesen most adták ki a dokumentumait a magyarok kitelepítésének Csehszlovákiából. Megrendítő! Kétszázezer embert telepítettek ki, világ szégyenére, vagonban, puskatussal csendőrök verték a magyarokat, a magyar nyelvűek egy részét ideát a Dunán, más részét föl a Szudéta-vidékig; oda mint rabszolgákat küldték föl, családjuktól megvonva; öngyilkosságok, kétségbeejtő helyzetek, minden, és mindez a demokrácia – akkor még a koalíciós demokrácia – alatt. Végül még a kommunista pártok is szembe mertek az akkori, mondjuk így: sztálini nemzetiségi megoldással helyezkedni. Azt hiszem, még Révai, Rákosi is elítélő hangot mondott. A szociáldemokraták – ki lehet keresni a *Népszavában!* – vezércikkben a magyarok ellen beszéltek. Igazat adtak a cseheknek. Szociáldemokrata politikusokból és képviselőkből delegáció ment át Csehszlovákiába, végigjárta a magyar falvakat – meg lehetne nevezni, kicsodák –, és azt jelentették írásban, hogy semmi baj nincs, nem is volt. Ingerültség fogott el, mert nem a hazaárulásnak, hanem a népárulásnak olyan tünete volt ez, hogy ámulva álltam ennek a jelenségnek a megtapasztalásánál. Ezekben volt valami alapingerültség. Kivétel volt Takács Ferenc. Hódmezővásárhelyi, derék, régi jó ö-vel beszélő ember, őt szintén régről ismertem még, a két világháború közti időből. Vele megértettük egymást. Én általa szerettem volna szót érteni – hiszen szociáldemokrata volt, képviselő, államtitkár –, magyarázza meg pártja intellektueljeinek, szakadékba mennek, ha ezt követik, ezt a tömegellenességet. Hozzá kell tennem, a *Népszava* rágalmazó mondatokat leírt rám vonatkozóan is. Nem egyszer majdnem becsületbíróságot akartam kérni. El volt velük mélyen rontva a viszony. Meg kell mondanom, az egész szociáldemokrata pártot pesti publicistái vezették akkor, nem látták az egész országnak a működését és lelkiállapotát.

H. I. Most megerősítve látom Kereszturynak azt a nyilatkozatát, hogy ne feledkezzenek el Takács Ferencről, mert kitűnő ember volt, és ebben a vonatkozásban is meg kell az ő érdemeit említeni.

I. GY. Messzemenően. Ő is támadták aztán, no de ő egy olyan remek kiállítású, magas, olyan „kunfajta” alföldi volt, értelmes szónok, művelt. Parasztszármazású kőművessegéd volt, szívéhez szólt, hogy a parasztságból vezetőket neveljünk. Nem lehet kihagyni az Intézet történetéből sem, támogatót minket.

H. I. Most már csak az Intézet életének befejeződéséről kell beszélnünk. Hogy indult meg mégis a lavina, milyen utakon, esetleg Ortutaynak volt-e ebben oroszlánrésze, vagy kinek?

I. GY. Nem! Legfeljebb az oroszlán juttatott neki combot. Ez már pontosan összefügg a *Válasz*-körrel is. Mért fojtották meg a *Választ*? Annak a korszaknak a legjobb folyóirata volt. Minden vallásfelekezeti, világnézetre való tekintet nélkül, a legjobb erők dolgoztak benne: Pilinszky, Weöres, Vas István, Szentkuthy stb., a modernek is. Megindult ott is valami jó szellemi mozgalom, többek közt a parasztság érdekében is. Annak is,

hogy úgy mondjam, csak olyanféle pajzsa voltam, mint az Intézetnek. Az „ügyvivő” ott Sárköziné volt.

H. I. '46-ban lehetett, mert emlékszem Némethnek egy mondatára a HOMÁLYBÓL HOMÁLYBA II. kötetében, aminek megvallom, nem nagyon örültem: Illyésnek új játéka volt már, akkor indította meg a *Választ*. Igen, hát te ismerted Némethet, hogy neki vannak ilyen apró dolgai, mondatai. Ezért is becsüllek én téged rendkívüli mértékben: mégis az a megkérdőjelezhetetlen barátság, ami téged hozzá fűzött, mindig élt. Emlékszem, egyszer azt mondtad nekem, mikor a Németh szövegén valami picit változtattunk, megsértődött és felháborodott, meg ne sértsétek a Némethet, mert vegyétek tudomásul, hogy nekem a Németh barátsága van olyan fontos, mint az Intézet.

I. GY. Nem kell azért túlozni. Ez nem barátság alapján volt, hanem tisztesség dolga, értékvédelem. Pontosan ez volt Szabó Lőrinc esetében, Déry Tibor esetében; jó egy-pár nevet mondhatnék még. Akit üldöztek, aki nem érvényesülhetett, ez a babitsi, osváti örökség volt, ami rám szállt valahogyan, és ez kötelezettség volt... Most a felbomlásról. Mikor az egyesült párt vette kezébe az irányítást, vagyis amikor a szociáldemokraták és a kommunisták összehangolódtak, nem az a lényeg, hogy ténylegesen mikor történt meg a pártegyesülés, hanem amikor a két párt már közeledett egymáshoz. Ebben benne volt Révainak az a taktikai fogása, hogy a szellemi vezetés, az csak egy vonalat követhet, tehát nem engedhető meg ez a dolog. Még egyenesen nem támadhatta a *Választ*, de meg kell mondani, hogy nem „fer” alapon tette. Parasztiatokkal íratott cikkeket a *Válasz* ellen, azokkal, akik őszinte szívvel voltak az ő hívei, és azt remélték, hogy az a vonal, amit ő képvisel, az hozza meg a szellemi felszabadulást. Röviden: az egész népi mozgalmat a sztálini politika alapján halálra ítélték. Nem közvetlenül jelentették be, éppen csak a *Válasz* nem kapott papirost, aki oda írt, nem ment előre seholy, megbélyegzést kapott, származásra, munkás- vagy parasztszármazásra való tekintet nélkül. Így indult intézkedés a mozgalom ellen, amelynek az volt az elve, hogy a népet a nép vezesse, a nép vezetői a népből emelkedjenek ki. Kardinális ellentét volt ez az akkori szocialista mozgalomban. Így folyt a nem tiszta eszközökkel végzett elbuktatás.

[Itt *Illyés törölt egy részletet.*] A *Népszaváról* én is leírtam, hogy hazudik. Szegény Ries, aki akkor igazságügy-miniszter volt, már készítette a koncepciók pört a népi írók ellen. Borzasztó maffia volt ez, túlhaladva még a hagyományos koncepciókat is.

H. I. Andrásy Kurta említi, hogy akkor nagy „narodnyik”-per volt előkészületben. Így volt ez?

I. GY. Ez még a Ries-ügy... A történelem groteszsége, hogy ezeket előbb letartóztatják, mint ahogyan a pör megindult volna.

H. I. Franciaországi utad idején te ebből az előkészületből észleltél valamit? Figyelted onnan a magyarországi változásokat?

I. GY. Nem. Én Franciaországba azért mentem ki, mert ott is volt egy ilyen népi intézet, Maison de la Culture. Jártam az ő intézetükbe. A FRANCIAORSZÁGI VÁLTOZÁSOK című könyvemnek az elején, ha jól emlékszem, le is van írva, hogy benne volt a mi paraszt- és munkásneveltető elgondolásunkban: sorra látogatjuk külföldön mindazokat a helyeket, ahol ilyen törekvések voltak. Már a népi intézetben elképzeltem olyat, hogy magyar parasztfiúkat küldünk külföldre, ahol a parasztság már kidolgozott valami új életformát. Erről Boldizsár Ivánnak volt, még a két háború között, kitűnő kis könyve: DÁNIA, A GAZDAG PARASZTOK ORSZÁGA. Én a skandináv parasztművelődési formát tanulmányoztam. Azért mentem el Dél-Franciaországba is, hogy ott szintén megnézzem ezeket a műveltségi formulákat, s egyáltalán a dél-franciaországi települési formát.

H. I. Jól emlékszem, az Intézetben belül volt egy mozgalmunk parasztszeminárium

címen. 1947 decemberében, 1948 januárjában és februárjában hetenként tartottunk egy-egy összejövetelt, amelyeken előadások hangzottak el, könyveket beszéltünk meg. Ebben a sorozatban számoltál be te is franciaországi utadról, telt ház előtt, egy remek előadásban. Kár, hogy akkor még nem volt magnó, és nem regisztráltuk. Bibó is ebben a sorozatban tartott előadást az Erdei parasztsággonceptiójáról... Amikor hazajöttél, Gombos Imre, aki Szathmáry Lajossal és Ujszászy Kálmánnal együtt három hónapig tanulmányozta, éppen az említett program keretében, a svédországi népfőiskolai mozgalmat, felkeresett téged január derekán. Ekkor te azt mondtad neki – ismétlem, 1948 januárjában –, hogy alá van aknázva az egész Intézet, csak nem tudjuk, mikor robban. Ezt milyen impressziódra, milyen közlésekre építetted?

I. GY. Akkor már eléggé láttam ezeket a támadásokat. Hozzá kell tennem, amit még ugyancsak az akkori szociáldemokraták rovására írhatunk, a békeszerződések ügyét. Mozgalom indult informálni a külföldet a jó magyar békülési törekvésekről, és valamit megmenteni ebből a cseh kitelepítések következményeiből. Pártközi konferencia volt arról is, hogy a magyar békeküldöttség milyen szempontokat képviseljen. Erre a parasztpárt Farkas Ferencet és engem küldött ki. A mi álláspontunk az volt, hogy a magyar kormány az etnográfiai határokat tegye magáévá, és népszavazást kérjen ezeken a helyeken. Ma is látom – nem nevezem meg, de előttem van az arca is –, felállt egy szociáldemokrata intellektuel, s engem személy szerint, meg Farkas Ferencet is, aki gazdasági ember volt, fölényesen lekezelt, hogy most már nem az országhatárok számítanak, az új világban, hanem a gazdasági szerződések, és Csehszlovákia és Magyarország úgy egymásra van utalva, egy ipari és egy mezőgazdasági ország, hogy csak arra kell törekedni, hogy a csehekkel már most előkészítsük a gazdasági szerződéseket, és semmi vitát ne provokáljunk határkérdésekben. Engem ez is ámulatba ejtett, miért nem magyarazzuk ezt meg majd később a cseheknek. Erre megint leintést kaptam: nacionalista, sovíniszta vádat... Haraszi Sándor képviselte akkor ottan a kommunista pártot – régi barátom volt még az illegális időkből –, akkor én neki beszéltem arról, mit lehet itt csinálni. Szomorúan mondta: ellenetek itt olyan dolog folyik, hogy arról jobb nem beszélni. Ez a békeszerződés előtt volt, de ez folytatódott odakint is. Láttam, hogy alakul a hiedelem, amely azt tételezi fel, hogy ha a szocialista országok fegyelmet tartanak, és nem beszélnek a saját dolgaikról, akkor valami megoldódik. Bennünket tehát el kellett hallgattatni... Ekkor merült fel, hogy mi „eladtuk magunkat” a Gömbös-kormányoknak... Te tudod jobban a latin mondást: *rágalmazatok bátran*. [H. I.: *közben: Audacter calumniati, tamen aliquid haeret. Rágalmaz merészen, valami csak odatapad...*] Ez volt a módszerük. Még most is, egy hónappal ezelőtt olvastam, hogy felkínálkoztunk Gömbösnek... Szóval ebből az egyszerű tényből, hogy ott voltunk, egy negyven évig tartó rágalmat lehet csinálni, hát el kell ámulni. A latin mondás, lám, igaz. *Aliquid haeret...*

H. I. Mondd, Ortutay ezekhez hogy viszonyult?

I. GY. Van a karrierjében jó egypár olyan pont, amit én nem látok világosan. Az, hogy ő odaadta a nevét erre, és nem értesített bennünket – a *Nyugat*, a *Magyar Csillag* munkatársa volt! –, augurok közti szóértés is lehetett volna köztünk. De ez beletartozott már abba, hogy nem alulról kell egy mozgalmat vezetni, hanem diktatórikusan. A centráli demokrácia nagyon messze volt. Később ő is megbánta. Ahogyan szegény Erdei, szegény Darvas ugyancsak, akikkel mi ebben az időben szintén szemben álltunk, épp ezek miatt a dolgok miatt. Hozzá kell tenni, hogy Erdei is, Darvas is személy szerint igen tisztességesen viselkedtek. Mikor baj volt, segítettek embereken, s például mikor Szabó Lőrincet börtönbe, az Andrassy útra vitték, Erdei eljött velem oda éjszaka. Ak-

kor belügyminiszter volt. Darvas is segítőkész volt. Velük vitáztunk, de mikor kiderült, hogy már – hogy mondjam – nem elvekről van szó, hanem igazságtalanságokról, akkor velük sem lehetett beszélni.

H. I. Arra már rögtön az elején, még a magnó bekapcsolása előtt válaszoltál, hogy nem emlékszel az Intézet elnökségéről való lemondásodat megelőző levélváltásra. En láttam a te kéziratos lemondásodat, amely 1948. május 19-én kelt, s azzal kezdődik, hogy válaszolva május 7-én kelt leveledre stb. Nyilván valami felszólítás volt a levélben, hogy légy szíves, mondj le, vagy ilyesmi.

I. GY. Akkor már világos volt minden, hiszen már a *Választ* is elnémították. Akkortájt jelent meg a *Szabad Népb*ben a cikk: A VÁLASZ A LEJTŐN... Révai íratta, majdnem szájba rágta, nagyon tragikusan, mert B. Nagy László írta, aki parasztfiú volt, s később öngyilkos lett.* A tragédiák sorozata folyt akkor.

H. I. Amikor 1946 júliusában az Intézet elnöki tanácsának tagjait kinevezték, hat tagot kellett volna kinevezni, de csak ötöt neveztek ki. Meggyőződésem, hogy a hatodik hely Németh számára maradt üresen, csak hogy akkor még ezzel várni kellett. Később sem került rá sor, sőt dr. Kiss Sándort, a Parasztszövetség igazgatóját is hamar felfüggesztették a tagság alól. Tudsz-e róla, hogy ez az elnöki tanács csinált valamit, mert én nem tudok róla, hogy ez valójában működött volna.

I. GY. Némethtel úgy volt, de a tanács munkájáról én sem tudok. Én akkor már látam, hogy aki abba a házba bejön, az veszélybe kerül.

H. I. Szeretném, ha befejezésül megmondanád, hogy most, harminc év múlva, mi az értékelő véleményed erről az intézetről, amit te csináltál, hogy vállalod stb. Csak somnásan.

I. GY. Változatlanul azt mondom, kétféle demokrácia van. Megnyerni a tömegeket, és azután közösen kialakítani egy civilizációt, vagy pedig dölyfösen, valami szent ige tudatában, rájuk erőszakolni, ha ugyan ez demokrácia? Én óriási vállalkozásnak, kísérletnek érzem ma is azt, hogy a munkásságot és a parasztságot ott helyben nevelje meg az ember, tehát ott maradjon a műveltség az eke mellett, a satupad mellett. Jó egypár-szor másutt is kifejtettem. Olyan rétegből származom, ahol ilyen férfiak voltak, kitűnő mesteremberek, akik kitűnő elmék is voltak: kitűnő parasztokat, pásztorokat, iparosokat ismertem, akik végezték jól a maguk munkáját, de nagy kultúrmunkát is végeztek a faluban, az olvasási műveltségükkel is. Volt alapjuk. Ma is ezt tartom a század nagy kísérletének; nemes dolog bukott itt el. A legjobb bizonyíték, hogy akik elbuktatták, azok is elbuktak, és méltán sajnálták, hogy ilyen dolog elbuktatását vállalták.

H. I. Hálásan köszönöm nyilatkozatodat, hogy fogadtál.

H. I. *megjegyzése:* Az 1979. nov. 17-én felvett magnószöveget november 20–21-én áttetem gépirásba. A szöveg hitelességéért én vállalom a felelősséget. Nyilvánvaló, hogy a szöveg átírása nem betűről betűre történt, hiszen minden magnófelvételen akadnak ismétlések, torokköszörülések stb. stb. A szöveget ezért 1980. február 27-én lektorálás végett elküldtem Illyésnek. Elég sok ceruzajavítással kaptam vissza. Néhány sort ki is húzott az eredeti szövegből. Ezek főleg az indulat fűtötte keményebb fogalmazású mondatok voltak. Az Illyés által javított példány, valamint a magnófelvétel most is, 1982. nov. 28-án is birtokomban van.

* Illyés Gyula ebben téved: a *Szabad Népb*ben A VÁLASZ A LEJTŐN című, aláírás nélkül napvilágot látott cikkről utóbb kiderült, hogy annak Lakatos Imre volt a szerzője. (A szerk.)

FIGYELŐ

SZAKMAI EREDETMÍTOSZOK

Elmélkedések Dávidházi Péter könyve nyomán

Dávidházi Péter: Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet Akadémiai–Universitas, 2004. 1028 oldal, á. n.

„Amint Toldy egész monográfiájának közvetlen tárgya az egyén, de végső témája és ezzel szemléleti alapegysége közvetve mindvégig a nemzet...”

(Dávidházi Péter)

Alighanem a legimpozánsabb, legeredetibb, gondolatilag leggazdagabb s leghatásosabb új magyar irodalomtörténeti vállalkozást üdvözölhetjük Dávidházi Péter nagy monográfiájában, melyet Toldy Ferenc kapcsán a magyar irodalomtörténet kialakulásáról, virágzásáról s máig terjedő hosszú útjáról írt. Olyan mű született így, melynek adatgazdagsága, forráskezelése, elméleti szempontjainak rendkívül tágkeblű rendszeressége, valamint radikális aktualitása egyaránt csak felsőfokon dicsérhető. Dávidházi lényegében a magyar irodalomtörténet tudományának hosszmetzetű áttekintését írta meg, s Toldy Ferenc életútjának, szerepének, működésének középpontba helyezett példájával szinte csak megvilágítja azokat a hatalmas, egyszerre történeti, elméleti és módszertani dilemmákat, melyekkel e tudománynak ma is folyamatosan szembe kell (pontosabban: kellene!) néznie – mikor történeti elemzést ad, ugyanakkor a mának szóló tudományelméleti vitairatot is prezentál, mind tartalmában, mind pedig formájában. Dávidházi könyvének egyik legnagyobb érdeme, hogy mindazt, amiről „szól”, azaz a tudomány alapdilemmáit, nemcsak leírja és elemzi, hanem könyvének szerkezetével, szerkesztettségével mintegy meg is jeleníti s meg is eleveníti – a könyv, ahogy előtünk áll, maga a tudományelméleti paradoxon. Egyrészt alighanem ez az egyetlen nagy tanulmány a legutóbbi évtizedekből, mely komolyan vette és megőrizte

a hagyományos, elsősorban XIX. századi monográfiák (à la TOLDY FERENC ÉS KORA) műfajának követelményeit, s valóban hihetetlen részletességgel és alaposan dolgozza fel és mutatja be tárgyát és hősét (csak szemléltetésül: a XIX. század történetírói műveit, eposzírói törekvéseit igen sokoldalú összehasonlító tükörben láthatjuk; Toldynak életútját és működését rendkívül alapos életrajzi, továbbá személyiség- és társadalom-lélektani elemzések állítják elének); ugyanakkor azonban ez az a könyv is, amely a legradikálisabban szakított a pozitívista (vagy archiváriusi) történetírói ismerető és rekonstruáló „tárgyszerűséggel”, s az általa vizsgált jelenségeket mind a ma lehetséges elméleti horizontok szemszögéből vizsgálja. Nem azért kerülhet szervesen bele egy Toldy-pályakép meghosszabbításába a XX. századi irodalomtörténet-írás áttekintő felülbírálása, mintha ezek, úgymond, mind „Toldy köpönyegéből” bújtak volna elő, hanem épp megfordítva: épp azért kell a Toldy-féle vállalkozást ily mélységében megvizsgálni, mert a legérdekesebb kérdések épp a mai problémák felől világíthatók meg a történetiségben is. S mivel a könyv egyik legnagyobb tudományos bravúrja épp a retorikai szempont folyamatos érvényesítése: azaz nemcsak annak a „tartalomnak” az elemzése, amelyet a régi tudósok, például Toldyék absztrakt módon kitaláltak vagy megírtak, hanem annak is a megvilágítása, *hogyan* is beszéltek a régiségben az irodalom történetiségéről, miféle forma- és műfajképzetek preformálták ama gondolatiságot, mely a felgyűjtött tényanyagot narratívává rendszerezte – méltó annak is a kiemelésére, hogy e könyv, épp formájával, mintegy inverzét is mutatja a klasszikus monográfiáknak: nem azt mondja el, *mi* történt Toldyval, illetve Toldy révén a magyar tudományban, hanem azt, *hogyan* épült ki ama gondolat- és képzetrendszer, mely mindazt nagyon sokáig működtette, amit (itt Magyarországon) irodalomtörténetként tudósnak sok generációja felül nem bírálандó, mintegy „természet adta” konvenciónak fogadott el. Dávidházi könyvében rengeteg minden *nincs* benne, amit egy

hagyományos tudománytörténeti monográfiától elvárnánk (például némelyek kifogásolják is, hogy arról, *mit* tartalmaznak Toldy nagy összefoglalásai, anyagszerűen alig esik szó), a Toldyval kapcsolatos releváns ismeretanyagának nem egy nagy területét egyáltalán nem érinti – anyagát eleve szelektálva prezentálja; csak az érdeklő Toldyból is, ami a nagy irodalomtörténeti vízióinak a sodrába kerül (recenzens erősen hiányolja, mivel úgy véli, szorosan a tárgyhoz tartozott volna, hogy a könyv nem tárgyalja részletesen Toldynak, ha tetszik, karrierista útját a kiépülő és általa is épített intézményekhez, a vezető pozíciókhoz, vagy azt a rengeteg, sokszor nagyon éles vitát, melyeknek során biztosította központi helyzetét; hogy a tárgyalás talán túl könnyedén siklik el Toldy besúgói tevékenységének megítélése terén; s végezetül, hogy nem elemzi a kiépült intézményeknek s vezetőjüknek tényleges társadalmi pozícióját, hatalmi szerepét s e szerepeknek *külső* legitimációs mechanizmusát). E könyv kiválósága abban is áll, hogy nyíltan vállalja monográfiájának rendhagyó voltát – hogy műfajválasztását kortárs szépirodalmi analógiával világítsam meg: amint Bodor Ádám a SINISTRA KÖRZET műfaját úgy határozza meg, kikerülvén a regény és elbeszélés preskriptív kategoriális csapdáit: „*fejezetek egy regényből*”, így lehetne Dávidházi könyvét is a legjobban jellemezni: *fejezetek egy monográfiából*.

Rendhagyó műfajú tudós műről nem könnyű szabatos és hagyományos recenziót írni (hiszen hosszan lehetne méltatni azt a harmonikus játékot, mellyel Dávidházi végig egyensúlyoz mikrotörténeti és makrotörténeti gesztusok között; elemezni lehetne e könyv kultúrantropológiai jelentőségét akár egészében mint mentalitástörténeti analízist, akár egyes jelenségek megközelítésében, például ama nyelvszemlélet leírásában, mely a nyelvet mint női princípiumot szemléli és kezeli; csak dicsérni lehetne ama személyiség- és szociálpszichológiai beállítást, mellyel Dávidházi a Kazinczy–Toldy viszony mélységeit és kihatásait tárgyalja; méltatni lehetne az egyes önálló egységeknek, például Horváth János életművének beható és sokoldalú tárgyalását stb.): legyen tehát e recenzió is valamelyest szabálytalan, s a laudáció helyett (vagy persze inkább: mellett) próbáljon meg továbbgondolni ezt vagy azt a Dávidházi könyve kínálta rengeteg lehetőségéből, a recenzens szakmájának megfelelően, el-

sősorban az irodalomtörténet írására szűkítve a kérdéseket.

„*Miért e lom?*” – kérdezi remény nélkül a XIX. századi költő a könyvtárba lépve; s kérdése alighanem minden tudománytörténeti vállalkozás alapkérdése kellene, hogy legyen, főleg azután, hogy mára, nincs mit tagadni, az irodalomtörténet mint aktív, társadalmi értelemben mozgósítóerőt kiváltó vagy legalább jelentős rokonszenvet ébresztő, gyakorló diszciplína megszűnt hatni, s érdekessége, fontossága az akadémiai magasságokba vonult vissza vagy lett száműzve. Vajon *ki* olvas ma irodalomtörténetet (no persze a szakmai egyetemi hallgató rétegen kívül), vetődik fel a kérdés, azaz van-e olyan társadalmi csoport, melynek bármely szempontból, történetileg, ideológiailag, *fontos* lenne az irodalomtörténet tudománya; mert hogy ilyen *volt*, azt nem lehet tagadni: az irodalomtörténet, épp akkor, amikor a természettudományok hihetetlen aktív offenzívával törtek előre, s máig hatóan élő presztízst szereztek maguknak, a XIX. század egyik legfontosabb tudományává nőtte ki magát; s oly, igen széles köröket érintő és megmozgató tudományként funkcionált, melynek lényegességét és érdemét az égvilágon senki nem kívánta kétségbe vonni. Dávidházi könyve azt vizsgálja: milyen (természetesen irodalmilag megfogalmazott) társadalmi igény szülte ezt a nagyszabású szerepet, s milyen következményei vannak a tudomány belső összetevőire, szerkezetére nézve ennek a társadalmi igénynek (például a szépirodalmi autonómia és a történettudósi szakmaiság elválásának folyamatában, a tudomány irodalmias jellegében, a szépirodalmiság historizáló igényeiben; Dávidházi nagy koncepcionális *trouvaillé*-ával szólván, az irodalomtörténet eposziségében). Dávidházi a *vindicatio* teológiai-történeti kategóriája köré szervezi tudománytörténeti leírását: szerinte az irodalomtörténet arra szerveződött (úgy is mint anyaggyűjtés, úgy is mint narratíva), hogy a nemzetet érő külső kihívásokkal, esetleg lebecsülésekkel szemben mintegy igazolja a magyar nemzet érdemességét és kulturáltságát; s mivel mindez épp abban az időszakban történt, illetve a régi hagyományt maguk mögött tudó törekvések épp akkor tisztultak le és éleződtek ki, mikor a magyar nemzetfogalom radikálisan nyelvi-kulturális önaffirmativitásra kezdett építeni (hogy mi volt

előbb, azt természetesen nem érdemes itt firtatni...), tehát a nagy igazolás, a régebbi állampolgari-honvédő-hősies narratíva helyett az európainak tekinthető és tekintendő kulturális termelés meglétének és értékes voltának felmutatásával kellett, hogy operáljon. S mivel a nemzet közösségét mint történelmi szubsztanciát a XIX. századi felfogás természetesen a nyelvre (az anyanyelvre) bázisozta, a nemzet kiválóságát, teljesítőképességét ismét természetesen a nyelv képességeinek és használatának legfelső fokaként tekintett irodalmiság fogná felmutatni és képviselni – a nyelvnek és irodalomnak s a magyar historizáló hagyománnyal egyezően a magyar nyelviség és irodalmiság *történetének* mint bizonyító érvrendszernek a szerepe és funkciója mérhetetlenül kiterjedt, s a nyelv és irodalom (valamint ezek története) íránt az érdeklődés és ideológiai szükség minden társadalmi aktorra nézvést jelen kellett, hogy legyen. S ez az érdeklődés egyszerre volt múlta támaszkodó és jövőorientált, hagyományörző és hagyományteremtő (amint Dávidházi nagyon részletesen, a nietschei kategóriarendszert felújítva, a nemzetet és modern nemzetteremtést jellemzi: a nemzet egyszerre *natio facta és ficta...*) – feltehetően ebben különbözik legerősebben a XIX. századi történelmi tudományok alapjellege a maiakétól.

Hogy mindezt szemléltessük, kezdjük egy olyan idézettel, mely irodalomtörténelmi tanulmány részeként ma valószínűleg meglepetést (is) okozhat. Erdélyi János írja a következőket 1855-ben, akkor, mikor épp nagy átfogó tanulmányban foglalja össze a közelmúlt irodalomtörténetét: „...*Szépírodalmunk, hála istennek, még nem holt meg; és semmi nem áll útjában, hogy ne legyen előtte annyi, mint amennyinek van utána; sőt szabadjon nekem előre kifejeznem magamat, én azt tartom, hogy költészetünkön mai nap minden szép múltja után is megújhodási szín vehető észre, mely a régebbi időben sem volt ilyen eleven. [...] Ohajtanám, hogy jelen elmékedésem öregbíténék a költői nemzedék bizalmát a szellem fejlődése iránt, és pedig ne rettenne meg az irodalomtörténet lehető magyarázatain, melyek a múltba helyezik a költői tökélyt; s viszont ne becslné túl a jelent, ha talán ennek is rajzoltatnak némely elsősegi.* »Minden kornak van istene.«¹ Nem konkrét tartalmát illetően idézném e sorokat (bár úgy is érdekesek lehetnek, hiszen feltehetően annak a Toldy Ferenc-i nézetnek ellentétéként fogalmazódtak meg, mely szerint a Vörösmarty-nemzedék

után hanyatlás következett be a magyar irodalomban), hanem módszertanát és történetfelfogását emelném ki: Erdélyi *avégett* látja tanulmányozandónak az irodalomtörténetet, hogy belássa, *milyen* út vezetett ahhoz az irodalmisághoz, melyet ő épp ebben a pillanatban értékesnek és preferálandónak vél – a történetet nem önmagáért látja fontosnak, hanem a mai végeredmény szempontjából, s a régiséget csak összehasonlítól, bár persze ismeretre és tiszteltre méltó alapként veszi tekintetbe. S ez a szemlélet, ha ebben a pillanatban épp azzal a Toldyval szemben fogalmazódik is meg, aki most már, mondjuk így, konszolidálódva vagy konzervatívva válva, lezárultnak látja a történelmi fejlődést, rendkívül jellemzőnek tűnik az egész elmúlt fél évszázad irodalomtörténelmi törekvéseire.

A XIX. század első évtizedeitől alakuló, önmagát nemzetinek tekintő és nevező irodalom (amit úgy is mondhatunk: az épp alakulófélben lévő kultúrnemzet irodalma) ugyanis, mikor a saját történetét kezdte kikutatni és megszerkezni, akkor elsősorban nem regisztráló vagy archiváló gesztusokat követelt meg történetészeitől, hanem konstruktív iránymutatást és kritikailag megalapozott jövőbeliséget (bizonyos értelemben: utópiát), s a történelmi anyag nagyságának, bőségének, kiválóságának és esetleges gyarlóságának felmutatásával tulajdonképpen buzdításként kellett, hogy hasson – azzal, hogy megmutatta, mi volt, vagy mi lehetett, arra célzott, milyennek lehet elképzelni a most kiépítendő s céljait majdan elérendő amaz irodalmiságot, melynek körvonalait csak sejteni tudjuk. A XIX. század első felének irodalmi gondolkodását (s ezen belül az irodalomtörténelmi gondolkodását is) paradox módon a jövőbeliség kategória dominálja – mind azzal, ami volt és van, minden szerző és teoretikus, Kazinczytól Arany Jánosig, *elégedetlen*, s azt várja, hogy – természetesen a mi nemzedékünk/nemzedékeink aktív közreműködése folytán – az elkövetkezendő évtizedekben válik majd igazivá a magyar irodalom. Csak néhány példát idéznék a rengetegből: Kazinczy esetében közismert, hogy saját irodalmi és nyelvújító tevékenységét is csupán közvetítő fokként értékelte;² Kölcsey, mikor a népköltészetben a „*való nemzeti poézis szikráit*” keresné, akkor épp arra utal, hogy az a jelenlegi hagyományhalmaz, ami rendelkezésünkre áll, roppant csekély és töredékes, s a „*szikra*” kifejezé-

se sem egy meglévő rejtőző kincsre, hanem egy elkövetkezendő virágzás előzetes feltételeire utal (vö. a tanulmány utolsó mondatának bizonytalan jövőidejűségével: „*de mikor fogna ily költő származhatni*”);³ Petőfi, mikor az általa népköltészetnek nevezett irodalmiság uralmát meghirdeti, eleve jövőre irányulón, parancsolólag fogalmaz: „*legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá*”;⁴ s Arany János teoretikus válaszából s máshol kifejtett nézeteiből is az derül ki, hogy ő is a majdani jövőben reméli, a népköltészet fokozatának beteljesítése és meghaladása utánra az igazi nemzeti költészet létrejöttét: „*Nemzeti költészetet csak azon túl remélek, ha előbb népi költészet virágzott...*”;⁵ sőt maga Toldy is azért ítéli el a XVIII. század magyar irodalmi szerzőit és műveit, mert azok, szerinte, „az újkori világirodalom szellemében megújítandó magyar literatúrának *elégészes eszközöket nem szolgáltatának*”.⁶

Íme, egy jövő megalapozásaként születik meg a magyar irodalomtörténet is, melynek így folyamatosan kettős funkciója lesz: egyrészt, a vindikáció hagyományát követve, felmutatja, hogy a szegényes múlt, a hagyománytalan múlt mégsem volt olyan szegény és hagyománytalan, mint amilyenek egyébként beállítják (vö. Kazinczy vagy Kölcsey múltszemléletének alapvető kétlelkűségét: a méltánytalan lekicsinylés és a mértéktelen büszkeség folyamatos és alternáló *együttes* jelenlétét gondolkodásukban), másrészt azonban épp a múltbeli törekvések és erőfeszítések erkölcsi méltatásával, egyes műveknek példaként történő kiemelésével, valamint a múltbeli hiányosságok felmutatásával (és persze történeti mentegetésével) a jelen megújulás előremutató, konstruktív kritikai attitűdjét is képviseli. Az irodalomtörténet így, valószínűleg az antik történetírás erkölcsstani példaadás-módszertanát követően, mintát is kíván adni egy kívánatosnak tekintett irodalmi kifejlés számára – pontosabban: a felgyűjtött anyag úgy lesz szelektálva és minősítve, hogy egy ilyen irányulás számára felhasználható legyen. Ismét néhány példa, Toldy fentebbi XVIII. század-leírásából: „*a nyelv egészben még szegény vala*”; „*emeltt a nemzeti társaság széthulladozó tagjai nemzet-töredékeket, legjobb esetben egy új összeforradás elemeit mutatának fel*”; az irodalomnak célja lett, „*hogy a nemzetnek nyakára növő európai irodalmakhoz emelkedhessenek, s ezekkel minden téren versenyezzen*”⁷ – amely idézetekből pontosan

rekonstruálható az a feladatsor, melyet Toldy egy „igazi” nemzeti irodalom ideális létezéséhez szükségesnek lát. S hogy még pontosabb példával éljek, idézném egy olyan megfogalmazását, melyet alighanem elszólásnak kellene vennünk, ha nem lenne oly tanulságos. Mikor Toldy a Kazinczy-életrajzban így szól az elődökről: „*Amade, Faludi szép dalaik léteztek, de kéziratban, s így még nem az irodaloméi*” – egyrészt, úgy látszik, elfelejti, hogy a régiségnek mennyi kéziratot művét tekintette már egyébként irodalminak, másrészt azonban parancsolólag sugallja: csak az minősül igazi irodalomnak, ami a „*nyelv egészében*”, azaz országos standardjában s nem kézirat formában, azaz nem szűk privát közegeben, hanem a modern anonim társadalmi nyilvánosság közegeiben forog.

Ugyanez a kettősség volt megfigyelhető az egész nyelvújítás ideológiai hátterében is – miközben minden résztvevő valamilyen szinten arról panaszkodott, hogy szűk a magyar nyelv, s maximális lexikális, grammatikai szabályozottsági, valamint retorikai elmaradottságban szenved, nem volt egyetlen olyan résztvevő sem, ki ne lett volna meggyőződve a magyar nyelv végtelen s más nyelvekkel szemben kiváltképpen érvényesülő kiváltsága felől; ugyanakkor mindenki, aki ekkoriban a magyar nyelvről írt, arról is írt, hogyan kell átalakítani, megújítani, kiművelni a nyelvet – nem volt olyan ortológus vagy Kazinczy-ellenes dunántúli, aki ne a nyelv jövőbeni kifejlésére alapozta volna gondolatait és reményeit. Csak egy nagyon éles példával élnek e kettősség érzékeltetésére: Csokonai Vitéz Mihály, aki, mint ismeretes, a magyar nyelv nagy, egyszerre időbeni (történeti) és horizontális (mondjuk így: nyelvészociológiai) Thesaurusát akarta összegyűjteni (nyilvánvalóan vindikatív és dokumentatív bizonyítékként), így ír A MAGYAR NYELV FELÉLEDÉSE (1797) című cikkében: „*Az a durva német nyelv, a mely most már a számtalan jó s rossz könyvekkel egész Európát el borította, s a tudományokat maga kívánja el nyelni: mi volt a Gellert meséji előtt? Vizigothus nyelv, a mint a nagy Fridrik szokta vólt mondani. Hát a mi nyelvünk milyen nyelv mostan? Vizimogor nyelv! – de azért ebben az állapotjában is sebb és alkalmazható nyelv a legkipérezettebb Német nyelvűnél. Mit nem lehet hát belőle várnai, ha az ízlés és szorgalom hozzá fog valaha járulni*”⁸ – azaz a magyar nyelvvel szembeni lebecsülés és elfogult rajongás együttese

nála is abba torkollik, hogy majd a jövő meghozza, persze csakis munkánk révén, a tökéletességet. Hiszen a magyar nyelvtudomány kialakulása és fantasztikusan gazdag kiépülése a XVIII. század végén ugyanúgy a vindikáció jegyében született, mint az irodalomtörténet. Míg az irodalomtörténészeket már régen, a XVIII. század elejétől, az készítette tartalmilag bizonyításra, hogy egyes lebecsülő külföldi kihívások sértőnek és igazságtalannak tűntek sok művelt magyarországi szemben, addig a nyelvre specializálódott szemléletet a XVIII. század végén formailag érte váratlan durva támadásként az a meglehetősen elterjedt szemlélet, melynek leglátványosabb megfogalmazását Herder híressé vált jóslatában tanulmányozhatjuk, s mely a magyar nyelvnek életretelenségét, azaz a modern korban való használhatóságát vonta kétségbe. A literatúra, vagyis a tudósság összegyűjtése a műveltség tartalmára és terjedtségére koncentrált a kezdeti és későbbi nagy lexikonokban és történetekben – a nyelvi kihívásra a nyelvészet a magyar nyelv *képességeinek* kimutatására és mindenek fölé emelésére törekedett: ennek bizonyítására születik az a témérdek bizonyíték, miszerint a magyar nyelv mindennél tökéletesebb lenne (például Decsy Sámuel szerint minden specializálódásnak megvan a maga nyelve, de Istennel bizonyára magyarul lehet a legjobban beszélni;⁹ de e szemlélet végtermékeként fogható fel Horvát István nyelvkiterjesztő víziója is!), vagy hogy a kultúra számára a magyar nyelv lenne a legalkalmasabb (vö. például az időmértekes verselés igazolásának bizonyítási stratégiáit vagy azt a sokszor megismételt példasort, miszerint a klasszikus örökséget a legjobban a magyar fordítások tudják visszatükrözni, például Pápay Sámuelnél, Kis Jánosnál).¹⁰ A nyelv képességének kutatása és felmutatása tulajdonképpen ugyanúgy genealogikus bizonyítékként értékelhető, hisz a nyelv velünk született tulajdonságunk és tulajdonunk – persze annak megszorításával, hogy a képesség nem más, mint a természeti adottságnak általunk való kiművelése és folyamatos ápolása.

Összegzésül: mindazok az irodalom- és nyelvtörténetírások, melyek a század első felében fogantak (tehát Toldy később megjelent összefoglalásai is), a műtszemléletnek ugyanezt a jövőre irányultságát mutatják – s a történeti felhalmozásnak és igazolásnak szinte demiurgoszi erőt és tekintélyt tulajdonítanak,

melyet csupán egy etikai parancs hatására magunkénak kell vallanunk, s biztosítva áll előtünk a jövő. Ha aforisztikusan akarnék fogalmazni, akkor azt mondanám, épp az irodalom és nyelv munkálatainak területén látszik a legértényesebbnek Széchenyi halhatatlan paradoxona: „*Magyarország nem volt, hanem lesz.*”

Ez az egyszerre vindikatív és konstruktív történeti gesztus persze rejt magában még egy (természetesen ismét vindikatív) előfeltevést is: ha (például Kölcsey szerint) nincs is hagyományunk, vagy ha nagyon kevés hagyományunk van is, a hagyományt akkor is meg kell becsülni – az elődök, a genealógiailag számításba jövő múltbéli elemek, legyenek azok személyek vagy művek, nyilvánvalóan tiszteletré méltók; illetve úgy kell történetileg számba venni őket, hogy tiszteletet ébresszenek. (S hogy milyen kevésnek látták a hagyomány kincstárát, annak szemléltetésére elegendő Arany kétségbeesett panaszaire gondolnunk, akár a *NAIV EPOSZUNK* című tanulmányából, akár leveléből: „*Most olvasám a Riedl prágai tanár által fordított cseh költeményeket. Erőteltjes néppoézis maradványai a messzehajdamból. Csak nekünk nincs semmink!!*”)¹¹ Dávidházi idéz a könyvünnen egy példaszzerűen remek gondolatmenetet Csengery Antal történeti kritikájából, mely a történeti alapállás mikéntjére nézvést rendkívül tanulságos: „*A régi dicsőség fénye keresztül ragyog hosszasan időközön, s a késő unokát is felhevíti. Ha egy idegen kalandjától sem tagadhatjuk meg részvétünket: mennyivel erősebb érzelmeket ébreszt keblünkben ama nagy tettek előadása, melyeket őseink műveltek, s azon szerencsétlenségek olvasása, melyek atyáinkat érték. A kegyelet érzése szükségkép emeli és megszenteli mintegy az öröm és fájdalom vegyes érzelmét, mely keblünkben támad ilyenkor. Vélem legalább mindig ez történik, valahányszor egy-egy nagy korszakát olvasom e nemzet történeteinek.*”¹² E sorok kapcsán súlyos történeti kérdések merülnek fel. Például: mi van akkor, ha valaki nem látja a „régii dicsőséget”, vagy azt, amit mások régii dicsőségnek látnak, másként minősíti? Vagy mit kell gondolni dicső eleinknek azokról a tetteiről, melyek sem „nagyok” nem minősíthetők, sem mások által okozott szerencsétlenségnek – vagyis ha például eleink valami nem derekasat követtek el? *Abban* a képzetkörben, amelyben a Toldy-féle történetírás kialakult, e kérdésekre csak egy válasz adódik: az ilyen szemlélő *nem* írja meg a nagy történetet –

a nagy történehez ugyanis szükség van az előfeltevés pozitívítására: nemcsak a vindikatív kihívás cáfolatául, hanem az elbeszélő közösségi identitásának garanciájaként. A nagy nemzeti elbeszélés narrátora épp azáltal vállal közösséget elbeszélte történetének aktoraival, hogy pozitívításukat akkor sem vonja kétségbe, ha gyarlóságait és hiányosságait nem hallgatja el; *negatívumokat* viszont csak akkor mond el, ha szemben álló pozitív példával rögtön ki is húzza a negatívítás méregfogát (így jár el például Toldy Verseyhy Ferenc leírásánál: azért írja le nagyon epésen Verseyhy tevékenységét, hogy e háttér előtt még jobban kidomborodjék Révai Miklós kitűnősége¹³ stb.). Persze a múlt dicsőségét kétségbe vonó kérdésnek több variánsát is megtalálhatjuk e korban is: egyrészt elegendő, ha Petőfi történelmi torzképcsarnokára gondolunk, mely természetesen nem épül és nem is épülhet ki összefüggő narratívává. Másrészt utalhatunk az olyan megoldásra, mikor az eposzíró is, ha történetesként kellemetlen vagy dicstelen történetre bukkan, költőként a természetesen affirmatív történet közben is inkább elhallgat, s üres hely hagyásával csupán utal arra, hogy valami kifogásolható is történhetett (erre igen látványos példát nyújt Czuczor Gergelynek *AZ AUGSBURGI ÜTKÖZET* című eposza, melyben a jámbor szerző azt még valahogy kimagyarázza, hogy a magyarság önvédelmi határőrvédő harca elérte Augsburg mezeit is, de amint a magyarok elfoglalják a várost, a szörnyű dúlást és erőszakot, mely bekövetkező, elhallgatja, s szerzői intéssel egyszerűen behunyja a szemét, hogy ne is lássa a rettenetet!).¹⁴ Harmadrészt ott van ama nagy példa, hogy a fiatal Erdélyi János, akinek rettenetesen lesújtó szubverzív véleménye volt a magyar történelemről és kultúrtörténetről (idézem barátjához írott levelét: „...Magyarországról nem sokat hiszek... *Vajda Péter azt mondá egyszer, hogy Magyarországot, mint hazáját, egyedül nyelveért szereti; és igaza volt*”),¹⁵ csak akkor fog valamely nagy narratíva megalkotásához, mikor az eddigiekhez képest új történelmi aktorral talál – irodalomtörténetét is csak akkor fogja vizionálni, majd felvázolni, mikor a népiességben felleli a *megújító* mozzanatot, mely a nála is jövőre irányuló történelemnek valamely teleologikus leírását lehetővé teszi.¹⁶

Mert mikor a nagy nemzeti narratíva kialakul és uralomra jut, akkor paradox módon úgy

formálja meg magát, hogy vindikatív kiindulópontja (a hajdani dicsőség pozitívítása; az eddig mégiscsak felhalmozott kultúrjavak tekintélye és minősége; a példaként minősülő etikai szándékok afirmativitása – vö. Vörösmartyó: „*hány fényes lélek tépte szét magát*”), valamint célképzete, azaz egy ideálisan működő irodalom víziója tökéletesen egybeesik – hiszen tulajdonképpen csak így működhetik a genealogikus öngigazolás egész mechanizmusa: azt kell elérnünk, amik vagyunk, sőt, amik voltunk – csak hogy mindennek kifejtésében történetileg, sorscsapások révén, például Európát védő hősi feladatunk teljesítése során, hátráltatva voltunk. Ha a történelmi visszatekintés értékörző és értékfelmutató tendenciája, valamint az ideális állapotot létrehozandó feladatnak a telosza egybeesik, akkor megszülethetik az egységes és önmagát bizonyos értelemben mindenhatónak tekintő nagy narratíva – mily tanulságos, hogy míg a kezdetnél, azaz Kazinczynál, a TÜBINGAI PÁLYAMŰ-ben még azt a címet találjuk: *A MAGYAR LITERATURA TÖRTÉNETE*, vagyis nála a történetek még nincsenek egymásútvé és egy folyamat homogenizáló általánosítása alá rendelve, hanem csupán a sok egyéni szándék nemes tarkaságának reményt keltő sokszerűségét mutatják,¹⁷ addig Toldynál a közösségi identitás narratív sémája egy történetet, egy folyamatot, azaz kifejlést mutat fel (*A MAGYAR NEMZETI IRODALOM TÖRTÉNETE*).¹⁸ Míg Kazinczynál a történetek abba torkollanak, hogy a szerző példatárát, azaz sokféle nem történelmi jellegű mintapéldát mutat fel arra, mi *lehetőség* a sok szándék eredőjeként, s mi az az értékhalmoz, amely a hosszú távú remény alapjául felhozható, addig Toldy, összegezvén, amit összegezni lehetett, az egész mozgásából és irányultságából következtet, s ebből vonja le visszamenőleges kritikai ítéleteit is. (Nagyon hasonló ehhez a dichotómiához az a fogalomtörténelmi változás, mely a XVIII. századi irodalomtörténetek „progressus”-kategóriáját érinti: az a nem kevés történelmi számbavétel, mely „*de ortu et progressu litterarum*” vagy hasonló címmel jelent meg,¹⁹ semmiféle mai vagy XIX. századi értelemben vett „progresszust” vagy „progressziót”, azaz haladást, fejlődést vagy kifejlést nem kívánt leírni, csupán a történeteknek „menetét” próbálta követni – az egymás után következéstől a célra irányuló, szerves fejlődésig tett lépés szintén Toldy korának nagy ötletei közé sorolandó.)

Hiszen Toldy már úgy fejezi be első nagy irodalomtörténeti összefoglalását is, hogy előadásainak céljaként azt jelöli meg, hogy „*önök előtt a költészetünk aranykorát megelőzőt hosszú idő mint egy szerves, s mióta megszületett, soha meg nem szakadt, folytonos, szellemi élet képe tűnjék fel*”;²⁰ s ugyane mű más fejezetében elhangzott aforizmája is alighanem értelmezhető egész történetírói felfogásának jelszavaként is: „*De szökés a szellemi világban nincs.*”²¹

A nagy nemzeti narratíva pozitív kiépítésének és hihetetlen affirmatív és mozgósító erejének hatása, úgy vélem, felbecsülhetetlen: a benne rejlő történetileg megalapozott utópikus mozzanat tette lehetővé ama romantikus és/vagy nemzeti klasszicista virágzást, mely máig a történetileg szemlélt és értékelt magyar irodalmi termelés egyik legjelentősebb és legszebb korpuszát hozta létre. Persze a nagy narratíva ideológiájának, illetve megkerülhetetlen vonzásának megvolt a hátulütője is: épp abban az időszakban virágzott ki, mikor mindezzel párhuzamosan az irodalomszemlélet és irodalmi termelés szakmai önállósodásának, intézményesedésének és ami ezzel természetesen együtt jár, elidegenedésének folyamata is lezajlott. Mert mai szemmel nézve azt is kell látnunk, hogy Toldyhoz képest Kazinczy, Pápay Sámuel és még Kölcsey is, természetesen, a szó legjobb értelmében ugyan, ha tudósok is, de mégis dilettánsok voltak – tevékenységük mögül hiányzott az irodalmi tudás intézményesedése és hivatalossá válása (másképpől persze épp ez adja vállalkozásuk nemes szűrségét és magasrendűségét); s a mai államosított intézményesedéshez képest Toldy csodálatos nagyságrendű mindentudása és személyes tudományos hitele is csak annyinak számít, amennyit ma az egyetem, legalábbis ideális célkitűzéseiben, lényegében minden magyar szakos hallgatótól elvárna. Toldynál, személyében is, intézményesedésben is, *uno actu* figyelhetjük meg, hogyan válik egy szenvedélyes ideológia és önépítő affirmatív célkitűzés tartalmisága általánosan kötelezővé tehető és tanítható tudássá – vagyis tananyaggá (a sok történeti leírás ugyanis abban az időpontban egyesülhet egy nagy s, mondhatnánk rögtön, kizárólagos összefoglalássá, amikor egyetemi, majd nem sokára középiskolai kötelezően oktandó tantárggyá szerveződik: Toldy mint az egyetem professzora fogja kiadni nagy elbeszéléseit). A

nemzeti narratíva épp azáltal válik ténylegesen nemzetivé, vagyis általánossá és csoporton felül álló követelménnyé, hogy kiépíti nemzetileg elfogadott és érvényesített intézményeit, hivatalossá teszi önmagát – holott eredeti célkitűzése, azaz a múlt tapasztalataira építő kritikai önépítés utópiája épp nem hivatalos jellege révén válhatott széleskörűen mozgósító erővé. Tulajdonképpen abban a történelmi pillanatban, amint a nemzet kiépítette önművelő és önépítő intézményeit, a politikai helyzet előbb kibontakozásának, majd konszolidálásának következtében, azaz konkrétan: a kiegyezés körül és után, mindaz, ami mozgósító erejű utópia volt, rögtön államosított és (az oktatási törvények nyomán) kötelező jellegű ismeretanyaggá vált, mondhatnánk, devalválódott, s épp azt a demiurgoszi erejét veszítette el, amely fél századon keresztül éltette. Az államosított irodalomtörténeti narratíva, akarjuk-nem akarjuk, az irodalomtörténetek személyes szándékaitól és tudósi vagy erkölcsi elkötelezettségeitől függetlenül, az állam, az ideológiai és kultúrpolitikai manipuláció és a kötelezővé tett iskoláztatás státusfenntartó és elnyomó funkciói következtében kizáró jellegűvé vált, a társadalmi elit önismereti gesztusából tömegesen megkövetelt (tehát szenvedélyétől és erejétől megfosztott), hamarosan minden aktualitását veszített „anyagga” alakult át, akkor is, ha képviselőik, azaz művelőik és tanáraik mást akartak volna (gondoljunk arra, hogy a XX. század első felének nagy irodalmi kibontakozási kísérletei, akár Ady, akár Babits, akár Ignóty esetében, akár később a népi irodalom megszervezésének esetében, mind *ezzel* a narratívával szemben fogalmazódtak meg; de alighanem ugyanebben az „ellenzéki” sorban helyezhetjük el a fiatal Lukács György nagy elméleti kételyét is az irodalom *minden* általánosító történeti narratívájával szemben: vö. 1910-es tanulmányát: MEGJEGYZÉSEK AZ IRODALOMTÖRTÉNET ELMÉLETÉHEZ).²² A nagy, sokak által előkészített, majd Toldy által impozánsan beteljesített narratíva ugyanis, épp célképzetes jellegéből következően, a fejlődést, a kifejlést, mintegy természetesen, befejezhetőnek látja, egy végcél mindig is elérhetőnek vél (hiszen evégett szervezte meg önmagát) – s ennek folyamányaként az irodalomtörténeti folyamatokat mindig valamely betetőzéssel végzi, honnan már csak a hanyatlás következhet be. Alighanem e szemléleti gesztus példázza a

legszemléletesebben a szakma elidegenedésének folyamatát: míg Toldy számára fiatal korban az irodalom története és az élő, ma születő irodalom zavartalan, folyamatos egységet alkotott, sőt a történelem épp a mai szükségletek alátámasztására (is) szolgált, addig a kifejlett irodalom konszolidált teljességének tudatában maga a történész-tudós zárja le, vagy elméletileg szólva: zárja ki a fejlődés útjait (erre példa lehet akár Toldy koncepciója a Vörösmarty-korszak felülmúlhatatlanságát illetően, akár később Horváth elmélete, mely a nemzeti klasszicizmus után, Aranytól Adyig csak súlyledést lát – Adyék után pedig lényegében semmit).²³ S ami hajdan egy kritikai önépítés állandóan mozgásban lévő kifejlését képviselte, az államiságnak (vagyis a szakmaiságon és az irodalmiságon kívüli érdekeknek) pozitív és hivatalos képviselőjében olyan statikus állandósággá válik, ami a történetiséget, azaz a folyamatos változást is szinte teljesen kizárja, s az eredetileg célként tételezett, megteremtendő, szellemi önazonosságot természetileg meghatározott, megváltozhatatlan adottsággá változtatja át. Beöthy Zsolt irodalomtörténete e téren tűnik teoretikusan is paradigmaticusnak – s épp itt válik el a Toldy-féle történetiszemlélettől: nála az a nemzeti jelleg, amely valaha megteremtendő volt, készen kapott s csupán felismerendő és alkalmazandó sajátossággá válik; hogy a sokat idézett példát hozzuk fel: ettől nézhet Petőfi és Arany a XIX. század hőseként zavartalanul a volgai lovas szemével („*Mindnyájunkban van egy csepp a Volga-menti lovas véreből... A Volga pusztáinak végtelenén szerető ámulattal csüggő vitéz szemei: a bihari rónán s a Tisza síkján gyönyörködő Petőfinek és Aranynak szemei, melyeknek tekintetét fajunk ős fejlődése élesítette ki s legnyájasabb melegök és legtüzesebb szikrák is e faj tulajdonaiból és szeretetéből áradnak*”).²⁴ E szemlélet statikussága, azaz jövőnélkülisége aztán nemcsak a további fejlődést zárja ki, hanem a megfogalmazás időpontjához vezető történeti fejlődés leírásának is komoly akadályává válik (hogy aztán maga a teória is az épp születő, élő és fejlődő irodalmiság számára tökéletesen érdektelenné és ellenségessé váljék).

Dávidházi könyve példaszerű alapossággal mutatja meg, hogyan működik mégis, ha nem is teljes pompájában, máig hatóan, a nagy nemzeti narratíva vonzása, s ha a teremtődő szép irodalom e narratívától függetlenedni próbál

is, a folyamatosan újrászerveződő összegző történetmondások sematikája igen sok területen, úgy, ahogy Horváth János után sem, ma sem tud megszabadulni a nagyszabású hagyomány varázsától. Dávidházi könyvének talán legizgalmasabb s legaktuálisabb fejezetei épp azok, melyek azt vizsgálják, mennyire tud/tudott a XX. századra már elképesztő méreteket öltő irodalomtudományos intézményesedés változtatni a nemzeti narratívá vindikatív funkcióján, s miféle ellentendenciák vagy megszabadulási kísérletek folytak, mekkora sikerrel vagy kudarccal; s hogyan öröklődnek, sokszor teljesen öntudatlanul narratív és elemzési gesztusok, retorikai fogások és alakzatok, egymástól tartalmilag és gondolkozásiag nagyon különböző szerzők irodalomtörténeti fejtegetéseiben. Az a rendkívül tiszteletré méltó értékkel elfogultatlanság, mellyel Dávidházi például a sokat csepuült Beöthy Zsolt hírhedt kis-tük-rét szemléli (feltevéen a kérdést: nem látja-e a szakma és a magyar nemzeti műltszemlélet Beöthy tükrének túlzásaiban saját maga máig is élő torzképét, s nem ez a frusztráció vezet-e Beöthy radikális elvetéséhez?...), ugyanakkor más szerzők esetében épp a lappangó s a szakma által elfedett problematikusságot bontja ki (kiváltképpen nyomós, ahogy Dávidházi azt bizonyítja, mennyire ugyanazon a jól kitaposott csapáson halad Szerb Antal irodalomtörténete, mint Horváth Jánosé – bár persze a stilsztikai-retorikai elkülönözésnek is lehet jelentős szerepe; vagy mikor a módszertani különözés miatt is igen fontos Komlós Aladár-könyvet,²⁵ a magyar–zsidó irodalomtörténetet mint narratívát elemzi). Ilyen értelemben Dávidházi könyve alighanem Németh László nagyszabású irodalomtörténeti koncepciójával szembeni vitairatként is olvasható: történeti-teoretikus alapállását tekintve olyan ez a könyv, mint egy „*ellen-Kisebbségben*”. S természetesen nem egyszerűen azért, hogy Dávidházi egy asszimiláns német polgárból lett magyar tudós pályáját tekintenén paradigmaticusnak, hanem azért, hogy annak a nézetrendszernek, nemzeti kultúra-felfogásnak XIX. századi történeti geneziséét adja meg könyvében rendkívuili filológiai apparátussal, melynek végső szélsőséget Németh mélymagyar-ság-koncepciója képviseli. E könyv annak a kifejtésében és dokumentálásában a legjelesebb, mennyire *teremtett* valami volt az az ideál, amelyet képviselői hajdani nemzeti „eredetiség-

nek” vélték, s eredetiként propagáltak, s valóban mennyire „ismeretlen” tájak felé építettek utakat a XIX. század nagy hagyományteremtői, mikor azt állították magukról és korukról, hogy éppen hazafelé tartanak, épp most fognak hazaérkezni.²⁶ Ebben az értelemben érvénytelenedik e szemlélet alapján minden olyan nemzetfejlődési-kultúrafjlődési elképzelés, mely a ténylegesen megtörtént fejlődést valamely eredeti, a régmúlt mélyében/mélyéből esetleg újra felfedezhető „maghoz” képest tévútnak vagy elkanyarodásnak vélné, s a magyar irodalom kibontakozását vagy gátoltságát valamely történelmen kívüli vagy felüli szubsztanciának önmegjelenítési folyamatoként állítaná be – hisz mindaz, amitől egy a maga jelenkora felé törő irodalmiság a saját önmeghatározása során „elidegenednek”, ugyanúgy egy megelőző korszak önmeghatározása vagy afirmatív célkitűzése volt (aminek említésekor természetesen nem lenne semmi értelme azt mondani, hogy „csak” az volt...).

Dávidházi különös beleéléssel és ráhangoltsággal írta meg nagy áttekintését és portréit; ha szabad volna bizonyos játékos és személyesre formált analógiával élni, akkor azt mondanám: amint Toldy, Dávidházi beállításának értelmében, Kazinczyval szemben „apagyilkosságot” követett el, úgy Dávidházi, a maga és a szakma számára, apafigurát teremtett Toldy alakjában (s ezt az apakeresést vagy -teremtést mintegy meg is kettőzi, mikor Horváth János munkásságának nagyszabású kritikái értelmezését hajtja végre); nagy tudománytörténeti pantheonjában a múlt nagy tudósainak, mint egymás kezét fogó, egymástól el nem szakítható alapító atyáknak állított értelmezett és értelmezendő emléket (s hogy a játékot még folytassam is: mindennek fényében mily tanulságos és megrendítő, akár tudatalatti elvételnek is minősíthető az a nyomdai *hibasorozat*, melyet a roppant precíz filológus a korrektúrák során elnézett – jó pár helyen, hol Toldyról, hol Horváthról szólva, elvétí az évszámokban az *évszázad* jelölését, s hol Toldyt engedi be a XX. századba, hol Horváthot hagyja meg a XIX.-ben!; megjegyzem: bizonyára sem Toldy, sem Horváth nem tiltakoznék a másik ily közvetlen közelsége ellen...)²⁷ Dávidházi nagy megbecsüléssel ír az elmúlt másfél-két évszázad jelentős teljesítményeiről: szigorú kritikai (át)értékelése soha nem jelenti az érintett sze-

replő vagy mű *leértékelését*. Dávidházi tükrében a magyar irodalomtörténet írása impozánsan egységes folyamatban mutatattik fel – a problémák, dilemmák ismétlődése vagy továbbélése épp azt mutatja, mennyire azonos keretben látta/látja a szakma mindazt, amit a XIX. század megalapozott volt. S épp ez a rendkívül erős kohézió érteti meg azt is, hogy a nagy nemzeti narratíva relatív érvényvesztése miért akadályozta (meg) egyúttal az irodalom *történetírásának* megújulását: egy új egységes narratíva megszületéséhez radikálisan új, de mégiscsak egységes, irodalmon kívüli eszmerendszernek, ideológiának kellene eluralkodnia. Hisz e könyv épp azt tanítja legfőbb tanulságul: minden új tudományos vállalkozás esetében minden egyes alkalommal újragondolandó lenne, *mi végett* is ír valaki nagy történetet, s *mi* is igazából az az összefoglaló jelenség, melynek, bármilyen szempontból is, a *története* kellene, hogy felvázoltassék...

Jegyzetek

1. Erdélyi János: EGY SZÁZADNEGYED A MAGYAR IRODALOMBÓL. In: uő: IRODALMI TANULMÁNYOK ÉS PÁLYAKÉPEK. (S. a. r. T. Erdélyi Ilona.) Akadémiai, 1991. 183–255. Az idézet: 185.
2. A sok lehetséges közül csak egy oly vitázó véleményét idézem, melyben épp a *múlt* dicséretével szemben foglal állást: „*Té azt a kort tartod nyelvünk arany korának. Nem én. Én azt hiszem, hogy a magyar nyelv jobb idők szüleménye lesz; mert hogy lesz jobb idő: azt szentül hiszem...*” Levele Aranka Györgyhöz, 1810. júl. 1.
3. „*Úgy vélem, hogy a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni...*” Kölcsey Ferenc: NEMZETI HAGYOMÁNYOK (1826). In: uő: ÖSSZES MŰVEI I. (S. a. r. Szauder József.) Szépirodalmi, 1960. 490–523. Az első idézet: 517.; a második: 523.
4. Petőfi Sándor levele Arany Jánoshoz, 1847. febr. 4.
5. Arany János levele Petőfi Sándorhoz, 1847. febr. 10.
6. Toldy Ferenc: KAZINCZY FERENC ÉS KORA (1859–1860). Szépirodalmi, 1987. 79.
7. Uo. 78–80.
8. Csokonai Vitéz Mihály: A MAGYAR NYELV FELÉLEDÉSE (1797). In: ÖSSZES MŰVEL. Tanulmányok. (S. a. r. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila, Orosz Beáta.) Akadémiai, 2002. 111.
9. Decsy Sámuel: PANNÓNIAI FÉNIKSZ AVAGY HAMVÁBÓL FEL-TÁMADOTT MAGYAR NYELV. Bécs, 1790. 86., 222–224.

10. L. pl. Pápay Sámuel: A MAGYAR LITERATURA ESMÉRETE I. Veszprém, 1808. 304–305., 308.

11. Arany János levele Tompa Mihálynak, 1857. ápr. 19.

12. Idézi Dávidházi: i. m. 565.

13. Például: Verseghy „nagy horderejű tévedései”; „ezen elv kiküldtása vesztegette meg a kor nyelvészetét” stb.; ezzel szemben: „E kétségbeeső állapotok közepett, a magyar tudományosság terén eladdig ismeretlen nagyságban, a lángész bátorsága, mélysége s teremő erejével tünt fel Révai Miklós, s világot gyújtva a sötét káoszban, véget vetett a hivatlan vezérek balgazdálkodásának.” In: Toldy Ferenc: A MAGYAR NEMZETI IRODALOM TÖRTÉNETE. A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A JELEN KORIG. Rövid előadásban. (1864–1865.) Szépirodalmi, 1987. 182–183.

14. „A villámfénynél Augsburgba értek az éjjel, / Feldúlták kapuit, s győzelmet nyerve betörték. / Hallgass el, Kobzom! rettentőt zengene húrod: / Mit tett a Magyar ott, és mint öntötte bosszúját.” Czuczor Gergely: AZ AUGSBURGI ÜTKÖZET. 910. Esztendő. Négy énekben (1824.) In: uő: ÖSSZES KÖLTŐI MŰVEL. (S. a. r. Zoltvány Irén.) Franklin-Társulat kiadása, 1899. III. kötet. 63–93. Az idézet: 90.

15. Erdélyi János levele Csengery Imréhez 1844. március 13-ról. In: ERDÉLYI JÁNOS LEVELEZÉSE. (Szerk. T. Erdélyi Ilona.) 1960. I. köt. 215.

16. L. nagyívú áttekintését a magyar népköltészet történetiségéről: Erdélyi János: A MAGYAR NÉPDALOK (1847). 109–170. (A szorosan vett történeti áttekintés – etimológiával, szómagyarázattal kezdve, a történetet Attila udvarától mondja végig a maga jelenkoráig! – a II. fejezetben, 113–130.) In: uő: NYELVÉSZETI ÉS NÉPKÖLTÉSZETI, NÉPZENI ÍRÁSOK. (S. a. r. T. Erdélyi Ilona.) Akadémiai, 1991.

17. KAZINCZY FERENC TÜBINGAI PÁLYAMŰVE A MAGYAR NYELVRŐL (1808). (Kiadta Heinrich Gusztáv.) 1916. 148–177. Ez az utolsó fejezet megjelent az Erdélyi Múzeum 1814. évfolyamában, A MAGYAR LITERATURA TÖRTÉNETEI cím alatt.

18. Toldy Ferenc: A MAGYAR NEMZETI IRODALOM TÖRTÉNETE. A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A JELEN KORIG. Rövid előadásban. (1864–1865.) Szépirodalmi, 1987.

19. Csak egy könyvre hivatkozom a sok közül: Innocentius Simonichiz: DISSERTATIO DE ORTU ET PROGRESSU LITTERARUM IN HUNGARIA. Nagyvárad, 1784. (A szerző piarista szerzetes volt, Révai Miklós barátja.) E fogalomhasználat és címtípus egyébként jezsuitáknál és protestánsoknál is egyaránt kimutatható.

20. Toldy Ferenc: A MAGYAR KÖLTÉSZET TÖRTÉNETE AZ ŐSIDŐKTŐL KISEALUDY SÁNDORIG (1854). (Második, javított kiadás.) Budapest, 1867. 458–459.

21. I. m. 321.

22. Lukács György: MEGJEGYZÉSEK AZ IRODALOMTÖRTÉNET ELMÉLETÉHEZ. (Alexander Bernát- emlékkönyv, 1910.) In: uő: IFJÚKORI MŰVEK, 1902–1918. Magvető, 1977. 385–421.

23. Horváth János: ARANYTÓL ADYIG. IRODALMUNK ÉS RÖZÖNSÉGE. Pallas kiadása, é. n. (1921.)

24. Beöthy Zsolt: A MAGYAR IRODALOM KIS-TÜKRE. 1896. 180–181.

25. Komlós Aladár: MAGYAR–ZSIDÓ SZELLEMTÖRTÉNET A REFORMKORTÓL A HOLOCAUSTIG. (S. a. r. Kiss József.) I–II. Múlt és Jövő, 1997.

26. Arany János(ék) „hazatérés”-konceptióját legalaposabban Barta János írta le: ARANY JÁNOS ÉS A XVIII. SZÁZAD. ADALÉK ARANY IRODALOMSZEMLELETÉHEZ (1971). In: uő: KLASSZIKUSOK NYOMÁBAN. ESZTÉTIKAI ÉS IRODALMI TANULMÁNYOK. Akadémiai, 1976. 232–262.

27. L. például: Dávidházi: i. m. 642., 652., 833., 887., 903., 917. (Megjegyzendő, hogy mindenütt csak az évszázad száma, tehát a 8 vagy a 9 van felcserélve, maga az év pontosan idéztetik!)

Margócsy István

MARGÓCSY ÉS AZ IRODALMI GÉPEZET

Margócsy István: „Nagyon komoly játékok”.
Tanulmányok, kritikák
Pesti Szalon, 1996. 286 oldal, 670 Ft

Margócsy István: Petőfi Sándor. Kísérlet
Korona Kiadó, 1999. 312 oldal, 1690 Ft

Margócsy István: Hajóvonták találkozása.
Tanulmányok, kritikák a mai magyar irodalomról
Palatinus, 2003. 461 oldal, 2500 Ft

„A theoretikusnak állapotja kimos állapot. Előtte fekszik a poetai mű, s ahelyett, hogy gond nélkül általadná magát azon kedves érzéseknek, melyeket abból a sokaság, semmi egyébtől el nem foglaltva, gyönyörködve szív, gyötrő nyugtalansággal tekingeti azt végig és keresztül: ha gyönyörködni merjen-e?”¹

„az olvasás az a hely, ahol a struktúra megbolondul”²

Túlzás nélkül állítható, hogy Margócsy István könyvei nemcsak a szűkebb szakmai közegnek, hanem a szélesebb irodalmi közéletnek is fontos, kiemelt figyelmet érdemlő eseményei, hiszen – mint kritikásai sokszor hangsúlyozták már – olyan irodalmárról van szó, aki egyként otthon van a kortárs irodalomban és a magyar irodalmi hagyományban, kritikusként és iro-

dalomtörténészként egyformán meghatározó jelentőségű figurája mindkét szakmai szférának. Köteteit nemhogy a szűk szakmai közönségnek, de valószínűleg az irodalom iránt érdeklődő tágabb közvéleménynek sem kell bemutatni – egyrészt, mert e művek immár évek óta részei az irodalmi közéletnek és közvélekedésnek, másrészt mert mindegyikük többszörös, értő figyelemben, bírálóiban részesült az elmúlt évek során. Kínos közhely, de kimondását nemigen lehet megúszni: Margócsy írásait olvasva oly módon szembesülünk a kritikáiról, az irodalomtörténet-írás, általában véve az irodalomról való beszéd alapdilemmáival, hogy nehéz elkerülni a laudáció vagy az „*in genere Kritikai Megjegyzések*”³ zsakuticáját. Emellett olvasás közben nemigen tudunk szabadulni a „lehetséges-e egyáltalán” felettébb üdítő – vagy más nézőpontból persze idegesítő –, makacsul jelen lévő paradoxonától sem.

Hiszen kritikát írni lehetséges – mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Margócsy két gyűjteményes kötete –, sőt nemcsak lehetséges, de mintha egyenesen elkerülhetetlen lenne: az irodalmi művek furcsa ozmotikus nyomást képesek létrehozni az olvasóban, a véleményformálás és -nyilvánítás kényszerét, mely nem feltétlenül párosul az ítékezés vágyával. S ugyanakkor persze lehetetlen: az *olvasó* szövege nyilvános térbe kerülve azonnal kanalizálódik, rögzül, ítéletté lesz, és megindul azon a szükségyszerű, önjáró professzionális pályán, melynek működését Margócsy számos irodalomtörténeti tanulmányában elemezte.

Ezeknek az irodalomtörténeti tanulmányoknak – köztudomásúlag – leggyakrabban az a sokarcú és soknevű időszak a tárgya, melyet a magyar irodalom klasszikus korszakának, a nyelvújítás korának, az irodalmi intézményszerűsítés idejének vagy (semlegességre törekedve) a XVIII–XIX. század fordulójának is szokás nevezni, a bennük megfogalmazódó tanulságok pedig vissza-visszatérnek a kritikákban is – példaként, történeti kontextusként, ironikus analógiaként. Margócsy kritikáinak kritikusai nem is mulasztják el kiemelni ezt a tényt, általában a szövegnek azon a retorikai helyén, ahol a kritikus hitelességének eldöntése-bizonyítása zajlik (fontos hitelesítőerő lehet például az irodalomtörténeti műveltség, pontosabban az ítéleteknek az irodalmi hagyományba illesztése). Implicit módon felidézük ezzel azt

a hagyományos koncepciót, amely szerint a kritika és az irodalomtörténet között valamiféle szerves fokozati kapcsolat van. Az irodalomtörténet eszerint nem más, mint a megszilárdult és az idők során bizonyosságot nyert „igaz kritikák” sorából felépülő narratíva, melyet habarcsként épp a „biztos” értékítéletek tartanak össze (ezért is oly fontos a körületekintő, hitteles, biztos ízlésű kritikák, hiszen ha az értékítélet nem tartós, az irodalomtörténet épülete igencsak omlatag lesz). Természetesen nem kívánom tagadni, hogy van kapcsolat kritikái értékítélet és irodalomtörténet között, ám hogy ez a kapcsolat jóval összetettebb, s hogy a kritikai értékítéletekből létrejövő irodalomtörténeti pozíció milyen esendő lehet, illetve hogy mi minden színezi az elhelyezési folyamatát, netán mennyire (és szándékolatlan) szubjektív lehet a felidézett „objektív” irodalomtörténeti háttér, azt többek között épp Margócsy kritikátörténeti tanulmányaiból tudhatjuk.

Sokkal érdekesebbnek tűnnek azok a kritikák, amelyekben a kritikus és irodalomtörténész Margócsy közti kölcsönhatást a kontextualizálás sajátos játékaiként és a történetiség keltette ironikus fénytörés megnyilvánulásaként említik. A legutóbbi, HAJÓVONTÁK TALÁLKOZÁSA című kötet például már csak „összelopkodott” előbeszédével is kihívta az említett kölcsönhatáson való töprengést, hiszen a Kölcsey-idézetek a professzionális magyar kritika születésének idejét idézik fel, annak a Kölcseynek a tépelődésein keresztül, aki végletes bizonytalanságai, elvi-elméleti kételyei mellett mégiscsak a magyar irodalomtörténet egyik legelső kemény ítéletű kritikusa lett, többé-kevésbé szándékai ellenére, a születő irodalmi mező vonzásaitól és taszításaitól hajtva.

Ez a játék pedig az irodalomtörténész-kritikus Margócsy szövegeinek talán legérdekesebb sajátosságára enged rá látni. Az irodalomtörténeti hagyomány, a klasszikus szerzők vagy problémák ugyanis – mint itt Kölcsey – nála sosem szilárd alapként jelennek meg, amihez visszanyúlhatunk, amihez egyértelműen viszonyíthatunk vagy amire biztonsággal építhetünk. Épp ellenkezőleg: Margócsy stílusa és eljárása azt teszi nyilvánvalóvá az olvasó számára, hogy nincs biztos alap, hogy egy olvasott szöveg akkor is ugyanúgy *általam, most* olvasott szöveg kell hogy legyen, ha történetesen évszázadokkal korábban íródott, nincs olyan egyértelmű

„tekintély”, amely jótállna olvasói (kritikusi, irodalomtörténeti) döntéseinkért – Margócsy úgy tud hivatkozni érvelése során a múlt, a hagyomány biztosította „alapokra”, hogy pontosan tudja és egyáltalán nem kívánja elfedni: nincsenek ilyenek.

Az (akár az irodalomról való) gondolkodás és beszéd érvényes, lehetséges, ám megjelhetnek érzett kereteinek keresése során Kölcsey egyetértően és némiképp kétségbeesve idézte Bayle-t, aki szerint a filozófiát, a világ dolgairól való elkötelezett gondolkodást „az oly nagyon emészto porokhoz lehet hasonlítani, melyek a sebben az elromlott húst megemésztovn, az eleve-venig rágnák magokat, emésztenék a csontot, s a velőlő-ig hatnának. A filozófia megcáfolja először a tévelygést, de itt meg nem áll, hanem az igaz ellen indul, s ha fantáziája szerint engedjük cselekedni, oly messze megyen, hol nem tudja többé, hol van, nem tudja többé, hol nyúgodjék meg”.⁴ Végletes széksziséből az ragadja ki, hogy feltételezi, vannak arkhimédészi pontok ebben a bizonytalanságban: van egyértelmű „helyes ízlés” például, illetve vannak „a józan észnek törvényei”, s ezekből az egyetemes kritériumokból bizton kiindulhatunk. Bonyolult transzcendens művészetelméletet alkot költői és kritikusi tevékenységének alapot biztosítandó, amelyben ugyanakkor minden mozzanat logikailag is minuciózus oksági, szillogisztikus láncba van állítva, összefüggések szoros hálójába szöve így az esendően egyéni, egyedi megszólalást. Ám még ez sem tűnik számára elegendőnek a beszédre való feljogosításhoz: szigorú, lényegében teljesíthetetlen magasságban szabja meg azt a szintet, melyet a reménybeli kritikusnak el kell érnie, hogy a nyilvánosság előtt szólásra emelkedhessen és értékítéletet alkothasson. A kritika, írja, nem elégedhet meg egy mű megítélésével annak egyediségében és partikularitásában, hanem „ha céljának megfelelni akar, a literatúra egészét tükör gyanánt tartozik visszaadni”,⁵ szerzője pedig érdemdús legyen, „egész tudományú és gyakorlott ízlésű”, s képes legyen megítélni, hogy „ez vagy amaz író bírja-e az ismereteknek, melyek tárgyához kötve vagynak, egész masszáját”.⁶

Az utóbbi idézetet Margócsy előbeszédében is megtaláljuk, az olvasó azonban él a gyanúperrel, hogy az átvétel műveletét irónia színezi, hiszen mi is volna egy műhöz tartozó ismeret, sőt ezeknek „egész masszája”? A Kölcsey ideje óta eltelt majd kétszáz év számtalanszor

alaposan átalakította az irodalmi alkotásmódról való gondolkodást, a kritikussal szemben támasztott elvárásokat (s ezzel a kritikus beszédének tekintélyét, professzionális védeltségét és hatalmát alátámasztó felelősséget) azonban mintha érintetlenül hagyta volna az idő, annak ellenére, hogy az ezeket az elvárásokat megalapozó művészetelmélet tételeivel manapság az irodalomtudomány nemigen ért már egyet. Ma mondhatjuk azt is, hogy „[n]em feltétlenül szükséges előre rögzítenünk elméleti álláspontunkat. (Úgyis meg fog változni közben.) Nem feltétlenül szükséges előre rögzítenünk kritikátörténeti helyiünket. (Úgyis csak onnan vagyunk képesek beszélni.) Nem feltétlenül szükséges felmondanunk az előttiünk járók értelmezéseit, majd pontról pontra cáfolnunk és törölnünk őket. (Lehet, hogy törpék voltak, lehet, hogy óriások – mi mindenképpen az ő vállukon állunk.) Van egy történet, amelyet meg kell értenünk”.⁷ A kritikusi pozíciót e két, egymást kizáró álláspont egyidejű érvényessége jelöli, működésében – abszurd módon – mindkettő egyidejűleg szerepet játszhat.

Az olvasó igazán hálás lehet, hogy Margócsy maga is ad definíciót a kritikáról: eszerint az olyan intézményesült beszédjáték, „mely a szinkron irodalmi élet új termékeit és jelenségeit, újdonságait akarja egy értékhierarchia mentén, elsősorban az értékelés gesztusával, elrendezni és interpretálni”,⁸ s ennek során tudományos és nem tudományos formát egyaránt ölthet. Szövegekről beszélni sokféleképpen lehet, a kritika csak egy ezek közül, ha mégoly kitüntetett is esetleg. A Margócsy-féle megközelítésben a kritikának legalább olyan fontos célja az interpretáció (és egyben értékítélet) megoszthatósága, mint létrehozása; a kritika beszélgetés, társalgás, s épp ezért van szükség következetességre, illetve „a fogalmiságnak legalább minimumára”.⁹

A kritizáló (kritikaíró) olvasás során azonban a következetlenségnek is nagy szerepe lehet (szándékosan vagy akaratlanul), amint azt szintén kiemeli Margócsy egyik Kölcsey-idézte. A kritika ugyanis nagyon érdekes helyet foglal el az irodalomtudomány szövegei között. A kilencvenes évek úgynevezett kritikavitájának egyik tanulsága talán épp az lehet, hogy egy bizonyos mű kapcsán megfogalmazódó irodalomtudományos szövegnek nem feltétlenül kell a műről beszélnie, míg a kritika ezt nem kerülheti el. Elutasíthatjuk ugyan az olyan irodalomtudományos eljárásokat, me-

lyek bizonyos problémák, kérdések vizsgálata során a műveket (pontosabban művek bizonyos szempontú olvasatait, redukcióit) mint egy kísérleti terepnek vagy példaanyagnak tekintik, ám érvényességüket, jogosultságukat nemigen lehet kétségbe vonni. Ezekben az esetekben a létrehozott szövegek elsődlegesen a többi hasonló szempontú szakirodalmi megnyilvánuláshoz kapcsolódnak, gyakran mindössze néhány tételre redukálódva, idézetté zanzásodva keringenek a tudományos rendszerben, míg a kritika – elvileg – épp ellenkezőleg: olyan szöveg, mely elsődlegesen (és lehetőleg minél kizárólagosabban) a műhöz kapcsolódik, méghozzá úgy, hogy állításait, megjegyzéseit ne lehessen egyszerűsítve, tömörítve visszaadni; pontosabban, hogy érzékelhető legyen mű és olvasó találkozásának egyszerűsége és egyedisége annak ellenére, hogy az értékelésben óhatatlanul mindig megnyilvánul bizonyos általánosítás.

Margócsy kritikáinak sokak által kiemelt jellemzője az a körültekintő, aprólékos figyelem, amely az olvasóban valóban képes a *létrejövő* olvasat, *formálódó* vélemény illúzióját kelteni annak ellenére, hogy maga a kritikaszerkezet valamennyire mindig „hatalmi szóznak”, kész, kanonikus értékítéletnek hat – hiszen ahogy Roland Barthes írja, az értékelvű, értékelő írásmód mindig maga után vonja a hatalom belépését a szöveg terébe: „a szó leírás, és egyben ítélet lesz”.¹⁰ A társalgásjelleg jóval erősebb volt a 2000 MARGINÁLIÁK-rovatában, ahol a HAJÓVONTÁK... kötet számos darabja először látott napvilágot. Ott talán még jobban érzékelhető volt az olvasás pillanatának (át)láthatóvá tételére irányuló törekvés, melynek során nyilvánvalóvá válnak a kritikáirásnak azok a Margócsy által is hangsúlyozott sajátosságai, melyek egy hagyományos megjelenésű „egyszólamú” kritikában inkább csak hallgatólagos előfeltevésként tudnak jelen lenni. Ilyen előfeltevés például a kritikus ítélet szubjektivitása, a meggyőző, koherens építménynek tűnő érvek cáfolhatósága s ebből következően a vélemények pluralitása, több lehetséges, egyenrangú (adott esetben a szövegnek egészen eltérő értéket tulajdonító) interpretáció párhuzamos létezése, és sorolhatnánk. A MARGINÁLIÁK...-ban szétoldott kritikák egészen máshogy működnek, mint a kötetben megjelentek, még akkor is, ha címük szerint azonosak, s ez az eltérő műkö-

dés pontosan az olvasat „épp létrejövő” volta-nak köszönhető általánosíthatatlanság, egyediség és élményszerűség felé mozdítja el őket – abba az irányba, amely érzésem szerint Margócsy kritikáinak egyik legértékesebb sajátossága.

Kölcsey számára még lehetségesnek tűnt egy olyan ideál konstruálása-rekonstruálása a „*Geniémivekből*”, amely mind az olvasóknak, mind a szerzőknek zsinórmértékül szolgálhat, s az „örök jobbításnak ingere” lehet – ugyanis ezt a tökéletességet egyetlen zseni sem képes elérni „*úgy a' mint Platonnak gondolatjaként a' Mindenható Lény sem formálhatott a' gyarló Matériából minden részben tökéletes világot*”.¹¹ Ez a művekből levont, ám a maga teljességében soha meg nem valósuló (és nem is követelhető) ideál lesz az a mérce, amelyhez viszonyítva a kritikus megállapítja, hol, miben szorult jobbításra egy mű. Ha azonban úgy gondoljuk, hogy nincsenek (már?) egyetemesen érvényes szabályok, melyeknek egy mű meg kéne, hogy feleljen, adódik a következtetés, hogy valamilyen képpen magának a műnek kellene önmagára ítéletet mondania. Valószínűleg e dilemmát tükrözik azok az elvárások, amelyek szerint a kritikus ítéletnek a mű „céljainak”, szerkezetének feltételezett mintáját felismerve kell megszületnie abból a – valószínű – különbségből, amely e „szándékolt” minta és a megvalósult alkotás közt fennáll, vagy ahogy egy helyütt Margócsy fogalmaz, „a meghívó szöveg (a felelő) a felelős azért, hogy meghívását sokoldalúan értelmezhetővé, elfogadhatóvá, azaz önként elfogadandóvá tegye”.¹²

Ezért lehet egy kritika értékmérője immanciájának foka – egy kritikát általában annál jobbnak tekintünk, minél inkább igaz rá, hogy nem tekintélyekre (szerzőkre, elméletekre stb.) hivatkozva érvel értékítéletének megalkotása során, hanem véleménye magából a szövegből (nem előfeltételezések, előzetes elvárások sorából) „bomlik ki”, s az olvasott szöveg alapján mintegy „elfogadhatja magát”. Az ilyen értelemben véve jó kritika nem boncolgat, hanem olvasgat, a szöveghez és nem a szakirodalomhoz „tapad” (az csak a háttérben sejlik fel halványan), s észrevétlenül győz meg; inkább olvasási „gyakorlat”, mint „elmélet”, nemigen beszél önmagáról, hanem, úgymond „teszi a dolgát”; nem általánosít, bár képes „általános” elvárásokat érvényesíteni; a szöveget

vagy bizonyos elemeit hasonlítja, összeméri ugyan más szövegekkel, ám mégsem szünteti meg tárgya egyediségét, nem lép ki a szöveg teréből, mégis képes azon túlmutató „tanulásokokat” is megfogalmazni. A Margócsy kritikáit méltatók szövegeiből is leggyakrabban ilyenfajta kritikaeszmény tűnik elő, s érezhetően úgy gondolják, Margócsy írásai beteljesítik ezt az eszményt.

Azt hiszem, Margócsy híres körmondatai ennek a vágyott immanenciának a megteremtéséért is sokat tesznek. A hosszú, „gyakran fél lapon keresztül indázó, lustán tekerő, ám kiegyensúlyozott, átlátható” mondatok ugyanis túl azon, hogy „a tárgyalt probléma nehézsége mellett annak sokoldalú megvilágítását mintegy formájukkal is illusztrálják”, illetve „arra készíteték az olvasót, hogy ne ugorjon előre a gondolatmenetben, kövesse a szerző gondolatmenetének kanyargásait”,¹³ azt az utalásrendszert is kiiktathatóvá teszik, amely egy tudományos érvelésnek egyébként elengedhetetlen része volna, ám ugyanakkor képesek olyan problémákat, érveket bevonni a kritika szövegébe, amelyek annak az irodalomtudomány tekintélyét tudják kölcsönözni. Ez egyébként az érvelés stratégiája szempontjából is sokkal eredményesebb, hiszen egy lábjegyzetekkel-idézetekkel felfegyverzett tanulmánnyal szemben gyakran a teljes gondolatmenet ismerete nélkül fogalmazódnak meg (esetenként tökéletesen irreleváns) ellenérvek, egy-egy kiragadott mozzanat, szó vagy lábjegyzet kapcsán, amelynek jelentősége a mondanivaló szempontjából esetleg nem is túl nagy, s ez igen megnehezíti, hogy irodalomtudományos szövegek „megértsék” egymást, reagáljanak egymásra vagy továbbgondolják egymás következtetéseit. A körmondat esetében ez a probléma szinte eltűnni látszik. A mondat egyisége megnehezíti a „közbévágást”, meg kell várnunk, míg kiderül, mi a szerző célja mindazzal, amit a mondat óriásira nőtt tartomány belül felidéz, ráadásul a klasszikus körmondat logikai szerkezete részleteiben is segít alátámasztani a mondanivalót: az esetleg könyvtárnyi szakirodalommal bíró-nehezített témák itt mintegy „önerőből” újrászülvélve, újraépülve idéződnek meg. Talán megbocsátható egyetlen ilyen, a közhelyszerűség híres adornói ítéletből (hogy tudniillik Auschwitz után nem lehetséges költészet) kiindulva az európai epikai hagyomány átalakulásán át a művészet pozícióváltozásának leírásáig jutó s

útközben számos egyéb témát is érintő óriás mondatot egészében ideiktatni illusztrációképpen, mely szinte monográfiát (de legalábbis féldoldalnyi lapalji jegyzetet) helyettesít: „Azok a klasszikus vagy klasszikusnak mondott, sokszor kétségbevonhatatlannak feltüntetett kategóriák mozdultak el a helyükről (egyes felfogások szerint: vesztették el teljesen pozíciójukat és érvényüket), melyek pedig megelőzőleg a legmélyebb rétegeikig áthatottak volt a műveket, s kivált az elbeszélő műveket: az a nagy európai személyiség-felfogás, epika, regényirodalom, mely arra építette egész koncepcióját, hogy az individuális élet a véletlenek esendőségéből jó esetben értelmes és értelmezhető, jelentőségteljes és esetleg példaértékű egyedi sorssá formálható, a huszadik századi tömegtársadalom totális ellenőrzésének, valamint tömeggyilkossági szokásainak következtében, ha nem is teljesen hirtelen, de mégis előkészületlenül, a sorstalanság állapotában találta magát (hogy Kertész Imrének sajnos páratlanul találó zseniális elnevezését idézzem), aminek következményei beláthatatlanul súlyosak lettek: a sors kategóriájának ellehetetlenülése, eltűnése kihúzta a talajt az eddig minden zavar ellenére is hegelianus princípiumokon működő történetmondás alól (hisz kinek s minek is mondhatnánk el történetét, s minek alapján, milyen célképzetek vagy stratégiák figyelembevételével strukturálnánk egy egyéni életpályát, ha véletlenül törvényszerű s törvényszerűen véletlen tömeggyilkosság esélye képezi élet- és szemhatárunkat), megsemmisítette az individuumok szintén hegelianus kategoriális besorolásának alapjait (hisz azon túlmenően, hogy már hősnek lenni a huszadik században nemigen sikerült, a »természetes« tömeggyilkosság fenyegetése a hős inverzétől, azaz az áldozattól, a mártírtól is megvonta az áldozat szubjektív vállalásának méltóságát s minősítését, valamint annak a feltételezését, hogy akit megölték, az már csak a megöletetés aktusától is automatikusan, valamilyen szempontból »jóvá«, azaz érvényessé, autentikussá válhatott volna), s az erkölcsi világ alapjának hitt nagy princípiumok dezavualásával (a szabadság mint felismert szükségyszerűség! – mit is lehet felismerni?) az erkölcsnek és a művészetnek mint a szabadság letéteményesének vagy ígéretének státuszát is megrendítette.”¹⁴

Egy ilyen „mondatsörny” olvastán az embernek talán elsősre nem a könnyedség jut eszébe – és mégis, Margócsy stílusának végtelen eleganciáját részben az ehhez hasonló körmondatoknak köszönheti. Szükségképpen sok mindenről beszélünk, hosszú logikai okfejtéssel terheljük az olvasót – de mégis csak

egyetlen mondat az egész, a szöveg arányai tökéletesek maradnak, hiszen „csak” egy kritikáról van szó, az olvasó nem azért nyitotta ki a folyóiratot/könyvet, hogy monográfiát olvasson, a szöveg (a kritika) pedig neki szól, hozzá beszél, s ezt Margócsy, igen tiszteletreméltó módon, egy pillanatra sem hagyja elfelejtünk.

Margócsy irodalomtörténeti tanulmányiban is sokszor él a körmondat biztosította „stratégiai” előnyökkel, részben emiatt érezheti az olvasó, hogy a következtetések, megoldások itt is „maguktól” adódnak, illetve hogy a „módszer” szinte láthatatlan. Ebben az eljárásban sokan annak a hagyományos (?) szemléletmódnak a továbbélését látják, amelyet nem érintett az „elméleti bumm” bizonyos fokú agnoszticizmust, de legalábbis a megfigyelő szerepének hangsúlyozását eredményező viharos frontátvonulása, s amely így többé-kevésbé kétely nélkül hinni tud a szövegekből leszűrhető (lehetőleg minden esetben önálló feltárómunkával megállapított) adatok objektivitásában s abban, hogy az irodalomtörténet-írás során ezek az adatok egyértelműen bizonyító és hitelesítő erejűek, melyeknek hiánya minden további megfontolás nélkül súlytalanná, vitathatóvá teszi az interpretációt. Az irodalomtörténeti adat fogalmába e leszűkített értelemben például nem tartoznak bele – például – a kritikatörténet, az interpretációtörténet, a szakirodalmi hagyományozódás szövegeiből levont tanulságok. Margócsy Petőfi-kötete e szerint az álláspont szerint akár finoman szólva fanyalgó kritikában is részesülhet, hiszen „[új] adatokkal nem áll elő: a Petőfi-irodalomban, amelyre jegyzeteiben pontosan és lelkiismeretesen hivatkozik, megtalálható minden, amit a költőről hitelesen el lehetett mondani. Ismert adatok újszerű csoportosításával, új összefüggések feltárásával alakítja ki Margócsy azt a Petőfi-képet, amelyet összefoglalóan romantikusnak nevez”.¹⁵ Gyakoribb azonban, hogy egyfajta „józan ész” képviselőjét látják benne, aki „[a] dolog lényegéről szól a legszükségesebb szavakkal, az előzmények nélküli megnevezés üdeségével, a felfedező magabiztos örömeivel, s nem a hódoló ügybuzgalmaival”, hiányzik belőle a „lépten-nyomon divatos tekintélyekre hivatkozó sznobéria”, „nem feszélyezik kordivatok”, és „nem érzi magára kötelezőnek a legújabb és leghangosabb jel-szavakat” – azt sugallva és bizonyítva, hogy az „újabbkeletű teóriák, beállítások” sallangjai tulajdonképpen nem gazdagítják számottevően a tudományos eszköztárat, és nem módosítják

lényegesen a levonható következtetéseket, hiszen ezek nélkül is, láthatjuk, el lehet jutni *ugyanoda*, ha az illető „[k]ivételes szellemi erőről és erkölcsi autonómiáról” tanúskodva „mindig önön műérzékére és történetileg iskolázott ítélőképességére hallgat”.¹⁶

Nem vagyok meggyőződve róla, hogy az újabb keletű teóriák esetleges figyelembevételére mindössze divatos sznobéria lenne, netán szükségképpen kizárná akár a szellemi erőt, akár az erkölcsi autonómiát, akár a műérzék, a történeti iskolázottság vagy az ítélőképesség meglétét, de kétségtelen, hogy Margócsy – legalábbis látványosan – nemigen él velük: irodalomtörténeti eljárását ugyanúgy az immanencia, a „magától” vallomást tevő tárgy illúziója jellemzi, mint kritikáit. Bonyolult, ravasz és óvatos távolságtartása valójában a megfigyelő minél nagyobb szabadságát hivatott biztosítani, mely szavatol (?) az út irányának, céljának homályban maradásáért és így az olvasás, megértés kalandjának lehetőségéért: ismét azzal a következetességgel találkozunk, mely esetleges elvi-elméleti aggályokkal nem törődve ragaszkodik az *élményszerű* megértés lehetőségéhez, mi több, annak a tudomány berkein belüli megélhetőségéhez és közölhetőségéhez is.

Roland Barthes arra a kérdésre, hogy „[m]ilyen kapcsolat lehet a szöveg öröme és a szöveggel foglalkozó intézmények között”, azt a rezignált és szkeptikus választ adja, hogy elenyésző,¹⁷ hiszen „a szöveg öröme nem biztos: semmi nem állítja, hogy ugyanaz a szöveg másodszorra is örömiünkre lesz; ez az öröm töredezett, szétmállasztja a hangulat, a szokás, a helyzet” (avagy Kölcseyvel szólva, „számtalan izlésbeli nemcsak különbségeket, de ellenkezéseket is lehet észrevenni nemcsak egymáshoz közel fekvő tartományoknak lakosaiban, de ugyanazon földnek fiaiban, még ugyanazon műveltségi ponton álló emberekben, sőt ugyanazon de más-más helyzetben lévő individuumban is”).¹⁸ Az ilyen szövegekről „lehetetlen a reáltudományok szempontjából beszélni”, holott, sugallja Barthes, az intézmény ezt kíváná meg, az ítékezés pedig „a kritikai tudományoké”, az öröm – furcsa módon – kritikai elv.¹⁹ Margócsy szövegeiben azonban a kritikus és/vagy az irodalomtörténész nem intézményként áll előtünk (amely „fogyasztója” a szövegnek), hanem sokkal inkább a szövegpartitúra egyedi eljátszójaként, aki cselekvően vesz részt a szöveg jelentő-gyakorlatában, megfe-

elve a szöveg előírásának, mely „*az írás és olvasás távolságának eltörlését (vagy legalábbis radikális csökkentését)*” kívánja meg oly módon, hogy mindkettőt egyesíti a jelentés említett folyamatában.²⁰ „*Ma csak a kritikus végzi be és ki a művet*”,²¹ írja Barthes – Margócsy gyakorlata viszont arról tanúskodik, hogy a kritikusként (talán kissé álszent módon) nem kell tudomást vennie a „csak” szócskáról: tekintheti magát „szövegolvasónak”, nem véve tekintetbe, hogy ezt pusztán igen speciális helyzete teszi lehetővé.

A vélemény és a kíváncsiság szabadságához való szigorú ragaszkodás a megfigyelés egyéni és utánozhatatlan módját – és ennek vállalt felelősségét – eredményezi; emellett pedig bizalmat az irodalom megközelítésének, megértésének „hagyományosabb” eszközei iránt, anélkül, hogy ez a bizalom feltétlen lenne (ellenkezőleg: mindig újra megkérdőjelezhető, minden újabb művel való szembesülés során újra próbára teendő, megteremtendő). Margócsy véleménye szerint tehát egyszerűen természetes, hogy egy új elmélet régebbi művekre is új fényt vetethet, másrészt az új irodalom „*nem különbözik olyan végtelenül nagy mértékben az előzőktől, hogy radikálisan új poétikára és nyelvre lenne szükség elfogadtatásához (s pláne elvezetéséhez!): mindehhez elegendő lenne talán a régi, jól megalapozott, ám folyamatosan (de tényleg folyamatosan!) megújuló poétikának, archaikusabban szólva, a költészettannak mindig egyszerre radikálisan és konzervatíván újragondolt, és a hagyománnyal folyamatosan egyeztetett újraalkalmazása*”.²² Mégis lenne tehát valami megismerhető és alkalmazható „*egész tudomány*”, melyet az „*ítélni akaró*” felhasznál, hogy „*a irodalom egészét tükröz gyanánt*” visszaadja, ahogy Kölcsey kívánta? Mint ha Margócsynál a „hagyomány” lenne ez az egész, ez a tükröző felület, amelyhez viszonyítani lehet, amelynek a perspektívájából „*kezdeni lehet valamit a művekkel*”;²³ „*melynek ha egyes elemeivel kezünk foglalkozni, mindig az egészsel is találkozunk*”,²⁴ így az egyes műveket mindig lehet úgy látni, „*mint egy nagy egész játszmaszerű mozgásának pillanatnyi kimerevedését*”.²⁵ Kézenfekvő egy irodalomtörténészről, mondhatnánk, ám egy olyan irodalomtörténészről, aki annyit és olyan színvonalon foglalkozott-foglalkozik e hagyományozódás történetével, a történetileg létrejött értelmezések mozgatóival és kötöttségeivel, kánonok intézményesen megerősített hagyományrajzoló vagy ellenke-

zőleg, lehetséges hagyományvonalakat kiradírozó működésével, kissé meglepő, még akkor is, ha az iménti idézetek – természetesen – nem önvallomásként íródtak le. Margócsy irodalomtörténet-írása ugyanis sokkal inkább Foucault-ra emlékeztetően genealógiaszerű, mint úgymond „hagyományelvű”; legalábbis írásaiból számomra soha nem az derült ki, hogy a történetet vizsgálva valamiféle egységhez, eredethez és így biztos viszonyítási ponthoz jutnánk, hanem az, hogy a genealógia mentén visszafelé haladva fokozatosan elveszítjük az egységet, az identitást, még eredeti kérdésünk is a felismerhetetlenségig átalakulhat – az irodalomtörténész tehát a hagyomány nyomában (immár Dávidházi Pétert idézve) óhatatlanul aláássa az alapot, amelynek megszilárdítását remélte.²⁶

Margócsy Petőfi-könyve például bevallottan ilyen írás: egy minden szinten túlságosan is identikussá és amőbaszerűen mindent magába olvasztani (identifikálni) képessé vált értelmezési hagyomány lebontásának, elbizonytalanításának kísérlete – genealógiai módszerekkel, mintegy „önlebontást” előidézve, és úgy, hogy a szabaddá vált elemek egész más képpé (képekké) is össze tudjanak állni. Talán általánosságban is elmondható, hogy tanulmányai az irodalomtörténet kielezett pontjairól születnek legtöbbször (vagy inkább azok kapcsán derül fény e pontok kielezettségre, nem magától értetődő voltára), s eljárása épp arra irányul, hogy (úgy) érezzük: ez a lebontás és újraértelmezés nem valamiféle „kívülről” vett módszer vagy eszköz segítségével jön létre, hanem olyasvalami, ami működik, megtörténik magában a „hagyományban”.

Az utóbbi mondat burkolt idézete Derridától származik, aki a dekonstrukciót jellemezte egy interjújában²⁷ így. Ha az irodalomtörténész a „hagyományt” olvassa (végül is elméleti szempontból az sem megragadhatatlanabb, rejtélyesebb vagy fiktívebb, mint egy „szöveg”), akkor, azt hiszem, Margócsy eljárását – oximoronszerű kifejezéssel – dekonstruktív irodalomtörténet-írásnak is nevezhetnénk. Leginkább persze a kultuszutatást lehetne e névvel illetni, amelynek születése Dávidházi mellett Margócsy nevéhez kötődik (s részben épp ahhoz az antológiához, melynek Petőfi sajátos politikai utóélete volt a tárgya). Az irodalmi kultuszok vizsgálata, melynek során felfigyelünk és hangsúlyt helyezünk a műveknek

szerzőknek szentelt szövegek nyelviségére, figurálisára és retorizáltságára, megint csak a dekonstrukcióra emlékeztet – ahogyan az a kritika is a dekonstrukciót ért támadásokat idézi, melyben a kultusz kutatás a kezdeteitől fogva számtalanszor részesült. Egyrészt e szövegek „szórakoztató”, „érdekes” jellege ítélődik el, mely e kritikai megjegyzések tanúsága szerint a tudományos cél és hozam rovására megy – mondván, hogy részint pusztán partikuláris jelenségről van szó, ami nem érdemel ennyi figyelmet, részint bár ezeket az „anomáliákat” tárgyaló szövegek élvezetesekek ugyan, ám „nem vezetnek sehová”, netán egyenesen „rombolóak”. Másrészt helytelen az irodalmi hagyományozódás folyamatának e furcsa kinővéseit reflektorfénybe állítani, szó szerint venni a „nyilvánvalóan” átvitt értelmű megjegyzéseket, ahelyett, hogy szemet hunynánk és illedelmesen elsiklanánk fölöttük; helytelen a történeti vizsgálódás során azonosulás (l. „hagyományunk”) helyett akár burkoltan is eltávolító ironiát alkalmazni. E kritikák igen tanulságos kiindulási alapja maga is részletes elemzés tárgya lehetne, s részben épp a kultusz kutatás tárgya, mely többek közt pontosan azt hangsúlyozza, mennyire szerves és funkcionális része a kultikusság az irodalom modern, intézményes működésének (az „irodalmi hagyomány” leírásának, őrzésének és továbbadásának éppúgy, mint az „irodalmi élet” mindenkori kortárs működésének, ideértve az irodalomnak a társadalom egyéb szféráival – például gazdasággal, politikával, joggal – való szoros és sok szempontból nagyon is „intervencionális” kapcsolatait).

Borbély Szilárd a Petőfi-könyv tanulságait elemezve például kiemeli, hogy „[a] fiatal és forradalmi Petőfi az irodalomtörténet ünnepélyessége által lett súlyos és konzervatív jelenség”,²⁸ s kultusz és irodalomtörténet különböző okok miatt olyan szétszalaghatatlanul fonódik össze, hogy (idézi Margócsytól) „Petőfi életműve, másfél száz éves »életében«, hatásában, olvasataiban, amint elszenvedi a kultusz mechanizmusát és rítusait, maga is állandóan újrateregeti és működteti azt – ezért is tűnik kilátástalannak, hogy szétválasszuk: mikor van vagy lehet szó Petőfiről, figurájáról, költészetéről vagy kultuszáról”.²⁹ Mivel pedig a kultusz a recepció kezdeteitől jelen van, sőt kezdettől igen erőteljesen alakítja a befogadástörténetet, recepciótörténetileg megelőzhetetlenek tűnik. Borbély azonban hangsúlyozza azt is,

hogy a könyv tanulsága szerint a kultusz története, kialakulása mégsem vizsgálhatatlan, csak éppen másfajta kontextusokat is be kell vonnunk: vizsgálnunk kell például, hogy Petőfi „miként vesz részt saját kultuszának alakításában: ez pedig elválaszthatatlanul összekapcsolódik itt a piac működésével”.³⁰ Margócsynak a Petőfi és az „irodalmi gépezet” kapcsolatait tárgyaló fejezetéből Borbély véleménye szerint is az derül ki, hogy az olyan monumentális képek kialakításában és fenntartásában, mint amivel nemcsak Petőfi kultuszában, de irodalomtörténeti recepciójában is találkozunk, ennek a gazdasági és jogi alkatrészeket is tartalmazó gépezetnek igen nagy jelentősége lehet. Sőt e gépezet működése nélkül az archiválást, szelektálást, értelmező és értékelő elrendezést és társadalmi továbbadást magában foglaló hagyományozódás (amely, könnyen belátható módon, „vegyes” – gazdasági, jogi, oktatási és tudományos – alapokon álló intézményeket feltételez) gyakorlatilag lehetetlen volna.

A kérdés persze az, hogy beletartozik, beletartozhat-e eme komplex gépezet működésének vizsgálata az irodalomtörténetész érdeklődési körébe, illetve egyáltalán, mi lenne az irodalomtörténet „tárgya”, és hogyan lehetne azt megközelíteni. Számomra úgy tűnik, hogy Margócsy szerint nagyon is beletartozik, méghozzá úgy, hogy ez nem is mond ellent az olyan klasszikus feladatmeghatározásoknak sem, amelyek szerint az irodalomtörténet az irodalom (bármi legyen is az) alakulásának, hagyományozódásának (a titokzatos, ám oly fontos viszonyítási alapot képező „irodalmi hagyomány” létrejöttének) történetét kutatja.

Margócsy itt is éppolyan makacsul „komolyan veszi” a feladatot, mint kritikái esetében – s a módszer látványos megváltoztatása nélkül, pusztán a „folyamatosan (de tényleg folyamatosan!)”³¹ megújuló eszközök mai fejlemények tanulságaival gazdagított újrarendelésből születik itt is éppolyan meglepő eredmény.

Annál is fontosabb feladat lehet a „gépezet” vizsgálata, mert a létrejövő komplexum a magyar irodalomnak kimondottan középponti sajátossága, ahogy Margócsy ezt már egy régi, ám nagy port felvert és azóta is gyakran kritikával illetett tanulmányában kijelentette. „Ama vágyalom – írja –, mely a hajdani, a XVIII–XIX. század fordulóján kialakuló irodalom demiurgoszaként fogható fel – legyen a nemzeti irodalom a nemzet afirmációja és védvára, mely egységes és kikezdetet-

len, később a szigorúan kirekesztőleges irodalmi el-
lenségeskedések korszakaiban is folyamatosan élt,
működött s ma is fenntartatik.”³² A vízió két alap-
eleme közül ugyanis véleménye szerint „csu-
pán egyik, a vezérszerep iránti igény változott meg
– az egységes irodalmiság ideologikus állítása és kö-
vetelése szinte változatlanul megmaradt”, s az „ere-
deti szerep oly módon alakult át, hogy vezetői, min-
dentudói, mindent látói aspektusát megőrizte, míg
aktuális, mondjuk: »képviseelői« mandátumát meg-
szüntette – de nem elvetette, hanem univerzálisra
fűjta fel; s a közösség politikai jellegű [...] képvise-
lete az egyetemes, történeti és kozmikus értékeknek
kiválasztott őrzésévé alakult át”.³³

Ebben az esetben persze nem szabad meg-
feledkezni arról, hogy az idézett tanulmány
1989-ből származik, s hogy az irodalmi kultusz
politikai áthallásainak szempontjából (és ter-
mészetesen az irodalmi élet – és a „gépezet” –
működése szempontjából) igen jelentős válto-
zásokat hozott a rendszerváltás óta eltelt más-
fél évtized. Ám ezek a változások nem a kultusz
eltűnését, hanem újabb átalakulásait eredmé-
nyezték – a kultusztörténeti kutatások egyik
legelső tanulsága, hogy az irodalom társadal-
mi „működtetéséhez” elengedhetetlen – leg-
alábbis a kortársak által annak érzett – ez a
sajátságos „szertartásrend” (ahogy Dávidházi
Shakespeare hazai kultuszát elemző monográ-
fiájából kiderül), illetve hogy a kulturális ant-
ropológia nyelvén szólva a művészetek befoga-
dásának e furcsa elvárásrendjét egyfajta akkul-
turációs folyamatnak is tekinthetjük.

A változások ellenére (melyeket igen tanul-
ságos lenne kritikátörténeti szempontból ele-
mezni) felfedezhetjük az irodalmi kultusz –
ezen belül is főként a lírát érintő kultusz – nyo-
maít például az olyan kritikai toposzokban is,
mint a magyar költészet fordíthatatlanságának
mítosza (vajon miért fordíthatatlanabb bár-
mely más nyelv költészeténél – azokra talán
nem jellemző a történelmi-kulturális áthallás-
ok tömege vagy a nyelv sajátos árnyalatainak
jelentéstelisége?).

Margócsy másik irányban indult tovább a lí-
ra kultikusságának nyomában: hat évvel későbbi
poétikatörténeti tanulmánya³⁴ nemcsak a XX.
század végének líratörténeti körképét
rajzolja fel, de magyarázatot adhat arra a vál-
tozásra is, melynek során a líra nagymértékben
„kultuszatlanodott”, s a „közvélekedés” szerint
szerepvesztést szenvedett.³⁵

1995-ös „NÉVSZÓN IGE” című tanulmányában
ugyanis Margócsy azt a hipotézist fogalmazza
meg – s támasztja alá bőséges példával –, hogy
„a nyelvkritikus költészet (melybe, úgy vélem, az
utolsó negyedszázad valamennyi jelentős költője be-
leértetődik), midőn a nyelv segítségével próbálja
(hisz, költészetéről lévén szó, vajon mi mással is pró-
bálhatná?) leírni a nyelvileg elvileg kimondhatat-
lant (à la Wittgenstein), s a szavak relatív érvény-
telenségét látja be és fogalmazza meg, akkor,
a szavak jelentésének elkopásával és elértékte-
lenedésével szembesülvén, a szavak önálló poé-
tikai szerepét fogja korlátozni, s a szavak körülírá-
sára, egymás közötti összefüggéseire, kontextusára,
azaz a mondatokra fog koncentrálni. A szavak sze-
repét a mondatok fogják átvenni”.³⁶ Nagyon érde-
kes ezzel kapcsolatban felidézni Barthes szem-
mefuttatását a szó szerepének alakulásáról a
„klasszikus nyelvezetből” a modern költészet fe-
lé való átmenet során. Míg a klasszikus nyelv-
használat számára a szó „egy kapcsolat útvo-
na-la”, mely „nem merítkezik meg egy rokon rajzolatú
belső valóságban, hanem leírásával egyidőben más
szavak irányában terjeszkedik”,³⁷ s a „szavakat egy-
más mellé helyező megfogalmazás gyönyörködtet, nem
pedig erejük vagy sajátos szépségük”,³⁸ addig a mo-
dern (romantikus és azutáni) költészet számá-
ra „a Szó szétrobban a kiüriült viszonyok sora fölött,
a nyelvtan meg van fosztva célszerűségétől, prozódia
lesz belőle, már csak afféle képlékeny közeg, mely
a Szó megjelenését szolgálja”,³⁹ a (költői) szó „vá-
ratlan tárgy”, „különleges kíváncsisággal fogyasztott
termék, amolyan felszentelt inyenccfalat”.⁴⁰ A mo-
dern költészetet „a Szó Éhe” jellemzi, s ez, „a köl-
tői beszédből szörnyű és embertelen beszédet csmát”
– embertelent abban az értelemben, hogy „ki-
hagyásokkal és fényekkel, hiányokkal és túltáplált je-
lekkel teli diskurzust intézményesít”,⁴¹ mely nem-
hogy nem feltételezi a párbeszédet, de egyene-
sen ellehetetleníti azt: a modern költői szóhoz
immár nem lehetséges hozzászólni, mivel „a Szó
itt enciklopédikus, egyidejűleg tartalmazza minden
arculatát”, a szavak „cipelik a dolgok iszonyatos ter-
hét”, a beszéd pedig nem „valaki mással való ta-
lálkozást jelent”, nem tételez fel „kollektív és mint-
egy megbeszélte fogyasztást”.⁴² (A kritika pusztán
imitálja a művészi nyelv valaha volt szociabili-
tását – melytől egyébként szigorú határok kü-
lönítik el, biztosítandó, hogy a kétféle nyelve-
zet ne keveredhessen és ne cserélődhessen fel
–, mintegy körülbeszéli, körülépíti a modern
költészetet, de nem érintheti: mű és „hozzászól-

lás” közt Barthes szerint szigorúan védett, de logikailag is áthághatatlan senki földje terül el; épp ebből indul ki a szöveg örömeivel és gyönyörével kapcsolatos gondolatmenete.)

A modern költészet „Szava” sokban emlékeztet a Margócsy által elemzett „*nyelvkritika előtti*” állapotra, amely szerint „*a költői alapgesztus egyenlő lenne a tökéletes, igazi szó (vagy szöveg; szóhalmaz) keresésével, megtalálásával és kimondásával*”,⁴³ s kiváló alapot biztosít a kultikus irodalomfelfogáshoz is (mind a profetikushoz, mind az értékörzökhöz), hiszen a költő, per definitionem, mindig *többet és mást* mond, mint amit az aktuális (mégoly felkészült, iskolázott és „biztos ízlésű”) olvasó le tud szűrni (maga a metafora is árulkodó). Épp ezért lehet – az újdonság mellett – a minél többféle lehetséges értelem az igazán jó irodalom ismertetőjegye s (Margócsynál is) elsőrendű kritikai értékelő elv. (Más kérdés, hogy ez inkább afféle másodlagos bizonyítékként, az ítélet legitimálásaként működik a gyakorlatban: a már kanonizált, *tehát* értékesnek és megőrzésre méltónak ítélt művekről szokott inkább bebizonyulni interpretatív kimeríthetlenségük, és nem megfordítva.) A mondatra való váltás után viszont a költő immár nem „kimond” vagy „megmond” (legalábbis ez már sokkal inkább negatívum, mint pozitívum), hanem körülír: a szemantikai többértelműséget grammatikai-szintaktikai többértelműség váltja fel,⁴⁴ ami, úgy tűnik, immár túl van a kultuszon, legalábbis a 2000-es IRODALOMTÖRTÉNESI VÍZIÓ A KÖLTÉSZET ÁLLAPOTÁRÓL című tanulmány szerint.

Persze a kultusz sokkal inkább az irodalom „használatával” kapcsolatos dolog, mint olyasmi, ami eleve „benne lenne” bizonyos szövegekben (más kérdés, hogy – mint épp Margócsy mutatja be többek közt – bizonyos nyelvi eljárásokra könnyebben ráépülhet a kultikus atitűd). Margócsy „alternatív irodalomtörténete”, mely tanulmányából és kritikáiból a maga szükségzerű töredezettségében is kibontakozik, kultusz, kritika és irodalomtudomány közös lehetőségfeltételeinek története is – állandó tekintettel arra a látszólag ártatlan momentumra, melynek során a „hagyomány” szó megkapja azt a bizonyos többes szám első személyű birtokos személyragot. Írásainak azonban egyik legfontosabb tanulsága, hogy az irodalmi gépezet vizsgálata és az irodalmi gépezetben való részvétel közti kapcsolat sokkal többre tül és árnyaltabb, sokkal kevésbé előíró jellegű an-

nál, hogy leírhatnánk a „hagyományban való benneállás” önmagában nem túl termékeny (s a változékonyságról, megragadhatatlanságról a figyelmet könnyen elterelő) toposzával.

„*Miért is kellett a kritikának fábrikai formát adni*”⁴⁵ – kesergett Kölcsey, miközben sokat tett azért, hogy „*meglelje*” a kritika korlátait és szabályait, melyek segítségével megítélhető a mű, és elmondható, indokolható, közölhető az ítélet; a „*recenziók*” meghonosításáért, melyekkel elvileg minden olvasó ízlésének jobbítása a cél, ám melyek, mint Döbrenteinek írja, „*tudod, hogy [...] Technikusoknak iratnak*”.⁴⁶ Margócsy írásait lapozva az olvasónak mindennek ellenére az az érzése, tudja, kinek is szólnak a szövegek: neki.

Jegyzetek

1. Kölcsey Ferenc: A LEÁNYÖRZŐ. A KOMIKUMRÓL. In: KÖLCSEY FERENC VÁLOGATOTT MŰVEI. (Vál. Fenyő István.) Szépirodalmi, 1975. 295.
2. Roland Barthes: AZ OLVASÁSRÓL. (Babarczy Eszter fordítása.) In: Roland Barthes: A SZÖVEG ÖRÖME. IRODALOMELMÉLETI ÍRÁSOK. Osiris, 1996. 66.
3. Döbrentei Gábor Kölcsey Ferencnek, Kolozsvár, 1815. ápr. 17. In: *Élet és Literatura*, 1827. 115.
4. Kölcsey Ferenc: TÖREDÉKEK A VALLÁSRÓL. In: KÖLCSEY FERENC ÖSSZES MŰVEI. (S. a. r. Szauder Józsefné, Szauder József.) Szépirodalmi, 1960. II. 1069.
5. Kölcsey Ferenc: KRITIKA. In: KÖLCSEY FERENC VÁLOGATOTT MŰVEI. (Vál. Fenyő István.) Szépirodalmi, 1975. 365.
6. Uo. 368.
7. Szilasi: TUDJUK-E ŐKET ÚGY LÁTNÍ ÉP(P)EN. Tandori D.–Szilasi L.: KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL. Jakus Ildikó–Hévízi Ottó: OTTLIK-VEDUTÁK. *Holmi*, 2005. aug.
8. Margócsy István: A TILALMI BESZÉDRŐL. HOZZÁSZÓLÁS A KRITIKA-VITÁHOZ. In: Margócsy: HAJÓVONTÁK TALÁLKOZÁSA. TANULMÁNYOK, KRITIKÁK A MAI MAGYAR IRODALOMRÓL. 361.
9. Uo.
10. Roland Barthes: AZ ÍRÁS NULLA FOKA. (Ford. Romhányi Török Gábor.) In: Barthes, i. m. 13–14.
11. Minden idézet: Kölcsey Ferenc: JEGYZETEK A KRITIKÁRÓL ÉS A POESISRŐL. Közli Gyapay László. *IKK*, 1997/1–2. 121–122.
12. Margócsy: BALASSA PÉTER: SZABDBAN. In: Margócsy István: „NAGYON KOMOLY JÁTÉROK”. TANULMÁNYOK, KRITIKÁK. Pesti Szalon, 1996. 13.
13. Kálmán C. György: HAJÓZNI PONTOSAN, SZÉPEN. (In: *Élet és Irodalom*, 48/5. Könyvkritika.) <http://www>.

es.hu/pd/display.asp?channel=KRITIKA0405&article=2004-0202-1335-05WSNS

14. Margócsy: MÁRTON LÁSZLÓ: ÁRNYAS FŐUTCA. In: HAJÓVONTÁK TALÁLKOZÁSA. 292–293.

15. Orosz László: ÚJSZERŰ KÉP PETŐFIRŐL. (*Forrás*, 2001. február.) <http://www.rkk.hu/forras/0102/orosz.html> (Az én kiemelésem. – R. O.)

16. Imre László: MARGÓCSY ISTVÁN: NAGYON KOMOLY JÁTÉKOK. (*Alföld*, 1997. június.) <http://epa.oszk.hu/00000/00002/00018/imre.html>

17. Roland Barthes: A SZÖVEG ÖRÖME. (Ford. Mihancsik Zsófia.) In: Barthes, i. m. 112.

18. Kőlcsey Ferenc: ÍZLÉS. In: KÖLCSEY ÖSSZES MŰVEL. I. k. I. 104.

19. Roland Barthes: A SZÖVEG ÖRÖME. In: Barthes, i. m. 107.

20. Roland Barthes: A MŰTŐL A SZÖVEG FELÉ. (Ford. Kovács Sándor.) In: Barthes, i. m. 72.

21. Uo. 73.

22. Margócsy István: „CSIPESZSEL A LÁNGOT”: AVAGY „KERTELJŰK MŰVEINKET” (?) In: HAJÓVONTÁK TALÁLKOZÁSA. 383.

23. Margócsy István: ALBERT PÁL: ALKALMAK. In: HAJÓVONTÁK TALÁLKOZÁSA. 371.

24. Uo.

25. Uo. 370.

26. Dávidházi Péter: KIÉ A (MEGSZERKESZTETT) BESZÉLGETÉS? A PILINSZKY-INTERJŰK IRODALOMELMÉLETI PROBLÉMÁI. In: Dávidházi: PER PASSIVAM RESTITENTIAM. VÁLTOZATOK HATALOM ÉS ÍRÁS TÉMÁJÁRA. *Argumentum*, 1998. 329.

27. ROUNDTABLE DISCUSSION WITH JACQUES DERRIDA. Villanova University, October 3, 1994. <http://www.hydra.wmn.edu/derrida/viill1.html>

28. Borbély Szilárd: AZ INVERZ PETŐFI. Margócsy István: PETŐFI SÁNDOR. (In: *Alföld*, 2001. jún.) <http://www.epa.oszk.hu/00000/00002/00063/borbely06.html>

29. Uo.

30. Uo.

31. Vö. 21. j.

32. Margócsy István: LÍRA ÉS KULTUSZ. In: „NAGYON KOMOLY JÁTÉKOK”. 252.

33. Uo. 253. Nagyon érdekes tanulságai lehetnek ennek a gondolatnak akkor, ha a XX. század második felének magyar kritikátörténetére gondolunk – pontosabban azokra az értelmezésekre (és értelmezések hiányára), melyek, mintegy következő lépésként, összekapcsolják e két képvisellettípust (az „egyetemes értékek” őrzését a feltételezett politikai gyanú felett állásból következő hitelességgel), újra átpolitizálva az irodalmi kultuszt és egyszersmind ismét szorosra fűzve a szálakat esztétika, erkölcs és politika között.

34. Margócsy István: „NÉVSZÓN IGE” – VÁZLAT AZ ÚJABB MAGYAR KÖLTÉSZEK KÉT NAGY POÉTIKAI TENDENCIÁJÁRÓL. In: „NAGYON KOMOLY JÁTÉKOK”. 259–281.

35. Margócsy István: IRODALOMTÖRTÉNETI VÍZIÓ A KÖLTÉSZEK ÁLLAPOTÁRÓL. In: HAJÓVONTÁK TALÁLKOZÁSA. 17–

35. Ezzel kapcsolatban Margócsy számos példát idéz, melyek megegyeznek abban, hogy a változás egyértelműen értékvesztést, romlást, hanyatlást hozott (vö. 18–19.), ami viszont a „*picivé lett költészet*” helyett a prózát, azon belül is a (nagy)regényt emelte a műfajhierarchia csúcsára (s ezzel – egyébként – „kultusz-közeli” pozícióba...).

36. Margócsy István: „NÉVSZÓN IGE” – VÁZLAT AZ ÚJABB MAGYAR KÖLTÉSZEK KÉT NAGY POÉTIKAI TENDENCIÁJÁRÓL. In: „NAGYON KOMOLY JÁTÉKOK”. 260.

37. Roland Barthes: AZ ÍRÁS NULLA FOKA. I. k. 26.

38. Uo. 27.

39. Uo. 28.

40. Uo. 29.

41. Uo.

42. Uo.

43. Margócsy István: „NÉVSZÓN IGE” – VÁZLAT AZ ÚJABB MAGYAR KÖLTÉSZEK KÉT NAGY POÉTIKAI TENDENCIÁJÁRÓL. In: „NAGYON KOMOLY JÁTÉKOK”. 260.

44. Uo. 275.

45. Kőlcsey Ferenc: KÖRNER ZRÍNYIJÉRŐL. In: KÖLCSEY ÖSSZES MŰVEL. I. k. I. 528.

46. Kőlcsey levele Döbrentei Gáborhoz, Álmosd, 1815. máj. 3. In: *Élet és Literatura*, 1827. 123.

Rákai Orsolya

„EGY EMBER, AKIT MÉG EDDIG NEM ISMERTÜNK”

A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa

Az egyes fejezeteket összeállította E. Csorba Csilla, Ladányi József, Parragi Márta.

Szerkesztette E. Csorba Csilla

Petőfi Irodalmi Múzeum, 2004. 220 oldal, á. n.

Divatja – és nyilván keletje is – van az albumoknak. Sorjázó és most már nem csak a könyv ünnepeire korlátozódó kínálatuk állandósult, de meg is színesedett. A hagyományos albumtémák (képzőművészeti életmű, stílusirányzat, természetföldrajz) újabbakkal egészültek ki, s talán túljutottak azon a gyermekbetegségen is, hogy a külföldről megvásárolt kiadói jogok után rissz-rossz fordításokban, nyelvi ellenőrzés nélkül, a magyar vonatkozások hiányával kerültek a könyvpiacra. A megvásárolt korszerű nyomdatechnikát valóban működtetni kell, lehetőleg folyamatosan, ám korántsem mind-

egy, mivel etetjük. Az albumok súlyát (is) vég-ső fokón a hozzáadott szellemi érték adja – képből, szövegből, az anyaggyűjtés tágasságában, a szerkesztés szellemességében vagy akár a gépmeister odafigyelésében, hogy ne egyetlen alapszínnel nyomjon végig egy szín-gazdag kötetet.

A kínálatban az utóbbi időben, a divat némi csillapultával, olvasói örömeinkre megsza-porodtak a magyar természeti és kulturális örök-ség reprezentatív és szépen illusztrált össze-foglalásai. Ezek közé tartozik a Petőfi Irodalmi Múzeum képes katalógusa is.

Nem gyakori eset, hogy a tartalomjegyzék mindjárt a második fejezettel, jelesen az iro-dalmi múzeum Jókai-kézirataival kezdődjék. Ennek oka, hogy voltaképpen a hagyatéka katalógusának második kötetét fekszik előttünk: kéziratok, az író képzőművészeti alkotásai és a róla készült ábrázolások, ideértve a Jókai-fotó-tékát is. Az a bizonyos első fejezet az író fenn-maradt, töredékességében is ezer tételszám föl-lötti könyvtárának jegyzéke lesz, ami persze önálló kötetet igényel. A reménybeli harma-dik tomus pedig fölöttébb változatosnak és egyedinek ígérkezik: ide kerülnek majd a ha-gyatékaiba jutott fényképek (megannyi olvasói élmény és ábrándozás néma tanúja a küldők, zömmel fiatal leányok részéről...), azok a kép-zőművészeti alkotások, díszalbumok, ajándé-kok, amelyek 1894-ben, az 50 éves alkotói ju-bileumon valóban magyar írófejedelemnek mutatták Jókait. Ugyancsak itt katalogizálán-dó személyes használati tárgyai, gyűjtemé-nyei, tárgyi környezetének megmaradt darab-jai szintén megérdemlik figyelmünket. A há-rom kötet egységét összesített név- és címmu-tató fogja biztosítani. (Varga Katalin felelős szerkesztőnek köszönjük, hogy bepillanthat-tunk a remélhetőleg nem túl távoli kiadói ter-vekre is.)

A gigantikus életmű kéziratkorpuszának csak ebben a közgyűjteményben őrzött hánya-da a vegyes dokumentumokkal együtt 1058 tét-el, mintegy 5000 fólió. (A fejezet Parragi Már-ta munkáját dicséri.) Valós esélye van annak, hogy ez a kötethányad a továbbiakban is bő-vülni fog. Amikor 1976-ban a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárosa lettem, rögtön az első eligazítás alkalmával az idősebb kollégák fi-gyelmeztettek rá: ne lepődjem meg, ha egy-la-pos Jókai-kéziratokat kínálnak fel megvételre

a múzeumnak. Olykor keretbe, üveg alatt, ceruzás rájegyzésekkel. A magyarázat most a katalógusban is olvasható: „Az író halála után a családtagok is ajándékoztak a náluk maradt kézira-tokból, főleg Feszty Mása, Jókai Róza lánya, aki egy-egy fóliót papírlapra ragasztott, körbeírta ajánló so-rokkal, és ezt adta ismerőseinek, barátainak.” (11.) A történet nem ért véget: az eddig utolsó ilyen fólió 2001-ben került a kéziratárba. Nyilván még igen sok lappang közülük, ám annak va-lószínűsége, hogy egy szétszabdalt Jókai-re-gény, kisregény vagy akár novella teljes kéz-irata így valaha is összeálljon, igen csekély.

A romantika korának alkotói lehetőleg min-den művészi ágban és minél több műfajban igyekeztek kipróbálni tehetségüket. Jókai sem tett másképp. Igaz, gyenge tüdeje és családi környezete őt a színpadtól távol tartotta, ám annál nagyobb érdeklődéssel fordult a festészet felé, amely – különböző intenzitással ugyan, de – egész életét végigkísérte: „A toll kínoz, az ecset enyhít. A toll munkája után fáradtak vagyunk, az ecset után felfrissülünk.” Közös pápai diák-évükben, 1841/42-ben a három jó barát közül Orlai Petrics Soma, a későbbi festő még író akart lenni (novellájával meg is előzte Jókait az önképzőkör pályázatán), Petőfi ekkor még színésznek készült, míg Jókai a festést fontol-gatta élethivatásul. A Petőfi Irodalmi Múzeum művészeti tárának birtokában 25 rajz és akva-rell, 10 olajfestmény és egy 41 lapot tartalma-zó vázlatfüzet (1879/80-ból) található, köztük a család és a rokonság jó néhány tagjának port-réja, illusztrációk saját regényeihez, ötletek humoros lapjainak rajzoló számára. De em-líthetjük a gyűjteményből irodalomtörténeti forrásértékű két rajzát Petőfi Sándor kiskörö-si szülőházáról 1865-ben, illetőleg 1880-ban, amikor az Írók és Művészek Társasága nevé-ben ő vette át a házat akkori tulajdonosától: „Üdvöz légy, emlékezetes hajlék, aki Petőfit születni láttad, új gazdád, a magyar irodalom nevében üd-vözöllek...” Valóban felfedezésszámba megy az ügyes kezű író öt faragványának leírása és ké-pe, amelyek a korábbi szakirodalomban sem szerepeltek. (A képzőművészeti alkotások le-írása Ladányi József munkája.)

A harmadik nagy fejezet az ÁBRÁZOLÁSOK AZ ÍRÓRÓL címet viseli. A népszerű íróat sokan és sokszor örökítették meg Barabás Miklóstól Munkácsy Mihályon át (ő a HONFOGLALÁS című monumentális kompozícióján a fehér lovon

ülő Árpád jobbán ábrázolta) Réti Istvánig és Istók Jánosig; szobrot – többek között – Huszár Adolf és Zala György mintázott róla. Halálos ágyán Márton Ferenc rajzolta, halotti maszkját Róna József készítette. Ami pedig a XIX. század nagy találmányát, a fényképezést illeti, Jókait 1861 és 1904 között, több mint negyven éven át fotózták. Teljes fénykép-ikonográfiája 1981-ben már megjelent, most – értelemszerűen – a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött 75 fotográfiával találkozunk. Amint E. Csorba Csilla, a fejezet összeállítója felhívja rá a figyelmet, az író jól érezte meg a fényképezés kínálta lehetőségeket. Nemcsak a nyilvánosságának szánt arcát szemlélhetjük az idő változásával (a korán kopaszodott Jókai az 1870-es évek közepétől jobbra parókában vagy fejfedővel vétele le magát), de kirakható mozaikdarabkáiból az a folyamat is, ahogyan a művek elé illesztett vagy külföldi lapoknak, kiadóknak, egyleteknek, sőt magánszemélyeknek küldött, sokszor dedikált fotói hozzájárultak népszerűségének kialakulásához és megőrzéséhez. Ideértve azt az unokahúga megörökítette, szívet melengető anekdotát, amely szerint a Berlinben időző és egy boltba betérő író az eladónő német kiadásainak előzékképeről felismerte (171.).

Tartozunk a magyarázattal, miért neveztük a hagyatéki katalógust ismételt albumnak. Amíg a kéziratok közül a legfontosabbak vagy a leginkább jellemzők másolata látható a kötetben, addig a harmadik fejezet illusztráltsága gyakorlatilag teljesnek tekinthető. Ezek után viszont nemcsak feltehető, de fel is teendő a kérdés: kinek ajánljuk a kötetet?

Elsősorban persze az irodalomtörténet művelőinek, eredményei terjesztőinek és közvetítőinek: kutatóknak, könyvtárosoknak, tanároknak. Azoknak, akik ismereteiket bővíteni, napi teljesítményeiket ellenőrizni akarják. Aki készített már tudományos igényű, úgynevezett kritikai edíciót és/vagy ennek alapján népszerű szövegkiadást, avagy leírt akár csak egyetlen szót is Jókairól, ilyenkor örömmel elegy kicsinyke félelemmel veszi elő korábbi írásait, hogy ellenőrizze: érvényesek maradtak-e megállapításai, vagy módosítani kell azokat a jövőben? A filológusnak egyébként is az a rendszeresen visszatérő rémálma, hogy évek óta keresett, még hiányzó adata valamelyik közgyűjtemény még feldolgozás alatt lévő, frissen szerzeményezett anyagában rejtőzik. A már-már

teszhalottnak tűnt, de mostanában újraéledő Jókai kritikai kiadás éppúgy profitálhat a katalógusból, mint a kultusz kutatás, amely most az 50 éves írói jubileum alkalmából Jókainak küldött, több mint kétszáz üdvözlő távirattal gyarapodott; ezek a Petőfi Társaság anyagából 2004-ben kerültek elő. Hazai viszonylatban páratlan társadalmi panoráma – és nem tudunk szabadulni a gondolattól, hogy az 1894-es irodalmi ünnep kicsit már a nagy millennium főpróbája is volt.

Ajánlható továbbá a kötet az irodalom minden rendű és rangú barátjának. Márpedig Jókai-élménye még ma is csaknem mindenkinek van, és ha valaki rászán egy negyedórát a katalógus áttekintésére, használatának elsajátítására, máris részt vehet abban a jóféle szellemi izgalmat kínáló játékban, amelyre az első pillantásra talán szokatlan vagy furcsa cím is invitál: „*Egy ember, akit még eddig nem ismertünk*”. (Forrását nem ártott volna közölni; egyébként A KÖSZIVŰ EMBER FIAI-nak egyik fejezetcíme.) Kedvcsinálólul összeállítottunk néhány ilyen, bárki által folytatható adatbokrot.

Aki materiális korunkban az elismertség fokát és mértékét a bevételek és kiadások alakulásán szokta mérni, máris bőséggel talál bön-gésznivalót. (És közben elcsodálkozhat azon, a 114–115. oldalon, hogy egy korabeli váltó milyen kisgrafikai remeknek tűnik ma már.) A történet 1849 őszén kezdődött, amikor írói pályája szüneteltetésére kényszerítve, Jókai „nyugtatóvány”-okat töltött ki családtagjai számára (Károly bátyjának és anyjának); a viszonylag kis összegek (hét arany, illetve húsz forint) azonban akkor a túlélést biztosították (112.), hiszen amikor „...*Pestre haza kerültem... volt vagy másfél ezer forint adósságom*”. Az összeget most viszonyítani is tudjuk: ez bizony másfél EGY MAGYAR NÁBOB honoráriuma (54.).

Az író rendre szoktatott ember volt. Nemcsak témáit, ötleteit jegyezte fel azon frissiben noteszok sorába, de gondos-pontosan rögzítette bevételeit és kiadásait is. Ezeknek a naplónak sora ugyan nem teljes, de pályájának több szakaszán mégis bepillantást engednek a családi gazdálkodás mikéntjébe. A legkorábbi 1852–1854 tájáról való, amikor a magyar irodalom nagy robotosa már javában folytatta szívs, mindennapi harcát nemcsak irodalmi terveiért, de családja megélhetéséért is. Mégpedig eredményesen: „*1853 elején volt már fölösleges 600 pengőforintom*.” Ez volt a fővárosi

tuszkulánium, a svábhegyi telek megvásárlásának indulótókéja. A katalógusban fellelhetjük a „Kauf Vertrag”-ot is, azaz a Budán, 1853. augusztus 4. és szeptember 14. között lezajlott telekvásárlás adásvételi szerződését, amelyet vévőként Jókai Mór és felesége, Laborfalvi Róza írt alá (110.). Hogy kezükön mivé lett a kert, azt Morelli Gusztáv 1893-as rajza (159.) vagy az *Új Idők* számára 1898. október 2-án készült fotók bizonyíthatják, amelyeken az agg író szüreten, illetve szeretett-gondozott rózsái között látható (198–200.). De részesei lehetünk akár a hajdan elébe táruló panorámának is, a PEST A SVÁBHEGYRŐL VIHAR UTÁN c. olajfestményről, amelynek hátlapján halványuló fekete tusírsálsal még elolvasható: „*Jókai Mór festette 1882.*” (141.)

Ami pedig az anyagiakat illeti, az utolsó ilyen bizonylat a kötetben a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. 1901. november 3-i igazolása igazgatósági jutalék felvételéről (111.) – az író nevéért ekkor már bármely cég szívesen áldozott, csak hogy igazgatótanácsában tudhassa.

Jókai egyik legismertebb ábrázolása Ferraris Artúr olajfestménye, A TÖRTÉNELMI TAROKKPARTI, amelynek dátuma, az 1893 azonnal elárulja, hogy eredetileg az írói jubileumra szánták (161.). Pontosabban: szánták volna, mert nem készült el idejében. Némi lapozgatás árán most végigkísérhetjük az alkotás fázisait. Fennmaradt ugyanis Erdélyi Mór fényképész műtermi fotója, amelyen a festő beállította a képet, de még csupán a kártyakompanyia szokott tagjaival: Gajári Ödönnel, Sváb Károllyal, Nedeczky Istvánnal, Beöthy Algernonnal, Tisza Kálmánnal és a középpontban persze az ünneppelttel (195.). A fénykép alapján – hogy a neves szereplőket ne terheljék ismételt modelt üléssel – készült az első olajképvázlat, amelyre már neves kibecik is felkerültek, mint Podmaniczky Frigyes, Csernátóny Lajos vagy Pulszky Károly – ám még nem volt rajta Mikszáth Kálmán (160.). A sokszor reprodukált, végleges változaton azonban már a „nagy palóc”, Jókai majdani életrajzírója is szerepelt (161.). Hogy Jókai életében ez a társaság – a napi másfél órai, általában délután öt és fél hét közé eső együttléttel – mit jelentett, arra a levelezés egyik tétele szolgálhat bizonyítékul. 1897. február 13-án kedvelt unokavejét, Hegedűs Sándort invitálta (21.): „*Kérlek, jöjj el hozzám 18-án csütörtökön vacsorára 72 éves születésnapomra,*

este nyolcz óraker. Tisza Kálmán is eljön a tarokk kompániával; de Te csak 8 órára jöjj, a ki nem tudsz tarokkozni...” (A levél hasonmása is olvasható: 91.)

Köztudomású, hogy Jókai Mór igényelte az erős személyiségű nőket maga körül, akik tehetsége kibontásában a hátszág megszervezésével segítettek. Az édesanya, Jókay Józsefné Pulay Mária helyét 1848-ban az írónál nyolc évvel idősebb Laborfalvi Róza, a Nemzeti Színház tragikája vette át. A Jókaynének írt 32+11 levél (1842 és 1849, illetve 1851 és 1856 évkörben) jól mutatja a törést, és kijelöli az időszakaszt is, amíg az édesanya megbékélt fia választásával. Pulay Mária halálának évében, 1856-ban készült Jókai Mór első végrendelete, felesége javára. A másik testamentum már 1903-ból való, kedvezményezettje pedig a második feleség, Nagy Bella (110.). (Az utóbbi dokumentum csak 1993-ban került, vétel útján, a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárába.) Az öregkori botránykő, a Nagy Bella-házasság érzelmi töltését szintén saját szemünkkel láthatjuk. Például azon a 2004-ben vásárolt Erdélyi Mór-fotón, amely valamikor 1900-ban vagy 1901-ben készült, és amely itt kerül először nyilvánosság elé (209.). Visszarímel rá Jókai utolsó akvarellje a kanapén pihenő fiatalasszonyról: „*Az én édes Bellám. Rajzoltam Siófokon 1903. június 14. Jókai Móricz sk.*” (136.)

És a pálya vége, a kéziratárban őrzött okmányok szigorú sorjázása szerint: [orvosi] értesítés [Jókai Mór haláláról], 1904. május 6-án, az ugyanaznap kelt halottvizsgálati bizonyítvány és a „*Jókai Mór 79 é[ves]. író bebalzsamozása alkalmából felvett bonczjegyzőkönyv*”, 1904. május 7-ről (110–111.).

A három kötetre tervezett albumegyüttes utolsó kötete tartalmazza majd (bevett szokás szerint) a pótlások és javítások jegyzékét is. Ez azonban nem csak a kisszámú hiba javítására szolgálhat majd (például a 300. és a 320. tétel számú kéziratok hibás egymásra utalása, egypár tollhiba kiküszöbölése). A pótlások pedig vélhetően felölelik annak a rendszeres múzeumi feldolgozó munkának az eredményeit is, amelynek során albumokból, vegyes tartalmú kéziratgyűttesekből, kötetáblákból újabb dokumentumok kelnek önálló életre. És remélhetőleg folytatódhat a restaurálási program is, amely szintén szolgálhat újabb felfedezésekkel.

Jókai Mór több mint száz évvel a halála után

is az egyik, ha nem a legolvasottabb magyar prózaíró. A róla elnevezett téren üldögélő szoborból, a kultusz tárgyából ilyen kötetek segítségével lehet újra ember, nemcsak tiszteletünknek, de szeretetünknek is részese.

Kerényi Ferenc

AMI MEGVOLT AKKOR

Bodor Béla: Városablak

Noran, 2003. 244 oldal, 2000 Ft

Bodor Bélát az olvasók sokáig kritikusként, esszéíróként, szerkesztőként, költőként ismerték inkább, bár a *Holmi* novellapályázatán díjat nyert, jelentek meg kisprózái, és 2001-től „regényrészleteket” közölt irodalmi lapokban. Talán a XVIII. századi regényről írt kétkötetes munkája is a szépprózai műhöz volt előtanulmány. Így vagy úgy, közel ezer publikáció, a korábbi rockzenélés, képzőművészeti tevékenység után elmondhatja magáról, hogy ötvenesként első kötetes regényíró. A VÁROSABLAK nyugtalanítóan kellemes könyv. Szomorúsággal elegy derű és mindenekfelett merész játékoság árad belőle. Mint Boris Vian *TAJTEKOS NAPOK*-jából (azt is egy sokoldalú dzsesszmuzsikusi író írta hatvan éve, az is egy korszak, hely, életérzés sajátosan szürrealisztikus megörökítése).

A mű önéletrajzi élményekből indul ki. Elbeszélésekből összeálló cselekménye nagyjából a hetvenes évek elejétől tartó két évtized felgyorsult idejében játszódik. A történetek motívumai az ifjúkorból valók: beszélgetések és performanszok, barátságok, szerelmek. Egyik regényen belüli visszaemlékezésben Pofaszőr, egy dzsesszdobos és két képzőművészeti gimnazista csaj vonatozik Prágába „néhány évvel a forradalom után”. A *ROGYION ARANYÁ*-ban arra a haveri kérdésre, hogy mivel foglalkozik, Pofaszőr ezt mondja: „Meghalt az apám.” Bodor *RAGTIME* című verskötetének egyik morbid és megindító darabjában ez áll: „1979-ben kb. 70 kg / apám halt meg // 1985-ben kb. 3,6 kg / gyerekeim született // Etetjük.” A regény utolsó előtti epizódjában az eperohamába ájult apa arcát

gyermeké tanulmányozza „egy és negyed évének szénfekele bölcsességével; kétségbeesésén és megrendülésén felülemelkedve”. Ez akkor 1987 lehet. A tizenharmadik fejezetben (egyébként számozatlanok, a címeik is csak a tartalomjegyzékben szerepelnek) olvasom, hogy Misimók „rekord hosszúságú” költői estje „tíz évig tartott, közben kimentek az oroszok, bejöttek a kínaiak meg az arabok...”.

Persze nemcsak dátumok emelnek ki az időfolyamból talán éppen tizenkilenc évet (ugyanennyi fejezetben) – hanem az individuális és osztársadalmi korszakváltás tapasztalatai is eltéveszthetetlenül felismerhetők: helyzetekben, nyelvhasználatban, egy generáció atmoszferikusan megjelenített élményeiben. A szamizdatkorszak megfigyelt, „személyi követőkel”, téglákkal, faggatásokkal s egyebekkel székelt budapesti figurái jönnek-mennek, látogatják az elbeszélőt, teoretizálnak, marhászkodnak, többé-kevésbé fittyet hányva a hatalom bornírtóságára. Kocsmáznak, „be vannak tépve”, „anyagoznak”, „kendert szívnak”. Van még „tejivó”, összesen két nagyobb formátumú napilap, Lánchíd presszó (az elbeszélő „Alagút presszónak” említi azt a helyet a virágágyásokkal), besúgás, szervezés, de a stílus, a jelenségek egy része a nyolcvanas évek végéről való: „kápszer”, demonstrációk motoros rendőrökkel, „tökre megszínált szövegek”.

A kronotoposzok számára két újabb dimenziót, további regénysíkot teremt a szövegegész azáltal, hogy egyfelől az ábrázolt korszako(ka)t a nyelvi elbizonytalanítás és az elegyítés, távolítás módszerével, folyamatosan átértékelő reflexiókkal vagy hangulatokkal kezeli – azaz iróniával. Igaz, ez az irónia nem nélkülöz némi nosztalgiát sem: akár a „túlélés” a centrum, „ami körül forog az egész...”, akár „a szerelem”, ahogyan a borítón is kiemelt részletben olvasuk. Vagy ahogy az „azóta szétfeszlett és annak idején bizony meglehetősen terhes laza barátságokat” felidéző én kérdi: „Mi az, ami megvolt akkor és azóta elveszett?”

A másik dimenzió, midőn ez az életteli anekdotikusság ellentétébe váltva magára von egy metaregény-bőrt (vagy fordítva: a metaregényiség szüli meg a történeteket). Akárhogyan is: elbeszélő én szívesen elbélődik a „műalkotás eredetével”, „az esztétikum sajátosságával” (az első és utolsó előtti fejezetcímekből idézve), a narratívikai kérdésekkel. A posztmodern re-

gény rutinja már ez az önreflexivitás, mégis szokatlan ily vastag réteggé növesztve. Némi tétozás után azonban az olvasó élvezi ezt az epikatechnikai esszét is, ugyanis utóbb a „narrációs szintek”, a „nézőpontok” s egyebek a VÁROSABLAK-ban tapinthatóan elevenné, mintegy hagyományos regényalkotókká, történet-té, figurákká válnak. Az elvont teóriák itt valószínűságon testet öltenek, s a bravúros fogásoknak köszönhetően végül ismét „rendes” történetet kapunk: cselekménnyel, szereplőkkel. Miközben persze érvényes például az, amit Égi Mása kérdésére (hogy ti. „mit halad meg mostanában”), a Szerző felel „rosszkedvűen”: „A későmodernitás nagy narratíváját.” Hermeneutikai tényezőből holmi sci-fi-szereplővé avanszál Szem, aki segít „látni a történeteket”, ő „az a bizonyos másik látószög”, „mobilis in mobil”, „repülő pislány”, „csillogó gömböcske”, „nyálkás és testmeleg”, de „nem is undorító”, és ha kettesben marad „én”-nel – beszél is.

Bodor epikaformai újítása a figurakezelésre épül. Sok szereplővel dolgozik, ezek a regényben egy társaságot, csapatot alkotnak, a „Pagony-béliek” ők, olyan komizsan szeretetteljes gúnynevekkel, mint Galóca vagy Kószáli (a járógépes, beszédhibás ifjú). A fontosabb alakok, megőrizve állandó tulajdonságaikat, megsokszorozódnak. A MICIMACKÓ-ban figyelhető meg az az újítás, hogy az Elbeszélő, az Apa, a Szerző – Szereplőként is beszélget hallgatójával, Róbert Gidával, aki viszont másként szituálódik figuraként, mikor a játékaival lép színre, és másképp passzív hallgató vagy néző(pont)ként. A rokon technikára történő hangulatos utalás Milne (amúgy manapság már túlhasznált) figuraneveinek (Kanga, Zsebibaba, Rober Gida) átvétele a VÁROSABLAK-ban.

Bodor én-elbeszélője „korpulens”, „szakállas” – saját történettel, a „szabadság tapasztalatával”. De ez az én időről időre átjár teremtményei közé. A főszereplő, Pofaszőr alteregója: performer, dobos, fest, érzékletes, mulatságos költői estjei voltak „kortárs zenei aláfestéssel”, „abszurd díszletek között” – mégis másikként, autonóm figura. Egy elbeszélőközeli funkció a Nagy Közbevető is, aki „a legváratlanabb pillanatokban közbepofázik”, megállítja, eltéríti vagy gyorsítja az elmondást. De nem csak az írói biográfiából és a korábbi művekből ismerős úr (küllem, mentalitás) ölt testet több szerepkörben. A regény középpontja is megkettőződik. Kanga néven Pofa-

szőr felesége, Égi Másaként inkább epikatechnikai tényező, szerzőpartner, neki mondja el a történetet a beszélő az egyik epizódban. Ez a Mása közli, hogy „szerző számára immár csak a létezés pontszerű dimenziója nyílik meg” – hogy aztán mindenhatóként el is végezze a zsugorítást.

Megkísérlem körülírni Bodor Béla bonyolultságokat szintetizáló, beskatulyázhatatlan, a posztmodern utáni regényét. Már az imponáló, hogy sok kortársától eltérően nem követi egyik nagy szuggerálót sem (sem Bodor Ádámot, sem Esterházyt, sem Tandorit). Amúgy sincs benne semmi divatigyekezet vagy hatás-keresés. Morál- és művészetfilozófiai alapozású, professzionalitást bagatellizáló fura esszeregény ez, erős érzelmi-érzelmi-intuitív attitűdel. Mintha lenne itt valami a szerzőnek abból a törekvéséből is, amit visszavonva állít a BELSŐ KÖRÖN című írásáról, a NOVELLISTÁK KÖNYVÉBEN: „Ha okoskodni akarok, azt mondom, hogy a természettudományos és a művészi látásmód szintézisére törekedtem. De az igazság az, hogy egyszerűen el akartam mondani egy történetet.”

A tények tisztelete, a dolgok pontos, szak-szerű leírása ambíciója e szövegnek is. Akár egy kirándulóhely földrajzi-túrazvezetői hitelű megjelenítésekor, akár az őszi selyemgomba meghatározásakor, akár a hármézzel töltött sütemény ínycsiklandó receptjét közölve. A zsúfoltságot – mint a borítón látható Bodor Béla-grafikán is – a rafináltan körbeforgó (a vége visszakapcsol az elejéhez), mégis áttekinthető kompozíció és a részletek mikrorealista vagy minimalista megjelenítése fogadhatja el: „És csakugyan, van azon néznivaló, ahogy a forró vízből felszakadnak a gőzfoszlányok, nem egyenletesen, hanem mintha pöfökelné, mintha buborékokat lökne ki magából egy egészen kicsi tűzhányó, valahol nagyon mélyen, hogy már nem a gőz buborékjai, csak a hóhullám feljutó forrósága éri el a felszínt.” Ugyanezzel a precizitással horrorisztikus kegyetlenséget is érzéki az író. (Az egyik fejezetben az önmagát kereső művészféle a barátainak előadott mobiltervében zsákvarró túvel átdöfött gerincű, félig ledarált eleven egérről szól látszatszenvtelenséggel.) A humor számos fajtáját is alkalmazza, a névadástól a helyzetkomikumon keresztül a halandzsanyelvig. A „szárazat”, „ahogy egyszerre felérdesedik egy szó vagy egy mondat” és a „nedveset”: „Érted, játék. Rakod egymás mellé a szavakat, nincs legjobb mondat, de jó azért van, figyelj, sok jó mondat kis helyen

elfér, jó kis hely, az a vers, egy kicsi jó hely, és ha gyol, hogy megszívja magát. Belemegy a humor.”

Egy 1991-ből való Bodor Béla-interjúból egy „nem vidám” ember ismerszik meg, aki így beszél: „minden élet mögött, ha nem is mindig egyforma élességgel, a halált látom kirajzolódni. Ez nem vidám dolog, de nem is szomorú, hiszen természetes”. Összhangulatával a regény ennek a vallo-másnak csak látszólag mond ellent. Öröm van ugyanis benne. Ahogyan az utolsó előtti fejezetben megfogalmazódik: mert „élhetünk, gyerekeink lehetnek, mozoghatunk, cselekedhetünk, élvezhetünk és szenvedhetünk”. Ezt az eufóriát az „el nem múlt izgalom” is okozza, hogy tudjuk, „ez a létezés felbomlik, behullik a semmibe”. Ezek az ambivalenciák teszik fájdalmasan széppé a szerzőnek a HAJNALI HÁZTETŐK nagyjelenetét asszociáló mondatait is a regény vége felé: „Szétekintettem a városban, ezen a füstös, nyálkás, ködös kő-, cserép- és betonkáoszon, a hegyeken, az erdön és az égen, ezen a sejtelmesen sokatmondó két semmin. Gyönyörű volt. Leírhatatlanul szép. Ámbár, ha lett volna még némi időm, minden bizonynyal leírtam volna.”

Doboss Gyula

A LÁTHATÓ ÉS A LÁTHATATLAN

Batár Attila: A láthatatlan építészt
Ab Ovo, 2005. 317 oldal, 2750 Ft

Ez a könyv az építészet hatásának és érzékelésének összetettségéről szól. Nem a látásról és a látványról, vagy legalábbis nem elsősorban róluk, hanem azokról az elemekről és érzékekről, amelyek szintén szerepet játszanak az építészeti élményében, de kevésbé figyelünk rájuk.

A szerző „elhanyagolt terület”-ről beszél. Mi-ből is fakad ez az elhanyagoltság? A látás antropológiai dominanciájából vagy az európai kultúra érzékelési mintáin belül kialakult hatalmi helyzetéből? Vagy – ahogy Kenneth Frampton írja, s amit a könyv is idéz – a látvány fogyasztói világunkban eluralkodó „mindenhatóságá”-ból, amely ugyanakkor a szaglás, a hallás és az ízelelés elnyomásával jár?

Batár Attila utal a mindenhatósági törekvések kudarcára, amelyek összekapcsolhatók a látvány kizárólagossá emelésének törekvéseivel. Ő azonban nem az aránytalanság okainak vizsgálatával, hanem az arányok helyrebillentésével foglalkozik. A különböző erők és képességek játékában kialakuló harmóniára helyezi a hangsúlyt. Ez nem jelenti a vizualitás fontosságának kétségbevonását, nincs szó kép-tilalomról. A fotó, a fotózás, a film a könyvben a szöveggel egyenrangú elemként, illetve hivatkozási forrásként, példaként szerepel – nyilvánvalóan az érzékelés, tapasztalatszerzés eszközeként és közegeként is. Batár Attila a meghívón is digitális kamerával a kezében látható, a kötet fotóinak túlnyomó többsége tőle származik.

Mint rövid életrajzában olvashatjuk, főként az utóbbi másfél évtizedben jelentkezik rendszeresen építészeti írásokkal. Vajon miért ír az építész, és kinek? Érdekes és fontos kérdések. Hogy miért ír Batár Attila, kiolvashatjuk abból, amiről és ahogyan ír. Néhány éven belül a mostani a második önálló kötete, s a két könyvet egy trilógia részeinek szánja. Összetartozásukat az azonos formátum és a belső kialakítás közössége is aláhúzza. A *bordó könyv*, nevezzük így, A TÖRTÉNELEM MINT TERVEZŐ címet viseli, s benne a szerző Bécs belvárosának egyik, az építészeti percepció számára különösen izgalmas és tanulságos részletét vizsgálja. A városzövet és az ott található építészeti együttes történelmi alakulása kvázi organikus folyamatként mutatkozik meg, amelynek összetettsége megtapasztalható a személyes bejárásban, és rekonstruálható gondos történelmi kutatással. A *bordó könyv* ezt a két utat járja végig.

A mostani, a *kék könyv*ben az építészet működésének, hatásának a történetinél elemén-tárisabb szintjéről van szó. Az építészet az elemek és érzékek közötti közegeként és közvetítőként jelenik meg. A hő, a víz, a szél – a hallás, a szagok, a tapintás, a mozgás: mindezek az elemek külön-külön és összemoszkodva is alkotóelemei az építészeti élménynek.

Az érzékekre gyakorolt markáns, ha nem is mindig kellemes vagy vonzó benyomások nem feltétlenül fontos épületekből származnak. A szerző a Podmaniczky és a Szabolcs utca között, a Nyugati pályaudvar sínei alatt átvezető alagút példájával érzékelteti az épített környezet élményének összetettségét: „A tunelban minden

olyan építészeti jelenség adott, ami érzékszerveinket mozgásba hozhatja... A nyirkos falat kitapintva nedves lesz a tenyerünk. Súroljuk a rücskös falat, fájdalmat érzünk. A szél végigsüvít, érzi a hátunk, fázunk. A fal penetráns szaga irritálja az orrunkat. Megmozgatjuk izmainkat, dobantva megüünk végig a lemezeken, és miközben talpunk érzékeli felszínüket, kinetikai élményt élünk át. A hangdobozaknától és a falak visszhangjától felelősödik a zaj... Fények a tunel bejáratainál, míg a neonsövegtől árnyak a falon.”

A leírás az érzékelő, átélő ember aktív szerepére is figyelmeztet. A „tunel” mint a gyermekkori élmények egyik, akkori lakásukhoz közeli és alapvető helyszíne mélyen bevésődött a szerző emlékezetébe, s az előhíváskor élesebben lép elő, mint sok más fontosnak tartott épület. A mások számára közömbös, taszító vagy egyenesen riasztó helyszín – mert valljuk be, nem nagyon akarjuk a vizes falat, csak úgy, megtapintani, kezünkről a bőrt lesúrolni, s még a lélegzetünket is visszatartjuk, hogy minél kevésbé kelljen érezni a fal átható bűzét –, mindez az átélés, élmények és emlékek kontextusában „otthonossá” válhat, mint ahogy a szerző leírása szerint a mai gyerekek is megtalálják e sivár világban a maguk szórakozását.

Azt mondhatjuk, nem lehet úgy elrontani egy környezetet, hogy ne rendelkezzen összetett jelentéssel, érzéki erővel. Ez arra is figyelmeztet, hogy az élmény és a belőle megmaradó, lerakódó emlék sok egyéb személyes-kulturális tényező függvénye, amelyek, ha kapcsolódhatnak is az épített elemekhez mint hordozójukhoz, mégsem a megtervezettségétől függenek. A megnyomorított elemek élnek a maguk életét, s a környezet, a kultúra, a használat és az idő együtthatásában egyedi karakter jöhet létre. Ezért is lehet, hogy a rontott, roncsolt környezetek adott esetben fontosabbá, jelentéselbbré válhatnak, mint a jól megalkotott épületek. Ezzel együtt persze aligha tekintjük őket a tervezés szempontjából követendő példának, s nem a tervezői gondosság ellen szertnének szólni. A feltételeesség és a jelentést befolyásoló tényezők egyértelmű meghatározásának bizonytalansága azonban maga is kiindulópontot jelenthet a tervezői gondolkodás számára.

A szerző egyszerre szólal meg – ahogy ő fogalmaz – „építészként, lakóként és dolgozóként”, s folytatva e sort, hozzátehetjük, utazóként és kutatóként. Álláspontja tehát több nézőpontot

egyesít. Említsük először a tervező építészét. Bár csak ritkán, ha jól emlékszem, mindössze kétszer hivatkozik közvetlenül is a saját munkáira, a különböző érzéketek, élmények, emlékek elemzésében ott munkálnak azok a tapasztalatok, amelyek a szakma belső ismeretéből, gyakorlásából fakadnak. Technikai részletek magyarázatával úgy világítja meg a jelenségek belső működésmódját, hogy ily módon jobban megértjük használati értéküket és kulturális jelentéseiket is. Folytathatjuk a sort a használó, a lakó nézőpontjával, akinek a számára az épület épül, az építészeti beavatkozás történik, aki birtokba veszi és él benne, s akár öntudatlanul is változtatja, alakítja környezetét. S mintegy a kettő metszéspontján helyezkedik el a megfigyelő és szemlélő, aki változatos élettörténete állomásain s a foglalkozásából is következő utazásain átadta magát a környezet változó erőinek és benyomásainak. „Emlékei között kutatva”, „élményeit összegyűjtve” – ahogy a szerző az előszóban fogalmaz – nem az élmények, emlékek külső burka, hanem a jelenségek belső működése, e működésmód pontos feltárása, megnevezése érdekli. A felidézést elemzéssel ötvözi. Az élmények, tapasztalatok elsődleges szintjéhez második szinten közvetett források kapcsolódnak. A hivatkozások azonban sohasem egyszerűen utalások: a hivatkozottat közvetlen vagy közvetett tapasztalatok alapján ugyanúgy felidézi, vagy úgy is mondhatnám: megidézi; a plasztikus nyelvi-gondolati megformálás révén ugyanúgy megfoghatóvá teszi, mint a személyes emlékeket.

A felidezésben *jelenvaló tapasztalattá* válhat a történeti éppúgy, mint a közvetlenül megélt, a valóságos éppúgy, mint a képzeletbeli. Szép példa erre a labirintusok változatainak bemutatása, ahol egymás mellett jelennek meg Minósz király krétai palotája, a nádasok útvesztőjében megközelíthető vízparti város, Kaunos romjai és Tadao Ando mai épületei, a kőből és növényekből épült labirintusok vagy Borges emlékezetes novellájának, a KÉT KIRÁLY ÉS KÉT ÚTVEZTŐ-nek a felidézése; a labirintus közvetlen és képletes jelentései.

A könyvben tehát a személyes és a tárgyas megközelítés érzékeny egyensúlya valósul meg, illetve ennek az egyensúlynak a létrehozása a tét. Alig találkozzunk benne általánosító kijelentésekkel. Kis formákból, példák sorozatából épül fel. Összefűzésük mellérendelő módon történik. Az összeillesztés, a ritmus és a

kompozíció válik a megformálás fő eszközévé. A gazdag példatár elvileg korlátlanul bővíthető, egyes elemei esetleg cserélhetők lennének, az egész mégsem esetleges.

Az egymás mellé rendelt példák együttesében formálódó jelentés szép példáját nyújtja a lépcsők sokféle változatának bemutatása. Az, hogy a lépcső fontos építészeti elem, nem egyszerűen semleges eszköz, hanem kulturális forma, talán kevésbé tudatosodik bennünk, ha például főként az alul- és felüljárók töredezett, lehasznált betonlépcsőin járunk, melyekből már eleve kispórolták az anyagot. Bár egy korszakot így is közvetíthetnek, legalábbis azok számára, akiknek az életéből kiiktathatatlanná váltak. A könyvben szereplő lépcsőpéldák térben, időben és jellegben nagyon különböznek egymástól, de éppen ilyen módon írják körül emez egyszerű vagy egyszerűnek látszó elem gazdag változatosságát. Akad közöttük „lépcsőorgia”, mint a római Capitoliumra felvezető harminchat különböző lépcső és rámpa, másfél kilométeres mozgólépcső Hongkongban, vagy egyazon épületen belül változatosan vezetett lépcső és rámparendszer, építészeti promenád Le Corbusier híres villájában. San Francisco lépcsői különösen érdekesek abból a szempontból, hogy a tervezői önkény hogyan húzott rá a változatos domborzatú városra egységes négyzethálót, s ebből a megvalósítás és a használat során milyen szándékolatlan hatások és jelentések származnak.

Építészet és nem építészet között, erre a szerző visszatérően utal, nehezen vonhatók meg, nem is tehetők egyértelművé a határok. Csak az tartozna az építészet körébe, ami az építész döntésén múlik, amit az építész határoz meg, vagy ezek a döntések éppen hogy mindig feltételesek? Nincs tabula rasa, mondja a szerző, az út az elemek megismerésén, a velük való együttélés kialakításán át vezet. Hogy ez hogyan, milyen módon történik, érzékenység, figyelem és erőfeszítés dolga. Nemcsak az egyéneké, hanem a kultúráé. Úgy gondolom, a könyv hozzájárulhat ehhez a nálunk még meglehetősen a kezdeteinél tartó, ám nagyon is szükséges párbeszédhez az építészet és a kultúra más területei között. Ha nem építészként, hát használóként, *létezőként* mindenkire szól, szeretettel ajánlom hát mindenkinek.

Kerékgyártó Béla

BATÁR ATTILA „LÁTHATATLAN ÉPÍTÉSZEZET” CÍMŰ KÖNYVÉNEK BEMUTATÓJA

Nádas Péter és Batár Attila beszélgetése

NÁDAS PÉTER Nekem kell elkezdenem. Egy kis himnusszal kezdeném. S úgy mondanám fel ezt a himnuszt, mintha egymás között lennénk, a közönség nem ülne itt. Ezt a könyvet olvasni először is a saját szakmám szempontjából volt nagy élmény. Ezt a könyvet nyelvész írta. A nyelvészek különös fajtájából való. Szakmája szerint építész, aki építészeti szakkifejezéseket használ, de nem szaknyelven ír. Olyan szakember, aki a magyar nyelvet nemcsak szótárilag ismeri, tehát nemcsak nem okoz problémát neki a megfelelő igét használni a megfelelő cselekvéshez, hanem igen választékos nyelven ír. Nem finomkodó nyelven. Az ember tudja, hogy bölcsész voltál, azt is tudja, hogy külföldön élsz, egyrészt szakszerűen foglalkoztál a nyelvvel, másrészt kiszakadtál a nyelvből, ennek azonban semmiféle jele nem látható. Szerencsére a bölcsésznek sem maradt látható jele. Viszont két kultúra hatása látszik a nyelveden, az egyik a francia, a másik az angol. A gondolkodásod tárgyiaságán látszik az angol, a kifejezésmód átláthatóságán és egyszerűségén, illetve azon a törekvéseden, hogy ne legyen olyan komplikált dolog, amelyet ne világosan fejeznél ki, látszik a francia nyelv hatása. Olyan nyelvi hozományokkal dolgozol, amelyek a magyar nyelvben nem feltétlenül otthonosak. Mondjuk Kertész Imre esszéisztikájában találkozik az ember hasonló nyelvi szigorral. Ha nem merítenél a tájnyelvből és nem használnál olykor régies kifejezéseket, akkor azt mondanám, hogy ez egy száraz nyelv. Te is úgy találd, hogy van ilyen kapcsolat, s az írásmóddal valóban mérített a francia vagy az angol nyelvből?

BATÁR ATTILA Köszönöm a dicséretet, de nem hiszem, hogy kiérdemeltem ezt a sok elismerést. Az elmondottakhoz azt is hozzátenném még, hogy nagyon kínlódomva írok, telik az idő, amíg megtalálom a megfelelő kifejezést. Ez abból is adódik, hogy nehézkes ember vagyok, de abból is, hogy nem élek magyar környezet-

ben. Amikor azt említéd, hogy én a nyelvben próbálok visszahozni rég elfelejtett szavakat vagy Magyarországon ma már nem használt szavakat, azért adódik, mert elmentem '68-ban, a nyelv azonban tovább alakult nélkülem vagy az én ismereteim nélkül.

N. P. Például a „tunel”, a szót valószínűleg gyermekkorodból ismered.

B. A. Igen, feltétlenül, akkor így hívta mindenki a Bajza utcai alagutat a Nyugati pályaudvar vasúti sínpárjai alatt. Én ezt a kifejezést használtam továbbra is. De azt mondod, hogy a nyelvezetem száraz. Valóban, arra törekedtem, hogy olyan száraz legyen, amennyire csak bír, és az az érzésem, nem tudtam ezt megvalósítani, mert hajlamos vagyok arra, hogy túpírozzam a kifejezéseimet. Ugyanakkor pontosságra törekedtem, hogy valóban azt fejezzem ki, ami a fejemben van. Ez bizony elég nehéz. Pontosan beszélni, fölösleges szavakat kiirtani és mégis elmondani, amit érzek, azokkal a problémákkal kapcsolatban, amiket a könyvben felvettem, nem könnyű.

N. P. Második lépésben érdekelne, mi van a fejedben. Ha az ember a könyvedet elolvassa, akkor persze tudja. Ahogy én olvastam a könyvedet, az építézet érzékszervi felfogása van a fejedben, az építézet észrevétlen érzékszerveinek, illetve az észrevehetetlen érzékszerveinek működéséről van egy nagyon határozott elképzelésed. Az építézet szenzualitása érdekel, s ilyen értelemben nagyon érintve éreztem magam a könyvedtől, mert az én központi fogalmam is a szenzualitás. A magam módján az érzékszervi észlelésnek ugyanazokkal az alapformáival foglalkozom, amelyekkel te. Érdekelne, hogy ennek a felfogásnak van-e hagyománya az építézet történetében. Én nem tudok róla, hogy lenne. Hogy valaki az építézet érzékszerveivel foglalkozzon, mindenesetre meglepő.

B. A. Lehet, hogy van hagyománya, de én sem tudok róla, örülnék, ha találnék, örülnék, ha valaki figyelmeztetne erre, mert talán azokból is tanulnék, és remélem, hogy mások megbírálják, kiegészítik mindazt, amit írtam, hozzászólnak, hogy gazdagodjék ez a problémakör. Valóban, ahogy azt te említetted, ez a szenzualitás az, ami engem izgat, és ezt próbálok fölfedezni magamban is, az én rezonanciámból visszakövetkeztetni az építézetre, a körülményeire, az ember által átalakított kör-

nyezetre. A te írásaidból éppen ez a kemény rálátás, ez a pontosság, a legjobb szónak a megtalálása és ennek használata fogott meg és fog meg ma is, igyekszem ilyen módon kifejezni magam, és az emberek figyelmét a szenzualitásra irányítani.

N. P. Ugyanakkor a könyvnek nincsen pedagógiai ethosza, mintha nem akarnál senkit meggyőzni semmiről. A könyv leíró jellege az erősebb, mintha nem értékelnél, hanem észlelnél és leírnál. Nekem mégis lennének provokatív kérdéseim. Vajon a kollégáid észlelik-e azokat a szenzualis jellegű elemeket és hatásokat, amelyek közepette épületet emelnek, vagy nem veszik észre ezeket, mindez öntudatlan? Például a hangképző elemeket. Egy tér milyen módon hangképző, ha az épület erdőben áll, és milyen módon hangképző, ha egy sivatag közepén? A kérdés lényege, hogy nincs-e mégis valamilyen titkos pedagógiai szándéka vagy legalábbis felvilágosító szándéka a könyvednek?

B. A. Olyan értelemben nincs, hogy én is csak keresek, kutatok, dadogok, szeretnék rájönni valamire, és azt szeretném megosztani. Ez nem ugyanaz, hogy oktatni szeretnék. Inkább megosztani, piszkálgatni szándékozom, hogy mások is ne csak ösztönösen, hanem tudatosan foglalkozzanak a problémával. Az akusztikai problémákat nem én találtam ki, mérnökök foglalkoznak vele, e célból kiképzett hangmérnökök. De valahol az a hit él a használókban és az építézetek körében egyaránt, hogy bizonyos épületek esetében, mint például egy zeneakadémia tervezésekor, feltétlenül kell egy képzett hangmérnök. Még az is előfordul, hogy egy irodaház tervezésekor felkérnek egy hangmérnököt, hogy tervezze meg az akusztikai mennyezetet. Általában azonban nem törődnek azzal, hogy elnyeli-e vagy szétveri-e a hangokat a fal, pedig attól függően, milyen feladat ellátására készül az épület, más és más a megoldás. Nem egy csodáról van szó, amit én fedeztem fel, hanem csak arról, hogy ami amúgy is él az embereknek, az építézeteknek az agyában, azt tudatosítani lehet és kell, és sok olyan területre kiterjeszteni, ahol ezzel eddig még nem éltek. Mert nincs hangtalan tér. És hogy ha csak egy kis ötletet adtam is, és ebbe az irányba tereltem a figyelmet, akkor már boldog vagyok.

N. P. A kritikai attitűd töled elég távol áll.

B. A. Talán úgy fogalmaznám meg, hogy kiértek a válasz elől, hogy csak olyasmivel szeretek foglalkozni, ami nekem tetszik; ezzel lehet, hogy elodázom a kritikát. Ennek ellenére azt hiszem, hogy elkerülhetetlenül összeütközöm más nézetekkel, mert a gondolatok minden építész és minden használó fejében mások, és ezek mindenképpen szembekerülnek egymással. Ebben a tudatosítási folyamatban reménykedem.

N. P. Például a lépcsőkön. Kerégyártó Béla is említette a lépcsőket. A lépcsőkről írottak engem is megragadtak, mert gyerekkorom óta súlyos problémám a lépcső, az épített lépcső. Egy gyerek számára a lépcsőfokok meghághatatlanok. Vagy amikor már feléri őket a lábával, akkor nem tudja a lépcsőfokok ritmusát követni. Aztán felnőttem, és rá kellett ébrednem, hogy a probléma megmaradt. Mert nemcsak Budapesten nem tudom a lépcsőfokok ritmusát követni, hanem más nagyvárosokban sem. Foglalkozol a lépcsőkkel, és mivel a stílusod leíró jellegű, ábrázoló jellegű és nem kritikai jellegű, olyan esetben is, amikor neked is meg kellett küzdeni a problémával, akkor is hagyod, hogy én küzdjek meg, mármint az olvasó. Itt szeretnék az építészetnek egy nagy problémájára utalni. Megkérdezni, hogy a te szemedben mi az építészet. Számomra gyerekkorom óta az az építészet, amit az építészek lépcsőként nem tudnak megoldani. Lehet, hogy szeretnék megoldani, de nem tudják, mert az ember járásának ritmusát nem tudják követni, vagy nem is akarják, vagy csak nagyon ritkán követik, hanem egy látványt követnek, ami tulajdonképpen csak formaelv, és a formaelv biztosan nagyon sok mindennel kapcsolatban áll: tradícióval, kultúrával, festészettel, szobrászattal, de nem feltétlenül a lépcsőn járó ember ritmusával és fizikai képességeivel.

B. A. Egyetértek, de sajnos gumiból nem tudunk tervezni vagy építeni, pedig az lenne a legjobb, ha gumiból épülnének a házak, és aztán ahogy az igény nő vagy szűkül, aszerint lehetne szűkíteni vagy szélesíteni azokat az épületeket, amelyekben élünk. Ez vonatkozik a lépcsőre is, mert ha megkérdeznék valakit, hogy elindulna-e egy bizonyos lépcsőfokon vagy sem, akkor az egyik helyeselné, míg a másik nem. De van egy átlag, és ezt az építészeti tankönyvekben le is írták, ennyi szélességhez ennyi magasság tartozik, ezt a mai emberi méretek, lépések átlaga szerint számították ki.

Lehet, hogy ez az átlag tegnap megfelelő volt, de ha ma magasabbra nőnek az emberek, mint tegnap, akkor ma már más a jó, mint tegnap. Kétségtelen, hogy a lépcső kényszerít, és a lépcsőnek van egy öntörvényszerűsége, diktál, és ehhez a lediktált ritmushoz nekünk, lépcsőjáróknak alkalmazkodnunk kell, ha tetszik, ha nem. Lehet, hogy elesünk, de az is előfordulhat, hogy van, aki remekül élvezi az adott lépcsőritmust. Az a kisgyerek, akiről írok, aki olyan szárnyakat kapott a lépcsőn lefelé ugrálva, hogy úgy érezte, most repülőt játszhat, és fölszállhat a pihenőről, mint egy kifutópályáról. Ezt a kisfiút a fantáziája felrepítette. Általában azonban az az építészet problémája, hogy a tervező minden egyes épülettel, mint egy burokkal, körülveszi az embert, akár a lakót, akár a dolgozót, és azzal akadályozza is mozgásában. Nemcsak lehetőséget ad, de kényszerít is. Ez elkerülhetetlen. Persze az a jó építész, aki lehetőséget ad arra, hogy minél több ember élvezhesse ezeket a körülményeket, és abban a saját életformájának megfelelő életet élhessen. De sajnos, nem lehet elég flexibilisen építeni, és ezért mi, építészek amikor felajánlunk egy teret, amelyben élhet a használó, akkor az kényszerzubbonyná is válik, és a lakók beleütköznek a falakba. Felvetettél a kérdésed elején valamit, amire szeretnék reagálni. Arra gondolok, hogy kérdezed, mi is az építészet, és hogyan lehet ezt megfogalmazni. Gondolom, ahány építész, annyi megfogalmazás van, vagy még több is, mert magam is az építészetről való felfogásomat menet közben többször is változtattam. Ma nem azt mondom, amit tíz vagy húsz évvel ezelőtt gondoltam. De azért vannak olyan elképzeléseim, amelyek az életem során nem változtak, és amelyekhez ragaszkodnék. Amire szeretnék kitérni, hogy az építészet minden esetben mielőtt terem. Az építészet az emberi életforma kerete, ami nemcsak kifejezi az emberi tevékenységet, de vissza is hat rá, és milliójével befolyásolja az élet menetét. Ma már nem beszélünk annyit a funkcióról, mint ötven évvel ezelőtt, de azért vannak funkciók. Mondják, hogy az épületek szerepe védelmi. Megvéd az esőt, az állatok, a betörő és még sok minden ellen. Természetesen ez ma is fennáll. Nem tudjuk ma sem, hogyan kezdődött az építészet, fizikai okai voltak, vagy szellemi, akár vallási vagy egyéb igényt elégítettek ki. Nem tudjuk, hogy a menhírnék vagy a dolmennek mi volt

a szerepe. De azt ígen, hogy minden egyes tett, amit az építész megvalósít vagy megvalósíttat, hatással van az emberre. És ez a hatás, még akkor is, ha különböző emberekre különbözőképpen hat, mindig az építészről függ. Ő választja ki a megoldást, és ő dönt, hogy a hatást hogyan fogja elérni. Ha egy falat húz fel, mint Barragan, a mexikói építész, akit könyvemben idézek, és akit csodálok, mert akkor is, ha csak egy falat húz fel, azzal is építészeti teret teremt. Egy pusztá fallal is újra tervezi a teret, az ember körül új térkörülményt teremt. A pusztá fal is építészetté válik. Méghozzá Barragan a fallal mítosszal telített teret alakít ki. Hozom azt a példát is, hogy a japánok valamikor a MA filozófiáját követve négy karót szúrtak le, amelyeket négy kötéllel kötöttek össze. A tér közepébe oszlopot helyeztek, és ezzel „házat” teremtettek a szellemek számára. Úgy gondolták, hogy ezzel lehetővé válik, hogy az a szellem, amellyel az ő tradíciójuknak megfelelő szellemet képzeltek el, odajön, megszáll, és beköltözik a térbe. Nem kellett tehát egy mai értelemben vett épületet teremteni ahhoz, hogy ez a ház, a szellem háza megvalósuljon. És úgy gondolom, hogy sok esetben elég a jel ahhoz, hogy az emberben kialakuljon az a képzet, amely a házat jelenti a számára. Nem csak a fedél, a fal, a padló stb. szükséges ahhoz, hogy ezeket a képzeteket kialakítsuk magunkban. Ami lényeges ahhoz, hogy az emberben kialakuljon az ilyen érzés, képzet, azt az építésznek kell kitalálnia. Hogy az adott esetben melyik a legjobb megoldás, az is az építész feladata. Lehet az egy dupla balta, egy timpanon, két betű, egy szím, bármi, ami felidéz a kívánt asszociációt. Sokféle megoldás létezik, attól függően, hogy az építésznek milyen elképzelései vannak, és a használnak milyen az igénye.

N. P. Tudnál mondani arról valamit, hogy miben változott az építészeiről a felfogásod az utóbbi évtizedekben? Azt mondod, hogy többször változott.

B. A. Elhamarkodva mondtam valamit, és most válaszolnom kell. Hadd kezdjem azzal, hogy amikor kisgyerek vagy ifjunc voltam, és néztem a házakat, azt gondoltam, amennyivel magasabb egy ház, az annál jobb is. Mindig számoltam a házak emeleteit, és ha őt volt, pláne ha hat, akkor már nagyon boldog voltam. Ilyen gyerekes módon képzeltem el, mert a magasabb több erőt jelentett, és én is vele nőttem. A következő korszakomban úgy néz-

tem az utcán lévő épületek homlokzatait, mint a szobám falait. Az utca lett a nappalim. A külső meg a belső összekeveredett. Sok okból. Nem szerettem otthon lenni, és életteremnek az utcát választottam. Róttam az utcákat. Szerettem bekukkantani az ablakokon, más emberek életét nézni, élvezni a látottakat, mint egy regényt olvastam az utcát. Ezek a külső/belső kiszélesítették az életem terét. Szerettem a homlokzatokat, vacilláltam, tervezés helyett nem kellene-e inkább építészettörténettel foglalkozni. De elvettem, mert az volt az érzésem, hogy elsősorban az emberi életformának megfelelő házakat akarok tervezni. Azután továbblépve lassan alakult át bennem az a hozzáállás, hogy nem egyedül a szemnek kell tervezni, mert nem csak arról van szó, hogy például az arányokat figyelembe véve milyen tömegű, arányú épületek kellenek, és hogy ezek hogyan kapcsolódjanak egymáshoz, hanem hogy hogyan lehet megmozgatni összes érzékszervünket. Teljességre akarok törekedni. Az ember pszichéjére kell hatni. Valahol itt tartok ma, és ezt írtam le a könyvemben. Nem azért, mert nem fontos a szem az építészeti környezetünk megítélésében, de nem szeretném kihagyni a többi összetevőt, hogy közösen formálják bennünk az építészeiről kialakított képzetünket...

N. P. Köszönöm, igen elégedett vagyok, nálad azonban kritikusabb lény, s ezért még egy kicsit kötözködöm. Arra gondoltam az előbb, amikor azt mondtad, hogy tulajdonképpen bármit letecszünk, abban benne van a hagyomány, hogy akkor az épület nemcsak bizonyos időjárási körülmények között nyújt védelmet, hanem beavat a múlt időbe is, vagy nemcsak egyfajta teret jelent, ami a sajátunk, hanem kitágítja, utal a közörsre. S akkor ez fordítva is így van, és így teljes az igazság. Az ember gyermekkorában érez egy bensőséges és védelmet adó teret, amikor bevonul egy bokor mögé, és ott hihetetlenül titkos és valóságosan is titkos dolgokat művel, aztán felnő, s amikor ránéz ugyanarra a bokorra, akkor látja, hogy ez a bokor semmit nem takart el. Az építészet hihetetlen dolgokat emel föl, s mintha azzal a gyermeki vággyal tenné, hogy minél magasabb, minél nagyobb legyen, s mindez aztán, furcsa módon nem pozitív erőként működik. Nem nyújt védelmet, hanem inkább kiszolgált, bensőségességet sem teremt, hanem inkább ridegséget áraszt. Vannak épülettípusok, a ma-

gyar építészetben különösen gyakoriak, amelyek kifejezetten elutasítók. Mintha azt mondanák nekem, hogy ne gyere belém, maradj kinn, sőt a magánépítkezésnek mintha részben ez lenne a célja.

B. A. Sokféle feladata lehet az építéseknek és az épületeknek, és azt gondolom, hogy az épület céljából kiindulva, illetve annak megfelelően kell kitalálni a megoldást. Mondtad, hogy van, amikor az a feladat, hogy ne fedezzék fel a bejáratot, ne lehessen könnyen bejutni az épületbe.

N. P. Igen, ez biztosan így van, de például a templomépítészet esetében kínos. A mai magyar templomépületeknek hegyes, kicsi kapuja van, ami azt üzeni, ne gyere belém. Van olyan templom, amelyet meg kell kerülnünk, hogy valahol hátul bejussunk a kapuján.

B. A. Igazad van, ez rendkívül fontos probléma, ugyanúgy, mint a fal. Kizárni, beengedni, mind a tér elhatárolását jelenti. Falak, nyílások újraformálják a meglévő térséget, vagy új tereket alakítanak ki. A téralakítás térkapcsolást is jelent, azt is, hogy a szabadból be akarunk jutni egy zárt térbe. Be akarunk menni egy templomba, de be akarunk menni egy múzeumba is. Azzal az épülettel, ahol órákig kell keresni a bejáratot, baj van. Például ott van Frank O’Gehry híres bilbaói múzeuma, ahol két bejárat van egymás mellett, az egyik a múzeumba, a másik az étterem/könyvtárba vezet. De ha nagy betűkkel nincs kiírva, hogy hol van a múzeumbéjárt, akkor ott állok, és vacillálok, hogy jobbra menjek vagy balra. Akkor bajban vagyok. De van olyan eset is, ahol az a cél, hogy ne lehessen megtalálni a bejáratot. Nem jut más az eszembe, mint a börtön. A bent lévők, mármint az örök, nem nagyon szeretik, ha a kívül állók látják vagy könnyen megtalálják a bejáratot. Nem a bemenők miatt, hanem mert a bent lévők esetleg ki is akarhatnak jönni. Tehát van olyan épület, ahol az a fontos, hogy ne találják meg a bejáratot. Minden az épület feladatából adódik.

N. P. De például egy labirintusban nagyon fontos, hogy megtaláld.

B. A. Így van, a labirintus esetében fontos, hogy megtaláld a bejáratot, de ugyanúgy az is a cél, hogy aztán ne tudjál kijutni. Két tér közötti kapcsolat – ami nyílásokon keresztül történik meg – egyes esetekben olyan kell legyen, hogy átengedjen, sőt hívogasson, és az emberek ösztönösen megtalálják a bejárat útját, és

ne keresgéljék, másrészt pedig vannak olyan épületek, ahol el kell titkolni a megközelítés lehetőségét, láthatóságát. Például ha valaki felkocszik a Los Angeles melletti Beverly Hillsre, oda, ahol a nagyvonalú, bombasztikus kocsibehajtók világosan mutatják a bejutás helyét, mert a feltűnés, a hivalkodás a cél. De ha utána valaki kívülről benéz, és meg akarja találni a ház bejáratát, az már külön detektívképességeket igényel, mert a ház ajtaját el akarják rejtteni a külvilág szeme elől. Így egyszerre lehet az egyik bejáratnak elzáró, míg a másiknak nyitó szerepe, attól függően, mi a feladata egy adott épületnek és ennek következtében a bejáratnak. Minden a térelválasztás módján, a térelhatároló elemek alkalmazásán múlik. Így teremtünk grandiózus vagy intim, riasztó vagy marasztaló tereket. Ha minden építészeti eszközt mérlegelve vetünk latba, és minden érzékszervünket bevonjuk a hatás kialakítására, akkor megteremtjük a feltételeket sajátos építészeti terek létrehozására.

Elhangzott: Írók Boltja, 2005. szeptember 22.

*A szöveget lejegyezte és szerkesztette:
Sz. Szilágyi Gábor*

AZ AGY-RÉM

Hajas Tibor munkáiról

Képkorbácsolás. Hajas Tibor (1946–1980)

Vető Jánossal készített fotómunkái

Szerkesztette Beke László

MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2004.

232 oldal, 6000 Ft

Hajas Tibor: Szövegek

Sajtó alá rendezte és kiadta F. Almási Éva

Enciklopédia, 2005. 480 oldal, 3500 Ft

I

Az *Orpheus* folyóirat 1999-ben kiadott Hajas Tibor- emlékszáma óta közel hét év telt el, és ez idő alatt meglehetősen kevés publikáció jelent meg Hajasról, illetve vele kapcsolatban. A 2004-es és a 2005-ös év (az utóbbiban a művész halálának huszonötödik évfordulójával)

fellendülést hozott e tekintetben: a Hajas-életmű körüli filológiai tevékenység felélénkült, és kiadványokban testesülhetett meg. Az új kiadványok lehetővé teszik az átfogóbb pillantást az életműre, és felvetődhet a kérdés: van-e a kortárs értelmezői közösségnek aktuális mondanivalója Hajassal kapcsolatban? A válasz egyszerű: valójában nem sok. A Hajas-életműkiállítás katalógusában – Baksa-Soós Vera kurátor hangulatos nyitóesszéje mellett – katalógusszöveggént Dékei Krisztina 1999-es tanulmányának rövidített változata olvasható, amely alapos és fontos munka, de csak Hajas Tibor *szövegeiről*.¹ Noha Hajas irodalmi és képzőművészeti munkássága szervesen fonódik össze az életművön belül, Dékei írását talán mégis szerencseesebb lett volna a SZÖVEGEK-kötetben megjeleníteni. Persze az ilyen döntések számos körülménytől függenek, itt csupán arra a helyzetre szeretnék utalni, hogy a képzőművészeti kiállítás katalógusában *nincs* friss művészettörténeti tanulmány, a fotómunkákat bemutató album sem vállalkozik művészetkritikai értelmezésre, a SZÖVEGEK-kötet előszavában pedig néhány, az „*igazi Hajast*” (13.) a művész mítoszaival szembeállító megjegyzés mellett leginkább a sajtó alá rendezés folyamatának feltételezéseként és hatalmi harctól tarkított botránykrónikája olvasható. A lényeg pillanatnyilag magukban a kiadói gesztusokban rejlik: a Hajas-életmű hozzáférhetővé tétele folyamatban van, viszont a kiadások, hogy úgy mondjam, *paraszövegeiből* az derül ki, hogy Hajast illetően van a levegőben valami nagyon nem megoldott, valami zűrzavaros. Ennek köszönhetően életművének legnagyobb vonzereje még most is a „tilosság” aurájában rejlik, miként erre Hajdu Istvánnak a KÉPKORBÁCSOLÁS-albumról írott recenziója rámutatott. „*Úgy tetszik, majd huszonöt évvel végzetes autóbalesete után tilossága hat máig is a legerélyesebben és legérvényesebben.*”² A Hajas-munkák szigorát, felforgató energiáit még nem szelődítette meg az aprólékos értelmezői munka humanizáló-fegyelmező ereje, és az életmű – részben érintetlenségének köszönhetően – megőrizte az új avantgárd *Legyél tilos!* imperatívusát is.

II

Hajas Tibor életművében – az életrajzi keret nélkül is vizsgálható versek, esszék, elméleti tézisek és egyebek mellett – számos munka az életrajzi dokumentum és a műalkotás határte-

rületén helyezkedik el, ráadásul a művet és fogadtatását valóban erősen meghatározzák Hajas életrajzi mítoszai. E mítoszok máig tartó hatóerejét illusztrálják Dékei Krisztina kultikus fordulatokban bővelkedő sorai: „*Hajas Tibor élete intenzív izzás volt, a halál folyamatos megkísértése. Üstökösként élt, és izzó fénycsóvaként távozott. [...] Tette nem kaland volt, hanem áldozat a többiek helyett. Megváltás miértünk. De példája személyes, nem követhető: vállalhatatlan élményközösség. A fellobbanó fényben átlépett a túlvilágba, és mi magunkra maradtunk. S ő mindörökké az lett, amivé válni akart. MÍTOSZ.*”³

Az összkiadás – ha valójában nem törekszik is abszolút teljességre – lezáró jellegű kiadói gesztusként különleges perspektívába állítja az életút és az életmű viszonyát. A közvélekedés szerint az író a magánéletét egyrészt szublimáltan vagy stilizáltan – „irodalomként” – emeli át műveibe, másrészt néhány a magánélet személyességét megőrző műfaj keretein belül tárja az olvasók elé azt, így például az önéletrajz vagy a napló esetében. Az irodalom és a művészet határain kívül eső intimitás dokumentumai ezzel párhuzamosan gyűlnek össze az életpálya folyamán, és sajátos státusba kerülnek: „*esetükben megáll az életrajzi keret visszavonkoztatása a műre: ezek a szövegek ugyanis nem művek, hanem »maguk az élet«, amiket nem kell megfejteni, mert értelmük magától értetődő, természetes.*”⁴ Hajas Tibor írásainak személyes-életrajzi jellege elsősorban arra ösztönzi az olvasót, hogy az irodalmiságon belül mint sajátos „határszövegeket” vegye figyelembe őket. Az ilyen szövegek egyrészt gyakran *töredékesek*, másrészt *személyes jellegűek*, nemcsak a naplók és az önéletrajzok magától értetődő személyességét illetően, hanem mert a szerző olyan dolgokat ír le bennük, melyek az olvasót esetleg kínos helyzetbe hozzák, feszélyezik. A Hajas-életrajznak a művész munkáiban való felbukkanását illetően két – egymással kiegészítő viszonyban álló – jelenségkört kell figyelembe venni. Az egyik megközelítés szerint a biográfiai elemek szimbolikusan felértékelődnek, mintegy műalkotásokká stilizálódnak, a másik alapján pedig a szövegek és a művek az életrajz és a személyiség megismerését szolgáló reprezentációkká alakulnak át, mely reprezentációkra többnyire nagyon jellegzetes morális és lélektani olvasatok települnek.⁵ Az életrajzot a mű vonatkoztatási keretként használó értelmezésekben szimbolikusan felértékelődik-felérté-

kelődhet Hajas zsidósága vagy éppen pere és börtönbüntetése, továbbá halálos balesete is, mely utóbbi jól illeszkedik a budapesti underground „mindenki megdöglik vagy lelép” mitológiájába. A szimbolikus felértékelődés kontextusában jelenik meg Hajas szuggesztív személyisége is, melyhez a felnagyítás és a rendkívüliség képzetei kapcsolódnak. Hajas hipertrófiás énjét és ennek feltétel nélküli akceptálását tanúsítja Molnár Gergely egy megjegyzése, melyet Lángh Júlia levele őrzött meg: „Gergely azt mondta, te csak akkor fogsz útlevelet kérni és kijönni egy kicsit körülnézni, ha királynak jöhetsz mert attól vagy biki, hogy nem érdekel hogy királyok nincsenek és háromszáz ember fog napi tíz órában három évig dolgozni azért, hogy neked előkészítsen valamit, amikor három percere fölállsz valahol valamire, ami magas, és közölsz valamit ami bizonyára szintén magas és ha nem így történik, el se kezded.”⁶

Hajas munkáiban az életrajz és az életrajzi elemeket tartalmazó művek számos alkalommal kölcsönösen leképezik egymást, így például Hajas szivarmániája, illetve a szivar motívumára épülő konceptuális munkák esetében.⁷ Hajas szivarozási szenvedélyéről sokat és szívesen írtak már; ezt a motívumot mégis szükséges külön megemlítenem, ugyanis a SZÖVEGEK-kötet külső megjelenése is hangsúlyozza ezt. Nemcsak a könyv dekoratív zárszalagja, amely egy havannaszivar felnagyított szalagja lenne, hanem a hátsó borítón látható fénykép is erre utal. A Vető János által készített fotón Hajas éppen méretes szivart tart a kezében, íróasztalán pedig jól látható a neszkávés üvegekben tárolt hamu és csikkítőmeg.⁸ Hajas más munkái esetében inkább fokozott élményközelségről van szó, a műbe szőtt életrajzi anyag, illetve a művészt hatalmába kerítő lélekállapot szublimálatlan formában kerül a szövegbe, afféle – töménységének köszönhetően már-már fogyaszthatatlan – „szuperirodalmat”⁹ hozva létre, így például a SZÖVEGKÁPRÁZAT esetében. Végül itt kell említeni azokat a műveket, melyek esetében a közvetlen életrajzi vonatkozás *indiszkreciót* eredményez. Az *indiszkreció* bizonyult problémának, nem merül ki annak veszélyében, hogy bizonyos szövegek vagy képek látán egyesek magukra ismernek. Létezik olyan felfogás, mely az *indiszkreciót* kreatív erőforrásnak tekinti,¹⁰ és feltételezhetjük, hogy ez a tényező is fontos hatáselem Hajas munkáinak nyugtalanul vibráló, taszító-vonzó erőterében. De a tapintatlanság mindenkit kellemetlenül

érinthet. A publikáció tapintatlan gesztusa a gyengébb munkák védtelenségére irányítja a figyelmet, és kompromittálhatja a szerzőt is művészi vagy morális tekintetben. Végül valóban felmerül az *indiszkreció* veszélye *másokkal* szemben. Hajas esetében az *indiszkreció*faktor a jelek szerint különlegesen erőteljes, nyomtatékkal említik mind a munkáit értelmező, mind a kiadások szempontjait ismertető szövegekben. Turai Tamás a SZÖVEGKÁPRÁZAT-ról írott tanulmányában megjegyzi: „Hajas művészetét rendkívül sokra tartom, ezt a szó filozófiai értelmében is szadista írását pedig, mely valószínűleg a legvadabb ilyen nemű szöveg, melyet magyar nyelven írtak – sokatmondó kudarcnak, és méltányolom az ettől független személyes indítékokat is, melyek megjelenését késleltetni akarják.”¹¹ Ez az álláspont egyébként nem csak a szövegekre, hanem a képekre is érvényes. Beke László a KÉPKORBÁCSOLÁS-kötet szerkesztési elveinek ismertetésekor ugyancsak szükségesnek látja hangsúlyozni: „nem közöltünk – még kontaktmácsolatban sem – olyan képeket [...] amelyek személyiségi jogokat, emberi érzelmeket sértenének”.¹²

III

A hazai neoavantgárd kultúra izgalmas kérdésköre a nyilvánosság. A nyilvánosság fogalmában számos jelenség és szempont összegződik: a szcéna működésének páholyszerű exkluzivitásától – vagyis a nyilvánosság sajátos regressziójától – kezdve a privát terek nyilvános térére alakításán keresztül egészen az egyes (élet)művek vitáktól kisért nyilvánosságra hozataláig. Konrád György a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján arról értekezett, hogy a nyilvánosság való privátszféra világa az *autonómia* és az *antipolitika* tereivé, a civil társadalom laboratóriumaiává alakulhat át: ez a privátszféra kulturális és politikai felhasználásának emancipációs-humanista modellje.¹³ Amennyiben Hajas Tibor akcióit ehhez az eszményített térhasználati koncepcióhoz viszonyítjuk, akkor megállapítható, hogy az akciók részben a privátból nyilvánossá emelt terekre épülnek (padlás, pince, lakás, mosókonyha), másrészt viszont a Konrád által eszményített térnek éppen az *ellenvilágát* alkotják. A Hajas munkáit körülvevő, szituációba helyező terek nem a *communitas*, hanem a regresszió, az izoláció, a megalázás – egy szempontból ugyan csak privát – terei. Ezekről a képekről semmiképpen sem a lakás- prefixummal ellátható

underground intézmények (lakásszínház, lakás-kiállítás, lakásszeminárium) jutnak az eszünkbe, sokkal inkább a börtöncella és a kínyzókamra, továbbá az S/M szex obligát díszletei.

A nyilvánosság tereivel folytatott játék a Hajas-munkák esetében a nyilvánosság sajátos „áthágásával” tekinthető azonosnak, az akciók azokat a civilizációs küszöböket tekintik semmisnek, azokat a gátakat szakítják át, melyekről Norbert Elias a civilizáció folyamata kapcsán értekezett. Elias a szégyenérzet kialakulását az intim és a nyilvános szféra térbeli elhatárolásán alapuló térmetaforák segítségével írta le: „*az ember sajátos meghasadtágáról van szó, amely annál erősebben nyilvánul meg, minél élesebb választóvonalakat húznak az emberi élet nyilvánosan, vagyis az emberek társas érintkezésében megmutatható, illetve meg nem mutatható, tehát »intimnek« vagy »titkosnak« tekintendő oldalai közé.*”¹⁴ A tabuk és gátlások révén kialakul a „tokba zárt egyén” koncepciója és a test falával hermetikusan elzárt „belső világ” eredendő kommunikálhatatlanságának eszméje.¹⁵ Hajas Tibor egyes munkái e „tokba zárt egyén” burkolatának át-szakítására irányuló kísérletekként foghatók fel, azonban a művész nárcizmusa miatt éppen kommunikatív karakterrel nem mindig rendelkeznek. A tok falán kívül a művész nem a Másikat, hanem csak a rá újabb önarcképként meredő külvilágot éri el. A „tokba zárt egyén” metaforájánál maradva a művész számára egy további lehetőség is kínálkozik: nem saját magának kell feltörnnie ezt a burkot, hanem kívülről kell felnyitnia. Feltételezhetően ebből ered Hajas vonzódása az orvosi környezethez, illetve sebészetmániája, ami a test felnyitásának imitálásában, a géz, a tű, a szike használatában, az orvosi beavatkozás kulisszáinak kedvelésében mutatkozik meg. A pszichológiai kifejezés és a sebészeti beavatkozás egyetlen diskurzust alkotnak ebben az esetben.¹⁶ A felnyitás, szét-szedés, összerakás gyakorlatainak rituális műveletei egy további, Hajast illetően ugyancsak releváns problémakörre figyelmeztetnek. Az erőszak a boncolás, a trancsírozás, a kémlelés műveletein keresztül a megismerés eszköze, sajátos reprezentációs technikává válik. „*Az erőszak mint reprezentációs technika a kora modern és a posztmodern színpadon egyaránt a kor ismeretelméleti bizonytalanságára, válságára adott reakció: azt a kulturális késztettséget fejezi ki, amely a látszat, a dolgok bőre mögé próbál hatolni, és a társadalom sebeibe váj bele.*”¹⁷

A nyilvánosság egyidejű megvalósításának és provokálásának formája a *meztelenség* is. Hajas egy 1980-ban írott levelében jónak látja megjegyezni, hogy 1978-ban volt az „*első nyilvános meztelen akció*”.¹⁸ Feltételezhető, hogy a meztelen test jelentősége egy privát akcióban bizonyára más volt, mint – mondjuk – Jancsó Miklós filmjeiben. Az akciók során a testet egy szűk körű, szubkulturális nyilvánosság közegeiben érzékelték, és a művész nyilvános meztelenségére rávetült a magánember meztelenségére is. A ruhátlan test kiszolgáltatottsága mellett előtérbe került egy másféle védtelenség is. A *homlokzat*, amely minden ember személyiségének része, és az interakciók során védelmet biztosít számára,¹⁹ ugyanúgy sérül Hajas akcióiban, mint a közszemlére állított test vagy a kendőzeten személyiség integritása. Hajas fotómunkái éppen e kettősségre építenek: a „képkorbácsolás” és a „felületkínzás” gyakorlatai ugyanúgy megkérdőjelezik az emberi test és személyiség integritását, miként a test különlegesen kopár vagy banális környezetben, védtelen pózokban, megalázó helyzetekben történő ábrázolásai. A fejére húzott zsákkal lefényképezett vagy a radiátorra támaszkodva maszturbáló Hajast megörökítő képek egészen bizonyosan nem tartoznak a művész legkiválóbb munkái közé, viszont nagyon szembe-tűnően, szociálpszichológiai szempontból is jól olvashatóan ábrázolják ezt a védtelenséget.²⁰

IV

Hajas életművének és személyiségének meghatározó tulajdonsága a *nárcizmus*, erre a körülményre számos értelmezője utalt.²¹ A nárcizmus és Nárcisz mítosza (szemben a dionüszoszi őrjöngéssel, a tibeti halotti kultusszal, az önvészélyességgel és hasonlókkal) mégsem vált a Hajas-értelmezések meghatározó vonulatává. Ennek oka talán abban keresendő, hogy a nárcizmus problémája szorosan kapcsolódik az életmű nem szívesen faggatott, kellemetlenül „hideg”, „éjszakai”, „árnyékos” aspektusaihoz is. Amellett érvelnék, hogy Hajas gondolkodásmódjának és művészetének a nárcizmusból eredő meghatározó jegye a dialógus attitűdjének szinte fenyegetően tökéletes hiánya. Jó példa erre Hajas válasza, melyet a vele interjúút készítő Ungváry Rudolf egyik kérdésére adott: „*Mit igényelsz a másik emberhez fűződő kapcsolatodban? – Magamat.*”²² A nárcizmus világ-

megsemmisítő karakterét illetően érdemes Julia Kristeva véleményét idézni: „Ebben az autark szerelemben, amely az önmagában is autark istenséggel való egyesüléshez vezet, nincs olyan másik, aki ne lenne semmi.”²³

Egyértelmű, hogy nem lehet következmények nélkül mítoszt választani vagy valamely mitológiai mintával azonosulni: a mítosz energiája, melyet a mitológiai *elbeszélés* retorikai nyelvi, illetve a *pátosz* mintai érzelmi-lélektani dinamikája közvetít, mindenképpen determináló erejű. Az effajta attitűd nyelvi és esztétikai implikációit vizsgálva megállapítható, hogy Nárccisz mítosza tagadja a bibliai világképet alapjaiban meghatározó dialóguselvét. Bahytin szerint minden közleményben jelen van az úgynevezett „*harmadik címzett*” (isten, az abszolút igazság, a nép, a történelem ítélőszéke stb.), akihez *felbeszélünk*, és ezzel egyidejűleg osztjuk meg a közvetlen címmel a beszédünket. „*Minden párbeszéd mintegy a láthatatlanul jelenlevő és az összes beszélgetőpartner fölött álló harmadik válaszoló megértésének háttérére előtt zajlik.*”²⁴ Hajas nárcizmusának kíméletlenségét éppen az erősíti, hogy művei esetében a „második” és a „harmadik” címzett egyaránt felszámolódik, miként Nádas Péter megállapítja a SZÖVEG-KÁPRÁZAT erőszakos részletei kapcsán: „*És ettől kezdve a szöveg nem fordul többé hozzám. Elejti az eddig megszólított bárkit, aki olvassa, elejt engem, mint valami teljesen szükségtelent.*”²⁵ A műalkotás egyrészt saját kozmoszába zárul, másrészt mint afféle negatív epifánia a pusztulás és a semmi fordított (így paradox módon valós) tükörképékként jelenik meg. „*A lét nem-létnek bizonyul, s a nem-lét létnek, tökéletes & perverz pillanat, a kettő illanó egysége / a rossz pillanata / A Rossz önmagát hozza létre.*” (366.)

A nárcizmus attitűdje nemcsak az akciókban ragadható meg, hanem a különféle feljegyzésekben is. E többnyire töredékes írásokban tetőződik a nárcizmus olykor bántóan distancianélküli, már-már *ostoba* borzalma. A „kései” Hajas-írások taszító voltát azonban nem (csak) a kannibalizmus, a gyilkolás, a kínzás aktusainak egyértelműen a nárcisztikus szexualitás erőterében való elhelyezése idézi elő, hanem – mindezek mellett – egy nagyon intelligens és érzékeny művészszemélyiség egydimenzióssá válása, elsívárosodása is. E folyamatban az esztétikai mozgástér egyszerűen beszűkül, másrészt – néha banálisnak tűnő – horromotívumok-

kal telítődik. „*Kísértetek, mint vámpírok, melyik válik ki a sötétből? És akik a sötétben maradnak, melyik a kövér, a hízott, a fenyegető közülük? Melyiknek a foga csillog? Melyik emléked fenyeget az elpusztításoddal?*” (368.) Ez a szöveg problémamentesen illeszkedik a gótikus horrorirodalom konvenciói közé, más feljegyzések azonban Hajas munkáinak a boncolás és a kínzás műveleteivel jellemezhető rituális-fogalmi terét a modern lélektani horror kulisszái és szereplői felé mozdítják el. A cél nem annak bizonygatása, hogy Hajas művészete és gondolkodásmódja még szélsőségesebb, még brutálisabb volt, mint ahogy az vele kapcsolatban ismeretes. Fontosabb ennél, hogy a nárcizmus attitűdje és ennek következményei hogyan kapcsolódnak a horror szubkultúráját jellemző képi, illetve szöveges reprezentációkhoz. Az egyik tényező a folklorisztikus rémalakok és a hírhedtté vált emberi szörnyetegek alakjához való vonzódás. A nárcizmus tébolya nemcsak a hiedelemvilág szörnyeiben (vámpir, vérfarkas, kísértet) talált meghatározó mintákra, hanem az olyan gyilkosok személyében is, mint amilyenek hajdan Gilles de Rais (Kékszakáll), Fritz Haarmann (a Hannoveri Mészáros) vagy éppen az ellenkultúra és a terrorizmus kortárs világából előlépő Charles Manson és Andreas Baader voltak. „*Mit követeljek tőled, hova vesselek, mire tanítsalak? Mire használjam a hípnóvizist, milyen birodalom leszel, milyen szekta? Mansonod leszek, Baadered, Jim Jones / hogy figyeltél, amikor Guyanaról beszéltem, mennyire megéreztem a fogékonyságod!*” (378.)

Ezekkel kapcsolatosan a kortárs populáris kultúra néhány meghatározó történetére is utalhatunk.²⁶ A horrorpárhuzamok felhívják a figyelmet arra is, hogy a művészet tere, illetve a benne művészetként prezentált *akármilyen* egy lidércek és agyrécek által uralt belső világ határai közé zárul, a művészet mint kép és szöveg a nárcizmus tébolyával terhelt szerző *tükös naplójaként* vagy *montázs* falaként jelenik meg.²⁷ A horrorregények és -filmek jellegzetes dramaturgiája szerint a szörnyeteg naplóját lapozgató vagy szobájának küszöbét átlépő áldozat a brutális jeleneteket ábrázoló fényképek, a falakra szerelt bilincsek, kampók, lenyúzott skalpok és egyéb testmaradványok láttán döbben rá, hogy egy minden emberi tartalomtól idegen világ határain belülre lépett. A nárcizmus tükrében megjelenő szétdarabolt testet –

lásd „*a darabjaira széthullott test [...] levágott végtagok, boncoláshoz kipreparált szervek képében jelenik meg*”²⁸ – csak a szörnyeteg képzeletvilága láthatja egészként vagy egyben.

Hajas Tibor töredékben maradt feljegyzéseit olyan értelmezési eszközöknek tekinthetjük, melyek alapján nemcsak azt pillantjuk meg az akciókban, amit azok a művészet nyilvános terébe állítanak, hanem amit *elfednek*. A brutális képzelgések és az egyes akciók forgatókönyvei egyetlen diskurzusban helyezkednek el, látható, hogy a szövegekben számos helyen felbukkannak az ismert akciók és fotómunkák kompozíciós elemei. „*Vágástérképek arcon, gézzel kitakart testfelületen festékekkel, krétával, felületkínzással kombinálva. [...] gézbe bábozódva a tornateremben: kötél, bordásfal. Hősugárzó. Bádög- vagy zománclavór, hányás. Borotvametszés, vérsapulás.*” (376.) Groteszknak tűnik, de ezek a feljegyzések – a „*borotva, tük, kapcsok*” taxonómiájától kezdve egészen a „*kitépett herét, szemet szájba venni*” kannibáli gondolatáig (377–378.) – valójában alkotástechnikai jellegűek. A montázs-technika szexuálpaszichológiai szempontból a szadizmusnak és a fetisizmusnak feleltethető meg. A test feltrancsírozása, majd extrém kompozícióba rendezése nagyon hasonló módon megy végbe egyrészt például Joel-Peter Witkin fotómunkáin,²⁹ másrészt pedig az olyan horrorikonok esetében, mint a láncfűrészes gyilkos, Letherface alakja Tobe Hooper klaszszikus horrorfilmjében, vagy mondjuk Thomas Harris regényeiben dr. Hannibal Lecter.³⁰ Hajas perzse nem nevezhető pszichopátának, ugyanakkor horrormániájának konzekvens képviselésében észlelhető valami mindentől elrugaskodott, önmagát hergelő, örületbe hajló elem. Amikor jegyzetei fölé hajolva akcióit és egyéb munkáit tervezgette, elvakultságában talán nem mérte fel, hogy ötletei egyre kevésbé konvertálhatók a művészet nyelvére, egyre nehezebb számukra valamiféle esztétikai keretet létrehozni. E szempont alapján érdemes újra szemügyre venni a már idézett párhuzamokat. A Hajast foglalkoztató bizarr motívumok önmagukban vagy orvosi esetek, vagy szennylapokba való extrémítások lennének, csak akkor válhat belőlük műalkotás, amennyiben mondjuk posztmodern irodalmi kontextusba kerülnek (Houellebecq: ELEMÍRÉSZECSKÉK), vagy ha olvasható bennük az undor és a borzalom kultuszának poszthumanista fi-

lozófiája (lásd Joel-Peter Witkin képeit), esetleg reflexív jelentést kölcsönöz számukra a *camp* kétes hatásokra építő esztétikája, mint Tobe Hooper filmjének fogadtatástörténetében. Ahol nincs ilyen „keret”, ott a mű közepeszerű horror marad, vagy – jobb esetben – színvonalas lektűrként olvasható, mint például Harris nagyszabású *Hannibal Lecter*-trilógiája esetében.³¹

V

Hajas törekvései nemcsak az élet és a művészet közötti különbség felszámolására irányultak, hanem a közvetítettség és a műviség hangsúlyozására is. A közvetítettség fontosságát olyan alakok hangsúlyozzák életművében, mint a *dandy*, a *manöken* és a *Gólem*. Az avantgárd dandyzmus kérdése elhelyezhető egy történeti jellegű képzőművészeti-irodalmi kontextusban,³² ugyanakkor a XX. század második felében a *dandy* személye további jelentőséggel ruházódott fel. A *dandy* a popsztár formájában született újjá, és a szó szoros értelmében megtestesült benne a művész *nem evilágisága*, mint egyrészt felemelő, másrészt elriasztó egzisztenciális-szociális tapasztalat. A személyiség médiumként történő felfogása olyan szemléleti keretet hozott létre, melyben a művészvilág bálványai és a populáris kultúra hősei egymás jelképeivé váltak.³³ Hajas esetében a *dandy* szerep egy összetett és sok tekintetben nyugtalanító személyiség szcenírozása. A fekete csizma és a hosszú bőrkabát, később a zakó, a nyakendő, a szivar, a vékony bajusz hol az akcióművész militarista vonzalmait, hol a polgári milió és a színház világának bizonytalan átmenetét idézte fel, de ezen a heterogén elemekből építkező portrén az ellenkultúra egyes motívumai is helyet kaptak. Hajas gondosan ápolta ezt a képet, életrajzain és nyilatkozatain is látszott, hogy személyiségének és gesztusainak megtervezése mennyire leköttötte őt. A NE MONDJ LE SEMMIRŐL című antológiában közölt Hajas-kis-életrajz is nagyon tanulságos e tekintetben. „*Ez nem önéletrajz. Ez nem személyes vallomás. Ez nem lírai meditáció. Ez nem ars poetica. Amit olvas, öndivatbemutató. Itt én vagyok saját magam manökenje. Manökennek lenni nem privilégium. Mindenki manöken. Mindenki önmaga divatbemutatója. Mindenki önprospektus. Mindenki reklám.*”³⁴ Hajas sorai arra utalnak, hogy az egzisztenciális bizonyosságok megszerzésének megszállottja

együttal az *image* kétes hatásának precíz megfigyelője, de ugyanakkor gátlástalan hasznosítója is volt.

A közvetítettség szcenírozása nem csak a tömegkultúra eszköztárából származó képzetkörökön keresztül történt, Hajas szívesen használt a mágia és a misztikus vallási tradíció köréből származó motívumokat is. PERFORMANCE: A HALÁL SZEKSZEPIIJE című írásában a következőket olvashatjuk. „Műalkotássá kényszeríti magát, saját gölemje lesz. A művelet elkülöníti a többi embertől. Ettől kezdve csonka és embertelen [...] ki van szolgáltatva egy hatalomnak, melyről semmiféle információja nincs. Ennek a hatalomnak a manökenje, egy bábu, egy viaszfigura.” (329.) A Gólem a *par excellence* médium, és így a külsőlegesség és a közvetítettség rendkívül hatásos metaforája egyúttal.³⁵ Ugyanakkor Hajas gondolkodásában állandó a reflexió elem, ami egyúttal a nárcisztikus jelleget is erősíti: a művész „ön-maga Gólemje”. A művész Gólem olyan báb, amely egyrészt a szerző tükörképe, másrészt pedig valamely külső teremtőerő kreatúrája csupán: a nárcizmus lélektana, a tömegkultúra másolatvilága és a kabbalista misztika koherens egységet képez Hajas művében.

A Gólem motívuma különleges helyet foglal el – Hajastól nem egészen függetlenül – az új magyar avantgárd eszmetörténetében: az agyagszörny legendájában a zsidó gondolkodás, illetve a régi és az új *body action* törekvések egyaránt helyet kaphatnak. A test autentikus üzeneteinek eszményítése megfigyelhető a XX. század elején népszerű táncmozgalmakban, melyek afféle organikus szemiotikai rendszert próbáltak létrehozni a nyelv és a kultúra széles körben hangoztatott válságához képest. A nyelvvel szembeni bizalmatlanság motívumaival párhuzamosan kialakult az a gondolat, mely szerint az „élmény” és az „élet” leginkább autentikus kifejezési módja a gesztus és a tánc. E képzetkör legfontosabb ikonja Nizsinszkij, a századelő csodált táncművésze volt. Kozma György Nizsinszkij történetét feldolgozó regényei közös elbeszélésben értelmezik a zsidó misztika, a századelő spirituális-intellektuális mozgalmait, illetve az avantgárd hagyományok összefonódottságát. „Mi, akik szembekerülünk azzal, hogy egy ősi legenda akar bekopogni az életünkbe, lehetőséget kaptunk, hogy az ezoterikus (és az avantgárd) hagyományok tragikus e századi

szakadása fölött új – személyes – hidat építsünk” – olvasható a NIZSINSKY, A GÓLEM előszavában.³⁶ Kozma regényeiben az Orosz Balett tagjaként híressé vált lengyel táncfenomén több szempont alapján is a Gólemként jelenik meg. Egyrészt Gyagilev úgy „irányítja” Nizsinszkijt, mint ahogy Löw rabbi irányította a prágai Gólemet, másrészt Nizsinszkijt mintegy „rabul ejti” a gondolat, hogy ő a Messiás, aki végül maga is „bábuvá válik” a rajta elhatalmasodó skizofrénia következtében. Hajas Tibor mindkét Kozma-regényben szerepel, az elsőben saját nevén, de csak utalásszerűen,³⁷ a másodikban pedig a Heyes Bobó nevű kulcsfigura képében. „A vékonybajszú Heyes Bobó szivarhamu gyűjteménye közepette meztelenül aludna kutyaszánon a hóban. Mint a főpap, aki kicsereéli a hamut a szentélyben az oltárnál, aztán leveti gyolcsruháját. Minden egyes anyag egy bizonyos szellemi betűhöz tartozva kapcsolódik a teremtőhöz.”³⁸

A SZÖVEGEK-kötetben reprodukált egyik jegyzetlap szövege összegzi a hagyományos Gólem-motívumokat, de kapaszkodókat nyújt a képzetkör továbbgondolásához is. „Teremteni bűn. Bűn egyrészt a Teremtémmel szemben, bűn másrészt a világgal szemben, melyre rászabadul az a Teremtény, amely fölött már nincs kontrollunk, mihelyst a teremtés munkája befejeződött. [...] Minden kreatúra a teremtője fölötti uralomra tör. A gyermek a szülőre támad, a civilizáció a konstruktőrré, a filmkép a valóságra. Minden teremtény Gólem, veszélyes & ellenőrizhetetlen. Ez minden teremtés alapvető tragédiája. Csak az az öntudat tekintheti magát létezőnek [...] amelyiknek módjában áll a tükörképével találkozni – bármilyen szörnyű és csonka is legyen az.” (387–388.) Az illetéktelen, illetve az elhibázott teremtés motívumával kapcsolatban felmerül egy újabb fontos párhuzam: a Frankenstein-történet. Mary Shelley regényének a romantikában gyökerező irodalmi és filozófiai kontextusát³⁹ most figyelmen kívül hagyva megállapítható, hogy Frankenstein montírozottságát tekintve maga az *avantgárd* Gólem. Szervetlenül montírozott lény, aki istentől elrugaszkodottságát, tehát *eredetét* tekintve, továbbá montázsszerűségét, tehát *külsőalakját* tekintve egyaránt rémalak, egyaránt félelmetes. „Ami kicsúszik az ellenőrzésem alól, az ellenem fordulhat, minden alkotás veszélyes, képes arra, hogy éppen hajdani ismerősége elvesztése folytán felfoghatatlannul, egy szörnyeteg műveként forduljon szembe ve-

lem, az alkotás folyamata maga az erőszakítétel, vesélyes agresszió, így eredményének sorsa is az ember aktuális éberségétől és erőviszonyaitól függ” – írta Hajas James Whale FRANKENSTEIN című filmjéről készített esszéjében.⁴⁰

VI

A költői oeuvre és az akcióművész Hajas kapcsolatát jól jellemzi Beke László megállapítása: „Hajas a 60-as évek végén költőként indult (mélyebb értelemben az maradt ma is).”⁴¹ Hajas költő maradt annyiban, hogy esszéit és más írásait mindig erőteljes líraiság jellemezte. E líra hatástörténeti megítélése természetesen kérdéses. Hajas Tibor intenzív és botrányos akcióművészeti munkássága talán el is vonta a figyelmet irodalmi tevékenységéről, továbbá irodalmi működésének néhány darabja – mindenekelőtt a SZÖVEGKÁPRÁZAT – olyan jellegű elutasításban részesült, amely nemcsak botrányosnak, hanem dilettánsnak, irodalmon kívülinek minősítette Hajas törekvéseit. Reprezentatív példaként megint csak Nádasra utalhatunk: „Hajas szövege botrányos, undort keltő és időtlen.”⁴² A Hajas irodalmi elismertetését különösen fontosnak tartó Tábor Ádám hangsúlyozza azt a körülményt, hogy Hajas már első gimnáziumi éveiben is egyéni hangú, „kész” költőként jelentkezett. „Gimnazistaként olyan érett verseket írt, amelyeket kortársai közül csak kevesen. Újabb és újabb korszakait úgy vetette le, mint más a régi ruhát. Sorra elégette előző periódusa verseit, többnyire csak a publikáltak maradtak meg. De aki az antológiákban közölt műveit elolvassa, kihallhatja belőlük az eredeti költő hangját.”⁴³ Ha figyelembe vesszük, hogy igen rövid életpályáról és rendkívül szerteágazó életműről van szó, akkor azt mondhatjuk, hogy Tábor Ádám állítása nem védhetetlen. Az *Eötvös Diák* című gimnáziumi lapban közölt korai versek változatosak, sok helyen egyértelmű az Ady-, Kosztolányi-, Pilinszky-, József Attila-, illetve Füst Milán-hatás, amit azonban nemcsak epigonizmusként foghatunk fel, hanem – Tábor szavaiival összhangban – a költői szerepek próbálgatásaként is. Füst Milán hatása különösen kiemelendő,⁴⁴ hiszen míg Ady, József Attila és Pilinszky imitálása széles körben elterjedt eljárása volt a korszak irodalmi törekvéseinek, Füst Milánt kevesen választották példaképüknek, noha excentrikussága, karakteres költői nyelve, a kortárs költői köznyelvben való de-

valválatlansága miatt (elvben) rendkívül magas inspirációs értékkel rendelkezett.

A SZÖVEGEK-kötet elejére helyezett és egyúttal az önálló fejezet rangjára emelt GYERMEKKOROM című vers is feltételezhetően Füst Milán „maszkjában” íródott, és részben ezért, részben ettől függetlenül is a Hajas-oeuvre izgalmas darabjának tekinthető.⁴⁵ A GYERMEKKOROM természetesen nem próza, mint a kötet szerkesztője tudni véli (462.), hanem hosszú soros szabad vers: Füst Milán jellegzetes, már-már védjegyként ható versformája. Az önéletrajzi elemekből építkező költemény (a későbbi Hajas-írókra jellemző erőszakdömping ellenében) egy valóban szerethető szerzőt mutat be, aki árnyalatnyi nosztalgiával, de nosztalgiáját tárgyias képsorokkal fegyelmezve helyezi egymásra a gyerekkor mikrokozmoszának képeit. „Körülbelül olyan lehettem két éves koromban, mint egy rosszul feltekeret sötétvörös / pamutszál-gombolyag, / hatévesen csontig soványodott, kaszáló lábú, összetett szemű, izgékony csáppal csapható kis sáska.” (17.) A Hajasra általában is jellemző testies-tesztés érzékiség ekkor még szelídebb formában jelenik meg, a szöveg elsősorban a gyermekkor tárgyaihoz és történéseinek aprólékos leírására, a világot birtokba vevő gyerek empirikus élményeinek felidézésre szolgál. „Emlékszem, később sokszor loptam lekvárt, húsos almát, reccsenő diót a kamra zord / sejtelmes hűvösében, / percekig szaglászva minden kézzelfoghatót, miközben, érezem, egyre nőttem, s egyre / kézzelfoghatóbbá / s elérhetőbbé törpültek a szívárvány csodák.” (Uo.)

Egyébként Hajas költészete poétikai eszközeit tekintve osztozik a hazai új avantgárd szcéna más lírikusaival, így például Dobai Péterrel, Szentjóbgy Tamással, Balaskó Jenővel, illetve Szerb Jánossal. E szerzők írásaiban meghatározó a nyelvi-poétikai szabályok meglehetősen formális eszközökkel történő elidegenítése, illetve a tárgyias-hétköznapi prózaiság, amely a mindennapi életrészletek listázásában nyilvánul meg. Lássunk néhány példát a hetvenes évek avantgárd terméséből:

„Álomhálózat. Álomvezérlés. Álomvelé. Álomkapcsoló. Álomingadozás. Álomellenállás. Álomgerjesztés. Álomtalánítás. Álomzárlat. Álomütés. Álomhiba. Álomközpont” – Hajas Tibor: SZÓ-GETTŐ.⁴⁶

„Arcnyugta. Arckelte. Arckonzerv. / Arculat. Kis arcbolt. Arcfillér” – Dobai Péter: „AZ EMBER ARCA” CIKLUS.⁴⁷

„fa-kabát / fa-agy / fa-kéz / fa-orr / fa-segg / fa-térd / fa-ujj / fa-láb / fa-szar / fa-vér” – Szerb János: RENDŐR I.⁴⁸

Az idézett szövegekben megfigyelhetjük az avantgárd töredékelvűséget, bizonyos mértékű archaizálásra törekvést, de ezek mellett az avantgárd irodalom jellegzetes kisajátító-elidegenítő fogásait is. A szóösszetételek első tagja mögött gyakran felsejlik egy újabb szó, mely a felsorolásnak meghökkentő, provokatív, esetleg trágár színezetet ad. Hajas SZÓGETTŐ-jében az álom mögé folyamatosan odaértendő az „állam” szó (lásd „*Álomvédelem*” – Államvédelem), Szerb János versében a fa mögé a „fasz” (a vers konklúziója is ez egyébként, lásd utolsó sorát: „*fa-fasz*”). Egyéb szövegeiben Hajas maga is provokatívan, egyértelműen a trágár tartalomra építve bánik ezzel az eszközzel, lásd a TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA című írását.⁴⁹

Hajas szövegeiben a nyelvi szabályok formális rendjét több esetben is a bürokratikus világkép és az archiválás formális rendje határozza meg vagy forgatja fel éppen – vérmérséklettől függően. A bürokrácia – amúgy a Gólemhez hasonlóan – a rendszer önmagával való azonoságát és ezzel egyidejű nem azonoságát testesíti meg. A bürokrácia a hatalmon lévők szinonimája, ugyanakkor a rendszer *paralógiája* is: magában hordja azokat az impulzusokat, amelyek mintegy belülről kérdőjelezik meg létjogosultságát, vagy belülről forgatják fel szabályait. A létező szocializmusban a bürokrácia egyrészt hivatalosan ösztönzött kritikában részesül,⁵⁰ másrészt jellegzetes kódjai (jelképei, eszközei, sajátos stílusa) beépíthetők a hatalomra irányuló ellendiskurzusokba is. A hivatalos jelentések körülményes nyelvhasználata (a rövidítésmánia, a használati utasítások formális kifejezéseit idéző bikkfanyelv) egyes Hajas-szövegekben a bürokratikus mintákkal való azonoság kétséges határára mozog, a szöveg elforgató-parodizáló hatóerejét ilyenkor e határhelyzetből nyeri el.⁵¹ A parancsoló-mozgósító hangnem finomságai iránt érzékeny Hajas jellemző módon arra is felfigyel, hogy tulajdonképpen az *ételrecept* is utasítás, illetve szabályzat, erre épít a TASAKOS IZZADTSÁGPOR (98.) és a TÖLTÖTT ANYA című szöveg (100.).

Hajas lírájának másik regiszterét alkotják azok a szövegek, melyek a koincidencia és az elhasonulás képzetain keresztül az egymás auto-

nómiaját összezavaró „párhuzamos világok” és politikai „fedőtörténetek” paranoiás-tudathasadásos világképét jelenítik meg. Az inkoherenciák és a titokzatos egybeesések azonban nemcsak a kívülről irányított káprázatra utalnak, mint a kétszer egymás után megjelenő macska a Wachowsky testvérek MATRIX-filmjében, hanem arra is, hogy különböző világok léteznek egymás mellett: az elhasonulások és az egybeesések ezek egymástól független létét, illetve időnkénti egymásba csúszását érzékeltetik. Hajas ÁTVÁLTOZÁSOK című művében például mindennapi tévedések: „*ott van az ajtó, ahol az ablaknak kellene lennie*”, gyanús esetek: „*ha felveszed a telefonkagylót, a rádióműsort közvetíti*”, identitásjátékok: „*a rólam készült képek Latinovits Zoltánt ábrázolják*”, vicces blöffök: „*Kloss kapitány gyűjti a motort, de az úton Angyal tép el*” és hasonló sorakoznak egymás mellett. Hajas írása nem egyedi eset. A nyugati szerzők írásai azt bizonyítják, hogy a tudathasadásos világ tapasztalatából inspirálódó munkák nem csak a kelet-európai underground kultúrában születhettek meg. A pszichedelikus drogok térhódítása, a hidegháborús feszültségek, a titkosrendőri apparátusokkal szembeni bizalmatlanság együtt és külön-külön is számos hasonló szöveg megalkotásához vezetett. Ilyen dokumentum például Stephen King PARANOID című verse: „*A falatozó padlóját bepóloskálták / és bár a pincérmő azt állítja, hogy só, megismerem / az arzént / ha elem rakják. / És a mustár sárga ízet / amely jól elfedi a mandula keserű illatát.*”⁵² Német párhuzamként pedig Peter Handke ÖSSZEVÉTESEK című versét idézem: „*A szekrényreccsenésről azt hiszem: puskát / biztosítottak ki. / A hideg ajtókilincsről azt hiszem: tarkón ütöttek. / A fecskéfészekről azt hiszem: utcára hajított / virágcserep.*”⁵³

VII

A KÉPKORBÁCSOLÁS-album és a SZÖVEGEK-kötet megjelenése mindenképpen fontos kulturális eseménynek tekinthető. Hajastól most talán minden fontosabb munka megjelent, egyrészt az itt bírált-ismertetett két kötetben, továbbá szétszórvva, zömmel katalógusokban, illetve a 2005-ös életmű-kiállításra kiadott, sugárlemezzen rögzített dokumentum-, illetve képanyagon.⁵⁴ De amíg a teljes életmű prezentációjában nincs rendszer, addig a mű továbbra is titkos marad, mert éppen összefüggései és arányai nem érzékelhetők. Így nehéz eldönteni,

hogy már most adott-e egy átfogó dokumentáción alapuló Hajas-kép megalkotásának lehetősége, legyen ez összegző tanulmány vagy épp a fájó hiányként gyakran említett monográfia. Ha továbbra is botrányok, féltékenységek és letiltások határozzák meg a Hajas-életmű tanulmányozásának mindennapjait, akkor mindinkább halasztódik az életmű kutatása, a publikált munkákon alapuló vizsgálódásokra pedig a részlegesség és filológiai megbízhatatlanság árnya vetül. A kiadatlan és publikált anyag kellemetlen interferenciája a hozzáférhetetlenség romantikáján alapuló *kultikus* olvasatot, mintsem a kutatást segítő elő-

igaznak lenni s amellett tapintatosnak, sebkímélően nem esnek és polgári értelemben »izlésesnek« is. Csakhogy ez nem lehetséges. [...] Az író legyen kegyetlen». Uo. 458.

11. Turai Tamás: SZIDPA BARDÓ. *Nappali Ház*, 1990. 1–2. 103.

12. Beke László előszava. In: KÉPKORBÁCSOLÁS. 7.

13. Konrád György: ANTIPOLITIKA. AZ AUTONÓMIA MEGKÍSÉRTÉSE. Codex Rt., 1989.

14. Elias, Norbert: A CIVILIZÁCIÓ FOLYAMATA. Ford. Berényi Gábor. Gondolat, 1987. 350.

15. Elias, i. m. 72–78.

16. Az orvosi-sebészti motívumok a bécsi akcionisták hasonló vonzalmait idézik fel. A bécsiek tevékenysége és a sebészeti-bonctermi gyakorlat összefüggéseiről lásd Radnóti Sándor írását: LEVÁGTA-E A SAJÁT FARKÁT RUDOLF SCHWARZKOGLER? In: Szőke Annamária (szerk.): A PERFORMANCE-MŰVÉSZET. Balassi–Artpool, 2000. 201.

17. Kiss Attila Attila: VÉRSZEMIOTIKA: A TEST KORA MODERN ÉS POSZTMODERN SZÍNHÁZA. *Jelenkor*, 2005. június. 629.

18. LEVÉL. Budapest, 1980. 02. 08. SZÖVEGEK, 398.

19. Lásd Goffman, Erving: AZ ÉN BEMUTATÁSA A MINDENNAPI ÉLETBEN. Ford. Berényi Gábor. Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, 1999. 28. skk.

20. AKTIONSRÁUM – KÉPKORBÁCSOLÁS I., illetve KÉPKORBÁCSOLÁS II. Lásd: KÉPKORBÁCSOLÁS. 71., 91.

21. Nádas Péter, i. m. 42., Turai Tamás, i. m. 107., Miklóssy Endre: KÜSZÖBÖK. Typotex, 1995. 115., valamint Kappanyos András: „KETTŐ VAGYOK: ALANY ÉS TÁRGY”. In: Derék Pál–Müllner András (szerk.): NÉ/MA? TANULMÁNYOK A MAGYAR NEOAVANTGÁRD KÖRÉBŐL. Ráció, 2004. 127.

22. SZÖVEGEK. 444.

23. Kristeva, Julia: NÁRCISZ: AZ ÚJFAJTA TÉBOLY. Ford. Babarczy Eszter. *Café Babel*, 1995/4. 55.

24. Bahtyin, Mihail: A SZÖVEG PROBLÉMÁJA A NYELVÉSZETBEN, A FILOLÓGIÁBAN ÉS MÁS HUMÁN TUDOMÁNYOKBAN. Ford. Orosz István. In: uő: BESZÉD ÉS VALÓSÁG. Válogatta és a jegyzeteket írta Könczöl Csaba. Gondolat, 1986. 511.

25. Nádas, i. m. 44.

26. A popkultúra nárcizmusát és nekrofil vonzalmait tárgyalja Houellebecq regényének esszébetétje. A (vélt)hőn szándékos pontatlanságokkal tarkított szöveg egyetlen szálra fűzi fel Kékszakkál, Sade márkát, a Rolling Stones, a Manson-banda, a Jim Jones-ekta, illetve a bécsi akcionisták történetét. Lásd Houellebecq, Michel: ELEMÍ RÉSZECSKÉK. Ford. Tótfalusi Ágnes. Magvető, 2001. 209–216.

27. A *montázsfa* kifejezést Styrna Katalin diplomamunkájából kölcsönöztem. Médiatanár-szakképzés, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2005.

28. Lacan, Jacques: A TÜKÖR-STÁDIUM. Ford. Erdélyi Ildikó és Füzéressy Éva. *Thalassa*, 1993/2. 8.

29. Lásd Joel-Peter Witkin: THE BONE HOUSE. Twin Palms, Santa Fe, 1998.

Jegyzetek

1. Dékei Krisztina: HAJAS TIBOR (1946–1980) SZÖVEGEI. *Művészettörténeti Értesítő*, 1999/1. 59–68. Rövidített formában megjelent a Ludwig Múzeum kiállításának katalógusában is. Baksa-Soós Vera (szerk.): KÉNYSZERLESZÁLLÁS – HAJAS TIBOR RETROSPEKTÍV KIÁLLÍTÁSA (1946–1980). Ludwig Múzeum, 2005.
2. Hajdu István: A FLAGELLÁNS. *Magyar Narancs*, 2005. február 24. 32–33.
3. Dékei, i. m. 68.
4. Z. Varga Zoltán: A BESZÉLGETŐFÜZETEK ÉS AZ ÖNÉLETRAJZI TÉR. In: „NEM HASZNÁL KOMOLYAN SEMMI, CSAK RÖVID IDŐRE”. *Szépliteratúrai ajándék*, Pécs–Szeged, 2000. 9–10.
5. E megközelítés jellegzetes példáját lásd Nádas Péter: ÉVKÖNYV. *Jelenkor*, Pécs, 2000. 40–53.
6. LEVELEK HAJAS TIBORHOZ. *Orpheus* (21), 1999. tavasz. 108. (A Biki név Hajas Tibornak családja és barátai által használt beceneve.)
7. Lásd PÓTLÁSOK 7. KIÁLLÍTOTT MŰVEK JEGYZÉKE. In: Baksa-Soós (szerk.): oldalszám nélkül.
8. Lásd: „Biki ezeknek a szivaroknak a hulláit, a hamut és a csikküket módszeresen gyűjtötte Nescafé üvegekben éveken át. Akár valami bogárgyűjtemény, katonásan sorakoztak az íróasztal tetején, mígnem egy szép napon az egész kidobta a szemébe.” Vető János: A FÉNY ÉJSZAKÁI. *Orpheus* (21), 1999. tavasz. 12.
9. Az „önkifejező erő megsokszorozódásaként” értelmezhető határszövegek közé sorolhatók például József Attila pszichoanalitikus kezelésének dokumentumai. Lásd ELŐSZÓ. In: Horváth Iván–Tverdota György (szerk.): „MIÉRT FÁJ MA IS”. AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA. Balassi–KJK, 1990. 10.
10. E kérdés klasszikus dokumentuma: „INDISZKRÉCIÓ AZ IRODALOMBAN” – A NYUGAT ANKÉJTA. *Nyugat*, 1927. március 1. 451–470. Kosztolányi szerint „jó volna

30. Lásd Tobe Hooper klasszikus horrorfilmjét: THE TEXAS CHAINSAW MASSACRE (1974), valamint Harris sorozatgyilkos-divatot előidéző regényét: Harris, Thomas: HANNIBAL. Ford. Bihari György. Magvető, 2000.
31. Lásd Harris, i. m., valamint A VÖRÖS SÁRKÁNY. Ford. Félix Pál. Magvető, 1990. A BÁRÁNYOK HALLGATNAK. Ford. Faludi Sándor. Magvető, 1991.
32. Lásd Ihrig, Wilfried: LITERARISCHE AVANTGARDE UND DANDYSMUS. Athenäum, Frankfurt am Main, 1988.
33. Lásd Hajas fotómunkáit, melyek önarcképét, illetve David Bowie és Alice Cooper portréit montírozzák egymásra. KIÁLLÍTOTT MŰVEK JEGYZÉKE. In: Baksa-Soós, i. m. Vö. SZÖVEGEK. 394–396.
34. NE MONDJ LE SEMMIRŐL. Szépirodalmi, 1974. 121.
35. Lásd Scholem, Gershom: A PRÁGAI ÉS A REHOVOTI GÓLEM. Ford. Turán Tamás. In: A KABBALA HELYE AZ EURÓPAI SZELLEMTÖRTÉNETBEN. II. kötet. Atlantisz, 1995. 193–200.
36. Kozma György: NIJINSKY, A GÓLEM. Holnap, 1989. 7., valamint úf: A KALANDOR LÉLEK. HOVÁ TŰNT NIJINSKY CASABLANCÁBAN. Seneca, 1998.
37. Lásd Kozma: NIJINSKY, A GÓLEM. 134.
38. A KALANDOR LÉLEK. 27.
39. Erről lásd Keresztesi József: ÉSZAK, DÉL ÉS AMI KÖZTE VAN (MARY SHELLEY FRANKENSTEINJÉRŐL). *Jelenkor*, 1999. szeptember. 932–947.
40. SZÖVEGEK. 245–248.
41. Beke László: A PERFORMANCE ÉS HAJAS TIBOR. *Mozgó Világ*, 1980/10. 98.
42. Nádas, i. m. 48.
43. MEGHALT HAJAS TIBOR. *Élet és Irodalom*, 1980. augusztus 9. Vö. Tábor Ádám: NEKROLÓG-FELTÁMASZTÁS. *Orpheus* (21), 1999. tavasz. 5–10.
44. Hajas rendkívül tisztelte Füst Milánt. „Le vagyok nyűgözve tőle. Első alkalomtól kezdve, amikor először olvastam Füst Milán-verset: mmm, hát ezt lehet? [...] Baromi nagyszabású figura.” SZÖVEGEK. 441–442.
45. Hajas a verset tizenöt éves kora körül írta. Lásd *Eötvös Diák*, 1964. február 2. 10.
46. In: Papp Tamás (szerk.): SZÓGETTŐ. VÁLOGATÁS AZ ÚJ MAGYAR AVANTGARDE DOKUMENTUMAIBÓL. *Jelenlét* (14–15.), 1989/1–2. 125., SZÖVEGEK. 128–129.
47. Dobai Péter: KILOVAGLÁS EGY ŐSZI ERŐBŐL. Szépirodalmi, 1973. 108.
48. Szerb János: HA MEGSZÓLALNÉK. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Petri György. Orpheusz Könyvek, 1990. 34.
49. „Túrós az agyad. Bebüdösödik az agyad. Folyása van az agyadnak. Elstül az agyad” stb. SZÖVEGEK. 19.
50. Lásd Kovács Miklós (szerk.): A HIVATAL PACKÁZÁSAI. TÖRTÉNETEK A BÜROKRÁCIÁRÓL. Révai, é. n. A Sztálin és Rákosi bürokráciaellenes kirohanásai jegyében összeállított kötet többek között Eötvös József, Mikszáth, Karinthy, Nagy Lajos, Aczél Tamás írásait tartalmazza.
51. A bürokrácia szókészletét idéző-kisajátító írás-

mód további példái: ESET-REKONSTRUKCIÓ (98–99.), TESZTLAP (107.), FELESÉGVIZSGÁLÓ TESZT (116.), LEHETŐSÉGSZABÁLYOZÁS II. SZÉRIA (110.).

52. King, Stephen: CSONTKOLLEKCIÓ. Ford. Müller Bernadett. Európa, 2002. 331.

53. Ford. Tandori Dezső: FÖLD ÉS VADON. Európa, 1978. 146.

54. NahTe bemutatja: HAJAS TIBOR (1946–1980). Ludwig Múzeum, Budapest, 2005. (DVD-album.)

Havasréti József

KILENCVEN ÉV MAGÁNY

Gabriel García Márquez: *Bánatos kurváim emlékezete*

Fordította Székács Vera

Magvető, 2005. 104 oldal, 2400 Ft

Hány év magány? Száz vagy talán kilencven... A számoknak nincs jelentőségük, vagy mégis? García Márquez esetében óvatosan kell feltennünk a kérdést, mert a számok látszólag véletlenszerűek, valójában azonban pontosan kiszámított szemantikai kódok, melyek az egész mű üzenetét, a benne megfogalmazott világképet meghatározzák. A számok – így a márqueziek is – nem egyszerűen mértékegységek, hanem mint az abszolút jelképei, szimbolikus jelentésük révén kitágítják az elbeszélői síkot.

A BÁNATOS KURVÁIM EMLÉKEZETE című legújabb regényében ilyen metaforikus szám a kilencven. A főhős-narrátor ugyanis éppen a kilencvenedik évét készül betölteni, s e különös alkalmat egy nem szokványos szerelmi kalanddal szeretné emlékezetessé tenni: születésnapját egy serdülő szűz leány társaságában, egy bordélyházban eltöltött éjszakával kívánja megünnepelni – egy bordélyban, amely élete során megannyi szexuális kalandjának színhelye volt.

Az író minden bizonnyal nem véletlenül választotta a kilencvenes számot, hiszen az több szálon is kapcsolódik a prostitúáltak alakjához. A kéjnlőknek az ókori Rómában *nonariae* volt a nevük, mert este kilenc előtt tilos volt megnyitniuk házukat a látogatók előtt (Karl Menninger: NUMBER WORDS AND NUMBER SYMBOLS. New York, 1992: 183). García Márquez regé-

nyében ez a szám – azon túlmenően, hogy a főhős életkorát s a testi szerelemmel fűszerezett múltját jelzi –, kronotopikus jelentéssel bír, hiszen benne sűrűsödik egy egész életút, megannyi terével és idejével. De García Márquez ezt az elemet is kettős jelentéssel ruházza fel: másik szerepére, amely a morális újjászületés gondolatát sugallja, először az első bekezdés negyedik mondatában találunk utalást: „Az erkölcs is csak idő kérdése...”, majd a következő oldalon, ahol azt olvashatjuk, hogy: „...akkor kezdődött el az új életem, egy olyan életkorban, amelyben a halandók többsége már halott”.

Az évforduló mérföldkő is, amikor leltárt készít az ember, így van ez a regénybeli öregúr esetében is. Életútját felidézve rá kell döbbsennie, hogy gyakran önmagával is képtelen volt azonosulni. Élete korai szakaszában még fizikai adottságait sem volt képes elfogadni, csúnya, félénk ember lévén igyekezett másnak látszani. Szépírói véna híján „*táviratdagasztóként*”, tárcáíróként – mely foglalkozásokat majd’ fél évszázadon keresztül gyakorolta – arra kényszerült, hogy számára idegen témákkal foglalkozzon. De a mások által róla alkotott képnek sem felelt meg. Csapnivaló spanyol- és latin-tanár, akit a diákok csak „*Szomorú Domb tanár úr*” gúnynéven emlegettek. Ám ez a nappalok rutinjában középszerűnek, kudarcra ítéltnek, gátlásosnak mutatkozó alak éjjelente merőben más életet élt: bordélyok törzsvendégeként ötven esztendő leforgása alatt több mint ötszáz alkalmi, megvásárolt szeretővel büszkélkedhetett. Ezek a futó kalandok azonban nem nyújtottak többet a felszínes érzéki kielégülésnél, s mint afféle pótcselekvések, nem vitték közelebb hősünket az önazonosuláshoz, a lelki újjászületéshez.

Az ötven szimbolikus szám: az ÓSZÖVETSÉGBEN minden ötven év Jóbel éve volt, a bűnbocsánat, a jóvátétel ideje, amikor felszabadították a zsidó rabszolgákat, visszaadták az elkobzott földbirtokokat, vagyis egyfajta egyensúlyt teremtettek a társadalomban, s biztosították annak fél évszázadonkénti „újjászületését”. Az ötszáz az ötven tízszere, s ez esetben a megbocsátandó bűnökre vonatkozik, hiszen a tíz a számmisztika szerint a tökéletesség jele.

A regény főhős-narrátorának kilencvenéves életkora, a visszaemlékezés ötven esztendője, valamint a jóvátételre váró bűnök ötszáz számjegye tehát egyazon gondolatkör kifeje-

zésének szimbolikus eszközei, a kozmikus ciklikusság rituális kellékei.

Az elbeszélési mód megfelel az egyes szám első személyben elmesélt történet hagyományának, vagyis az autodiegetikus elbeszélői módozatnak, amely egyfajta belső fokalizációt, elbeszélői perspektívát feltételez.

A regény címe, csakúgy, mint a mottó, valamint a regény első mondata rendkívül hatásos kezdésnek bizonyul, hiszen magában foglalja az egész elbeszélés legfontosabb üzeneteit. Az idő- és térbeli sűrítés egyfajta kontrasztot sugall az elbeszélő múltja és jelene között, amelynek kellő hangsúlyt ad a címbe szereplő s a múltat idéző *emlékezet* kifejezés, valamint a kilencvenedik születésnapra s a jelenre vonatkozó motívumok, mint az *egy éjszaka* és a *szűz kamasz lány* kifejezések. Ezek a szavak azáltal, hogy össze nem illő fogalmakat rendelnek egymás mellé (serdülő prostituált – szűz), megtöbbszörözik a szövegben rejlő ellentéteket, amelyek sejtetik a regény eszmei mondanivalóját, s hozzájárulnak a főhős katarziséhoz.

A születésnap megünneplésének ez a szokatlan módja valóságos megtisztulási rítussal ér fel, amelyet a teremtés/születés (*szűz*) és a pusztulás/halál (*öregember*) között meglévő mitikus koherencia jellemez, s amelynek folyamatos ismétlése a világegyetem dialektikus egységére utal, s mint ilyen, kifejezi a kozmikus ciklikusságot, a *mitikus időt*, ahogy Mircea Eliade nevezi AZ ÖRÖK VISSZATÉRÉS MÍTOSZÁ-ban. Ennek a rítusnak megvannak a hagyományos fázisai: teremtés/születés/ártatlanság – bűn/vétkezés – pusztulás/halál, s ezek különböző szimbolikus motívumok formájában kifejeződnek az elbeszélés szövegében (*szűz*; a narrátor-főhős készsüldőse: fehér öltönye a tisztaságot, az ártatlanságot jelképezi; a lány és a főhős meztelen teste), és mintegy keretbe foglalják az *öregember* életútját. Maga García Márquez is használja az *áldozat* és a *rítus* kifejezést. A regény motívójául szolgáló Kavabata Jaszunari AZ ALVÓ SZÉPSÉGEK HÁZÁ-ból vett idézet ugyancsak a narrátor lelki újjászületését sugallja, hiszen a szereplőket kísérő jelzők utalnak a ciklikus idő két pontjára. Az alvó nő (szépség), az álom – a szűz jelentéséhez hasonlóan – megnesemíti a lelket, kiszabadítja a pizkos test rabságából.

A ciklikus ismétlődés, az állandó újjászületés képessége a világegyetem létének egyik alappillére, amely az elbeszélésben a

főhős-narrátor alakjában nyilvánul meg, aki életét először években, majd évtizedekben, végül pedig évszázadokban számolja, ezzel mintegy az idő folyamatosságának és az örökkévalóságnak a képzetét keltve. „...*mintha az idő egy helyben állna*” (100.) fogalmazza meg maga is. Ezt az időbeli folytonosságot fejezi ki a szülőház kronotoposza is, amelyben a család két nemzedékének tér- és időbeli sokfélesége sűrűsödik. Egy tényező van csupán, amely nem változott az idők során s amely a ház valamennyi lakójának életében jelen volt: a magány, az ember magányossága. S ez a magány tetten érhető főhősünk életében is: meghatározza emberi kapcsolatait, a foglalkozását, a szerelmeit, de még a gyönyörnek azokat a pillanatait is, amelyekről megváltást remélt. S ebből a kárhozatból nincs kiút: „*Egy gyarmati házában lakom... életem minden napját itt töltöttem nőtelenül és vagyontalanul, itt éltek és haltak meg a szüleim, és én is itt szándékozom meghalni, abban az ágyban, amelyben születtem...*” (8.)

A regény valóságos dichimnusz az illúzióról, az illúzióról, amely a márquezi posztmodern ember, a tradíciók kalodájából teljesen kiszabadulni nem tudó, vágyaiban mégis a valósággal dacoló ember egyetlen vigasza és kulcsa a katarzishoz, amelynek segítségével képes szembenézni valós önmagával, képes elfogadni önmagát, és belőle erőt meríteni az újrakedzéshez: „*Neki [Delgadínának] köszönhettem, hogy most először, kilencvenéves fejjel szembesültem a valódi lényemmel.*” (59.) Delgadínáról van szó, az alvó lányról, a szerelem valódi illúziójáról.

A Szűz/Virgo a szeplőtelenység, az erkölcsi tisztaság ősi jelképe. S az élete végéhez közeledő férfi erkölcsi-érzelmi katarzisa vágyik, arra, hogy még egyszer tapasztalja születés kori ártatlanságát. Csakhogy vágya beteljesülésének cseppet sem kedveznek a valós tények: a szüzesség elvont, asztrális fogalommal silányult („...*nincsenek már szűzek sehol a világon, csak ti, az augusztusiak*”).

A regénybeli lány a megtisztulás jelképes és titokzatos megjelenítője, a főhős újjászületésének az eszköze, alakját az illúziót sejtető motívumok lengik körül, alvó állapotában, reakciói hűján inkább hasonlít elvont, mint valóságos személyhez. Jellemvonására és szerepére következtethetünk azonban a mottóban idézett alvó kurtizán alakjából, valamint a Delga-

dina hercegnőről szóló népdal szövegéből – Delgadínáról, a király szerelmes legkisebbik leányáról, aki végül szomjan halt az ágyában – mintegy a valóságban előrevetítve sorsának nyomorult beteljesülését. Az ő alakja a mitikus ciklikusság, a duális világszemlélet egységének, a de- és rekonstrukció dialektikájának a megtestesítője: egyrészt Delgadina, a képzeletbeli alvó szűz lány az ártatlanság jelképe, ugyanakkor az áruba bocsátott Delgadina a bűn megtestesítője is. Alakjának erre az összetettségre és metamorfózisára utal a vér gyakori megjelenése személyével kapcsolatban. A vér egyfelől a megtisztulásnak, az áldozatnak a jelképe, másrészt pedig a tragédiát, a bűnt jelzi. A lány, amikor még ártatlan volt, irtózott a vértől, ezért félt, hogy az öregember megerőszkolja, majd ártatlansága elvesztését erősíti a bordélyban egyidejűleg elkövetett gyilkosság is.

Delgadina zodiákus jegye a Nyilas. A tűz jegye ez, a tűzé, amely spirituális elemmé lényegül, és segíti az elme megvilágosodását, a jegy szülőtteit transzcendentális, megtisztult világba vezeti, egyesíti „*a földit és az égit, az emberit és az istenit, az anyagot és a szellemet, a tudattalant és a tudat fölöttit*” (Jean Chevalier: *DICIONARIO DE SIMBOLOS*. Barcelona, 1991: 906). A főhős lelki katarziséval összefüggésben ezekkel a jellemzőkkel fel van ruházva az elbeszélés lányalakja is. Az alvó test tisztátalanságának, szexuális kisugárzásának különös mellőzése, a megtisztulási rítus kelléke. Az áldozat színének, a vörösnek a gyakori felbuknása úgyszintén a tűz jegyének a színét hangsúlyozza.

Az öregember pedig örökre meg akarja tartani ezt az áfiumot, ezért megvásárolja az illúziót, amely biztosítja számára a folytonos feltámadást. A történet utolsó bekezdésében a lány alakja újból megkettőződik az életre kelt macska által, amely a jó szerelem, ugyanakkor a bűn metaforájaként tűnik fel, hiszen a macska eltérő szimbolikus jelentéssel bír. Az ősi civilizációkban ugyanis, éjjeli állat lévén, az asszony jelképe volt. Egyiptomban például az emberek jóságos védelmezőjét, Bastet istennőt macska képében ábrázolták. Az ókori Rómában és Görögországban Diana attribútuma. Az északi kultúrákban azonban a macskák a gonosz hatalmakat, a paráznaságot és a kegyetlenséget jelképezték (mint Biedermann és Chevalier kutatásaiból is tudjuk).

A macska már korábban megjelenik az elbeszélésben, s mindkét esetben a lány alakjára utaló szerepkörben. Az első macska a születésnap ajándékok egyike, amelyekkel kollégái kedveskedtek az öregnek, Delgadina úgyszintén az évforduló meglepetése. Ez a macska csakúgy, mint a lány, elhagyatott volt, s kiszáradva feláldoztatott az öregség oltárán, pontosan öt nappal megelőzve – s mintegy előrevetítve – a bordélyban elkövetett gyilkosságot, amely félbeszakította a lány és az öregember plátói légyottjait, valamint egybeesett Delgadina *közegészségügyi* okokból történt feláldozásával, vagyis azt elkerülendő, hogy Rosa Cabalcas házában, a gyönyörök szentélyének tisztességén csorba essen. A ház kapujában talált második macska – amelytől az öregember azt remélte, hogy elvezeti Delgadina házához – elszökött tőle az utcán, s csakúgy, mint a lány nyoma, elillant, így hát ott maradt „*megint csak a macska nélkül és önműve*” (76.).

Az író másik két alkalommal is egy állatot – a tigrist – metaforikus jelentéssel ruház fel: s mindkét esetben a lány, valamint az öregember kapcsolatára s az aggastyán szívében kigyúlt érzelmek heves jellegére utal. A tigris alakja kapcsolatba kerül a vörös színnel, a vér színével, amely szemantikailag tökéletesen illeszkedik a lány-áldozat-rítus komplex képébe.

A regény bővelkedik intertextuális vonatkozásokban, kezdve a népdaloktól különböző irodalmi művekre történő utalásokig. A legtöbbjük a főhős-narrátor jellemábrázolásának elmélyítését szolgálja, egyfajta párhuzamot sugallva az ő sorsa és a vonatkozó művek között, s ekképpen alátámasztják a regény ideológiai üzenetét. Egy sor könyv – Benito Pérez Galdós: 'NEMZETI JELENETEK'; Thomas Mann: A VARRÁZSHEGY; az ELSŐ KÉPES SZÓTÁR; A SPANYOL NYELV TÁRA; Andrés Bello NYELVTAN-a; a FOGALOMTÁR; a VOCABULARIO DELLA LINGUA ITALIANA; a LATIN SZÓTÁR – a szellemi fejlődést, a tanulóévek lépcsőfokait s a megszerzett ismereteket jelzik. Romain Rolland: JEAN-CHRISTOPHE-ja önmagában is fejlődésregény, egy zenész fordulatossá életútjának, szellemi-ideológiai alakulásának tükré, amelyben Bach, Mozart és Beethoven életrajzi elemei ötvöződnek, azokéi, akiknek muzsikáját főhősünk előszeretettel hallgatja.

Az alvó lánynak felolvasott irodalmi szövegek, Saint-Exupéry KIS HERCEG-e vagy Perrault

és AZ EZEREGY ÉJSZAKA MESÉI kettejük kapcsolatának egy-egy vonását villantják fel. A KIS HERCEG a boldogságnak és az élet értelmének keresésére emlékeztet, ugyanakkor hangsúlyozza a lelki béke megőrzésének, a másokért vállalt felelősségnek a fontosságát. S mindezek az eszmék és célok megbújnak az öregembernek a lányhoz való közeledésében. Charles Perrault meséi megírásakor szakítani akart a klasszikus klisékkel, a főhős-narrátor pedig új színt akart vinni életébe, ki akart szabadulni a hagyományok rabságából, s ebbéli próbálkozásának eszköze volt a lány. AZ EZEREGY ÉJSZAKA említése az öreg és a lány közti plátói szerelem – egyáltalán a szerelem – érzéki vonását sejteti.

A Leopardi-dalok pedig, melyeket évekkorábban a főhős lefordított, híven tükrözik lelkiállapotát, hű tükörképei a lelkében dülő érzelmi viharoknak.

A regény a Magvető Kiadó gondozásában, Székács Vera kiváló fordításában 2005-ben a magyar olvasókhöz is eljutott, s azóta a bestsellerlista élmezéjében van. A fordító nemcsak García Márquez sokszínű, nyelvi eszközeiben mégis visszafogott, sallangmentes stílusát adta vissza, hanem a márquezi regényeket ihlető helyszíneket bejárva megérezte azt a szavakon átsütő kulturális-szellemi közeget, amely egy mű átültetésének árnyaltságában óriási szerepet kap.

Dornbach Mária

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Tisztelt Radnóti Sándor!

A *Holmi* számára szeretnék egy kéziratot ily módon eljuttatni Önhez, holnap ugyanezt kinyomtatva föladom postán is Réz Pál címére, remélem, kézhez fogja kapni.

Mentségemre szolgáljon, hogy építészmenőkként teljesen tájékozatlan vagyok az ilyes ügyekben. Környezetemben csak mérnökök, matematikusok, senki nincs, akitől tanácsot kérhetnék.

Természetesen az elvi döntést igényel, hogy ilyen pályán mit keres egy outsider. A *Holmi*-

ban látok annyi kurázsit – hiszen Várady Szabolcs is hozott már le *külös* verset, és kicsoda terjedelemben(!) –, hogy vállalhatja, mert hisz támadhatatlan a lapjuk. Az lenne a legszebb, ha különböző iskolákhoz tartozó irodalmászok folytatnák azt, amit éppen hogy elkezdtem.

Előre is köszönöm türelmét, fáradságát
B. Greskovics Klára

DAIDAL-OLVASAT

Lábjegyzet a „Fej vagy írás?” Marno-portréjához

Néhány hónapja reprezentatív kötet – Burger Barna fotógyűjteménye – jelent meg FEJ VAGY ÍRÁS? 92 MAGYAR ÍRÓ PORTRÉJA címmel. A címben ott a *fej* és mellette az *írás* is: az egyes képek mellett egyéni megjegyzések, történetek, *szövegek* olvashatók, merthogy így lenne teljes a portré. E szövegekről több vélekedést is olvashattunk.

Trencsényi Zoltán anélkül, hogy az egyes megnyilatkozásokat minősítené, így ír: „A képek mellé szerkesztett emléktörödékek, idézetek, az alkalomra szösszentett versek, szabad asszociációk némelyike pontos, mintha a fotográfiával azonos hívbán csalták volna napvilágra, máskor viszont túl szabadok, túl esetlegesek, mondjuk ki bátran: az írók között akadt, aki ellinkelte a feladatot.”¹

Györe Gabriella a *Literán* már szerzőre lebontva is véleményez: „Vannak tökéletesen jól ülő poénok, melyek inkább *bon mot*-nak, mint *önjellemezésnek* tűnnek, annak viszont tökéletesek – Marno Jánosé – vagy *bon mot*-k, melyek *önjellemezésként* is hihetőek – Podmaniczky Szilárdé, Polcz Alaine-é.”² Ezek szerint a Marno-kétsoros *önjellemezésnek* csak *tűnik*, de mintha annak nem lenne hihető, s csak *bon mot*-ként lenne földobva a portréra.

Marno idézett kétsorosáról a rádió Burger Barna könyvével is foglalkozó TÁRSALGÓJÁ-ból többet is megtudhattunk,³ amikor Marnóval Marton Éva beszélgetett:

„– A szöveged az hogy volt? Ti választottatok, a szerző választott, nektek kellett valamit írni, ami passzol a képhez? Hiszen itt van egy szöveged: »Van egy rossz hírem. / Jó lesz, ha meghallgatod.« Többféle módon lehet értelmezni és olvasni.

– Barna kért egy minél rövidebb szöveget, amit jellemzőnek tartok. Én úgy gondoltam, hogy ha nagyon rövidet, akkor ezt.”

Tehát ez nem csupán egy ötlet, nem beszélve arról, hogy Marno a kész darabjai közül emelte ki, hisz évekkel ezelőtt már publikálta. Nem áll egyedül ez a kétsoros, mert a címe – A KÖLTÉSZET DAIDALA – összekapcsolja a DAIDAL-ként ismert szövegevel. Mindkettőben ott a rejtélyesnek mondott-gondolt *daidal* szó,⁴ melyet a szövegtestekkel együtt érdemes alaposabban szemügyre venni, hisz Marno költészetének centrumába vezethetik el az olvasót. Megérthetjük azt is, hogy miért tartja a szerző önmagára jellemzőnek ezt a kétsorosot, s láthatjuk, hogy milyen olvasói közreműködést vár el tőlünk, olvasóktól a szöveg fölfejtése.

Mind a két vers az *Élet és Irodalomban* jelent meg,⁵ alig három hónapnyi különbséggel, feltételezem, hogy mindenképpen egymás közelében fogalmazódtak meg. Az utóbbi címét a néhány hónappal később megjelent kötete élére is kiemelte a szerző, és ott egyben ez a záróvers is, ezért feltételezhetjük, hogy foglalata az egész kötetnek.

Nézzük a verseket! Marnónál a cím sose véletlen. Lehetőleg valami talány, a szövegből visszafejthetően, oly módon, hogy szerzőnk több olvasatot-jelentést komprimál egyidejűleg egyetlen szóba. A szöveg és az abból kiemelt cím kölcsönösen megvilágítják, hatásukban fölerősítik és magyarázzák egymást, ahogy itt is. Elég csak rápillantani a címekre: *diadal*, mert így olvassuk önkéntelenül is a *rontott* szóalakot. A második olvasat már a *Daidalé*. *Daidal* – *Daidalosz*, ahogy megszokhattuk a görög nevek csonkolt formában idézett alakját (pl. Homér). Tehát *Daidal* kerül elénk *Daidalosz* és *Ikarosz* ismert történetéből. Az utóbbi – a fiú – a katasztrófa embere, magasba – a nap közelébe – merészkedve száll, hogy a pusztulásba zuhanva a semmibe tűnjön el szemünk elől. Az apáé a megmenekülés *diadala*, a sikeresen megvalósított – józanul szárnyaló – tudásé, de ennek előre nem látott ára a *jövő* – *fiának* – elvesztése. E kettőből áll össze, a két ellentéses irányú mozgásból a paradoxon, benne egyetlen szóban, mögötte a nyugat kétezer, keletnek az időtlenségbe vesző tanítása. Marno nem a misztikusok közül lép elő, nem az evangéliumi tanításból, nem a tibeti BÖN CHÖD-JÉ-ből merít, nem Keresztes Szent Jánost idéz,

mint T. S. Eliot, nem érinti a vallásos hit, mint Holant. Nála ez nem jó hír, nem útmutatás, hanem a megélt valóság, talán a mindennapok tapasztalata. Siker és kudarc, pusztulás és menekülés kéz a kézben, nem egymást kizárva, hanem egymásból fakadóan.

A költészet diadala? Diadalittas költészet? Diadalra csak küzdelem után számíthatunk, ha van legyőzendő cél, ellenfél, erőtér. Szükséges a célratörő elmozdulás, mozgás, s mindenképpen pusztulással jár, kockázatos, és jó, ha nem rombol, s csak a befektetett energia vész el.

A költészet a *himondhatatlanság területén* keresi s találja a megütközést, a korábban már említett T. S. Eliot szavával:

*„harc áll: visszaszerezni azt, ami elveszett.
És megtalálták és elveszett újra meg újra...”⁶*

Marnótól még a visszafogott pátosz is idegen; ha harc, akkor se mozdul győzelemre, daidalittas szemléelője, szenvedője a valóságnak. Vizsgáljuk meg alaposabban a szövegeket, elsőként a kétsorost.

A KÖLTÉSZET DAIDALA paradox mozgást idéz. Tere megfoghatatlan, éteri. Az ütközést-ütközetet csak fölkinálja, az eredményhirdetésnél nem kíván megjeleníteni. Csak elindítja és magára hagyja az olvasóját.

„Van egy rossz hírem.”

Szükszavú megállapítás, életünk során nemegyszer halljuk, hallhattuk. Mire megértjük, máris megszólítottunk, címzettnek érezzük magunkat, a végzet martalékának. Melyikünk meri pokolra küldeni a hangot gazdájával együtt, vagy ki mer elmenekülni a szavak elől? Tudásra vágyunk, a biztos tudásra, még ha az számunkra rosszat hozó tudás is. *A tartsd meg magadnak* elhárító vagy a *már itt se vagyok* okosan elmenekülő mozgás helyett a *mindig tartottam tőle* lebéntető bizonyosságnak adunk elsőbbséget.

„Jó lesz, ha meghallgatod.”

Itt már két jelentés íródik egymásra, egyik sem kerekedik fölül a másikon, az olvasón múlik, melyiket választja, vagy egyáltalán választ-e.

A jó lesz, ha kezdetű figyelmeztetések, akár

fenyegetések szintén ismerősek. Mondandója mindig hasonló, *ha nem teszed meg* azt, amit éppen szóba hoz, *pórus jár*sz, bajba jutsz. Tehát megbánod, ha a hírt nem hallgatod meg, a rossz hír a jó hír: A rosszban a szabadulásod. A rossz hír mögött húzódnó-közélgő realitásban a jobb jövő. Már ha valóban mindentudó a hang, a hangoztató.

A másik olvasat másban hozza a felmentést. Ameghallgatott, meghallott hír már nem rossz, a szembesülés, a találkozás folytán válik jóvá. Az, aki nem tér ki, hanem hallja-meghallgatja, már nem az, aki előtte volt: a rossz hírben születő új én reménnyel szembesülhet akár az elkerülhetetlen rosszal is.

A két sor két önálló mondat. Próbálhatjuk összeolvasni, a címével együtt, hogy miféle jelentéseket rejt. A rossz hír hozója számunkra a költő, az ő szájából halljuk – némán hallgatjuk – a sorokat. A cím – megelőlegezett eredményhirdetesként – a saját paradox vereségét-győzelmét, a költészet megváltozott célját, lehetőségeit hozza. Marno nem ad nemzeti trikolt a kezünkbe, a Dunánál sem enged szépen hangzó, hiteltelen szavakat, morális tartása semmiféle diadalittasságot nem enged. Daidalt kínál, hogy kövessük: a rossz hír mögött ott a rossz valósága, az írás segít – ha győzzük leleménnyel, hittel, bátorsággal –, hogy jónak, de mindenképpen jobbnak éljük-tapasztaljuk. Ne jónak hazudjunk, hanem a „*van egy pillanat, [...] mikor a főnyeremény az, hogyha még egyszer ránkomlik a ház*”⁷ felszabadultságával nézzük. Órult és káprázatos mutatvány ez a realitásra építve, de annak ellenében, a kifejezés szellemével győzve a kifejezett valóságon.

A másik darab, a DAIDAL is hasonló utat kínál föl számunkra:

„Hangyateboly. Eső lesz, és szárnyad nő, mintha álmodnál, a semmiből. Lecsapsz vele, és megemelkedsz. Orrodba száraz levegő tódul, akárha forró üveg-szilánkot kortyolnál az üveg bor helyett. Lábujjad még súrolja az asztalt. Isten mintha megint nem törődne veled. Este lesz, mire újabb szárnycsapásba kezdesz, de apádat sehogy sem tudod meggyőzni az álom mélységéről. Csak derül fölötte. Majd megfullad. Elevenébe ne vágjon, hogy mégsem lesz többé ünnep a világon.”

Olvassuk soronként-szavanként, minden apró elmozdulást megfigyelve, hogy a komprimált szövegben ne kerüljön ki egy megközelítési lehetőség se a látókörünkből.

Semmi kétség: Ikarosz és Daidalosz története elevenedik meg a sorok között. Álomlátomás, annak élességével, homályával, bizonytalan szereposztással. Az események nem a várakozásnak megfelelően alakulnak. Ha egyáltalán alakulnak. Hisz egyetlen szárnycsapással lehet mérni a nappalt. Az olvasó benne a szövegben: az önmegszólítás nemcsak hagyja, de követeli is, hogy a szerzővel járja-repülje az adott távot, tőle távolságot alig tartva.

Az első három szó – „*Hangyátéboly. Eső lesz...*” – adja a kapaszkodási pontot, ez a történet valóságmagja, vihar előtt fullasztó levegő, szárnyashangyák *té-boly*ával, merthogy itt minden szárnyas. S már indulhatunk az álomképpel, a semmiből álmodott világba vagy a semmiből nőtt szárnyal – hogy így vagy úgy értjük –, hogy elérjük az utolsó sort.

A hangyátébolyos felütés voltaképpen egy komplex „tömörített” tartalomelőzetes. Tartalmazza a Daidalosz által épített labirintust is (té-boly, azaz útvesztő, ahogyan a hangyaboly maga is ilyen képzetet kelt bennünk), s így hatványozódik a metafora: oda-vissza játszik a hangya ember (hangyás ember) és az író ember toposza között, miközben reálisan leképezi a nyaranta elő-előforduló szárnyashangyainváziót. De nézzük magát a történetet!

Még semmi nem biztos, nem tudjuk, hogy fiúként vagy apaként vár ránk a jó-rossz végzet, csak azt, hogy repülünk. A szárny ígéretelesen működik. Az álomlevegő – az esőt hozóval ellentétben – száraz. A borospalackban a – folyékony – bor átváltozik, de ez nem (örök) életet hoz, hanem elevenbe vágó, halálos – szilárd – szilánkfolyamat: üveg folyik az üvegből, a formát adó, és a tartalma csak a töredezettségben tér el.

Az üveg csodálatos anyag: láthatatlanul is tart, el is tart, megvédhet, de törhet, ha törik, éles, és akár halálra sebez. Az álomüveg forró, mint a gyilkoló nap. Szilánkosan borként kortyolva végzetes: saját halálát issza a levegőbe is alig emelkedett szárnyaló. Három különböző halmazállapot együtt egymásban, szerepet cserél minden: a szilárd és a cseppfolyós, az esőt a forróság űzi, marad így az üres száraz leve-

gő. A parányi szárnyas lények – hangyák – sokasága helyett egyetlen léptéktelenül nagy alak szárnyakkal emelkedik a légbe, teheti, miután a semmiből valami – szárnya – nőtt. Hogy tartalmazza a semmi ezt a lehetetlenül súlyos alakot? Alig. „*Lábujjad még súrolja az asztalt*” – azt az asztalt, ahol a sorok születnek a szárnyashangyás papírlapon, kéznél a boros palack, reggeltől estig egy szárnycsapás, földtől-asztaltól elrugaskodva, talajt vesztve, akár talajjalatlanul, magára maradottan:

„...Isten
mintha megint nem törődne veled.”

Hogy a történetben kire mi vár, pontosabban, hogy milyen szerepet oszt ránk az író szó szöveg, azt először most sejtethetjük. Ebben a néhány sorban az *ismét fölrohantó magárahagyottság és vesztség* fölismerése szólal meg. Nem szólít meg senkit, nem fohászkodik vagy kiáltozik segítség után, csak egykedvűen megállapít. A szárnyanőtt teremtmény számára az Isten, ha van is, akkor sincs jelen. Atyaként semmiképp, csak a *nemben*, a *megint nem törődne veledben*.

Mi lehet a mímelt vagy valóságos szemrehányás mögött? Mert szinte jólesik a fürkésző tekintet hiánya. A semmiből nőtt szárny is nem valami cinkos összekacsintás a földtől – asztaltól – elrugaskodó és a Mindenható között, hisz tilosban járunk-repülünk. A „*Hová menekülhetnék színed előtt? Ha felszállnék az égig, ott vagy*” tudást a kaland izgalma homályosítja. E játékban Isten úgy van, hogy nincs ott, *mintha* nem lenne jelen. A kulcsszó a *mintha*. Ez a beállítás az *úgy van velem, hogy itt hagyott magamra* világos színekkel festett változata.

A szöveggel repülünk tovább. Lassú a mozgás, képtelen sehova sem haladunk. Mi szinte már ott az időtlenségben: reggeltől estig alig egyetlen csapásnyi a mozdulat. A nem látható, láthatatlan atya helyett az álomvalódi apát szőlítgatjuk, de ő értetlenként kívül marad, nem vállalja a látomásos játékot. Itt – az álom mélységében – a történet emelkedése meglepetésünkre nem a végzetes – fiút ölő – magasság irányába fordul.

Az apánkat gyözködő szavunkra – már ha együtt repülünk a sorokkal – nem érdemi válasz jön, hanem *derültség*. Derül, világosodik, mint az ég? De hisz jön az este, épp sötétedik.

Mint a kilátásunk, ha a vállalkozás folytathatóságát latolgatjuk. Már az első soroktól – mely az ismert megoldást felszínre hozta a mélyből – tudjuk, hogy az estével a *vég* is megérkezik. Az idő sürget, a kötetre jellemző tizenkét sorból már kilenc és fél mögöttünk, fiúként latolgatjuk a ránk váró, mindent megoldó fordulatot. Sok jóra nem számítunk.

Apánk a figyelmeztetésre – mély az álom –: „...*derül*”, és „*fölötte*” – holott alatta van a hangot adónak, mert ott, az általa biztonságosnak gondolt magasságban halad. Derül, hogy a történet boruljon. Fulladjon, megfulladjon, mert a forró üvegszilánkos levegő megtette a magáét. Apánk a szöveg leghosszabb, három soron át hullámzó mondata után két rövid tényközlő megállapításban múlik ki: az elsőben még fönt derül, a másodikban váratlan fordulatként elfogy számára a levegő, hogy zuhanjon le, ezzel zárul rövidre a történet.

„*Majd megfullad. Elevenébe ne vágjon,
hogy mégsem lesz többé ünnep a világon.*”

Hogy Vörösmarty, az nem kétséges, kifordítva, mert itt minden úgy. Mire elérünk az utolsó sorokig, a klasszikus történet is átfordul: aki ott megmenekült, itt elpusztul. Ott a tudás, tapasztalat biztos támpont volt, itt semmit nem ér. Talán a fiú másféle találékonysága vihet előre. Az utalás alig érezhetően, de új jelentéseket hoz be, a téboly, az esővel jelzett vihar, így már feledésre (?), ünnepre (?) kikészített – gyilkos – üveg bor, és talán az „*Isten mintha megint nem törődne veled*” is tágabb-több jelentést kap, az elszenvedő szemzőgéből sötétebb színnel. Kérdés, hogy a ricinusbokor árnyékából nézzük, vagy emelkedünk egy hangyányit. Mert hozzá itt a szárny a semmiből: a semmi szárnyán repülhetünk. Bár ha erővel, szemközt neki az áttetsző üveggént elénk állított ígéretnek, az több mint halálós. Mennyi fölkinált lehetőség, és csak egyetlen, alig kitapintható út a jövő, a megmaradás felé.

A történetben az apa hite, bizakodása végig kitart, nem a reményt, *csupán* az életét veszíti el. Melyik a valóban nagyobb veszteség? Ki tudja? Veszít és nyer is, vagy inkább csak nyerne a pusztulással? Van min tűnődni. A megfogalmazás – *Elevenébe ne vágjon* – bizonytalan-ságban hagy bennünket, hogy ez a korábban

hiányolt gondviselő szándék megjelenésére utalna, vagy inkább a fiú reflexiója a történetekre, valamiféle sötét kacaj az örült rendezésre, itt a daidalos fordulat a várt diadal helyén. Vagy csak annak jelzése, hogy az idézett jóslat számunkra olyan éltető-pusztító közeg, melynek a realitása száraz-forró szilánkokra esett szét. Ésszel-ész nélkül repülve kockázatos, mert alattomosan fullasztó, megfullasztó. Nem csak spirituálisan vág elevenbe.

A *mégsem* érdekes szó: előzményt sejtet, vívódást. Ezért halljuk megmásíthatatlannak a szilánkokra tört üvegből elénk rajzolódó, átlátszó gondolat – jóslat – halálát: a jövő álomünnepe vagy az álomból előlépő ünnep *káprázat*.

Ikarosz repülésére – tovább szárnyalására – rá se kérdezzünk. Túléli-e esetleg a légüres tereget? A nap heve – az apa fulladásakor már este van – nem érheti utol a fiút. Bírja-e a sötétség ellenében? Van-e egyáltalán hol apátlanul, istentelenül (?) földet érnie, s neki vajon nem *vág-e elevenébe* az utolsó sor, vagy az üvegszilánkos levegő megedzette, azon túl már minden másra érzéketlen. És az álomból lesz-e visszatérés, a valóságos tébolyba, esőre, fullasztó forróságra. Értjük-e az üzenetet, a költészet daidalát:

„*Van egy rossz hírem.
Jó lesz, ha meghallgatom.*”

Végezetül térjünk vissza a rádiós beszélgetésre, hogy a szerzőtől halljuk összefoglalva, hogy miként reflektál a rá oly jellemző daidalos attitűdre.

„– *Én ezt tényleg azért szeretem, mert úgy érzem, hogy nemcsak egy jó mondás, nemcsak jól hangzik, hanem benne van ez a intenció, mind a kettő, hogy attól jó lesz az a hír, hogyha meghallgatom.*

– *Melyik áll hozzád közelebb, az optimista: van egy rossz hírem, jó lesz, vagy pedig az, hogy jó lesz, ha meghallgatom?*

– *Hát nyilván azért hagyom meg benne, mert az ambivalenciája tetszik a dolognak, hogy van benne egy agresszivitás, ahogy intonálódik, másrészt viszont az az effektivitás, hogy ha az én rossz híremet a másik meghallgatja – és ugye ez az írói aktus, ha elolvassa –, akkor az attól jóvá válik, mint ahogy egy Shakespeare-tragédiát ha megnézel, elolvasol, akkor az gyönyörűséggel tölt el.*”

Igen (!): ha elolvassa.

Jegyzetek

1. FEJ VAGY ÍRÁS? Magyar írók BURGER Barna FOTÓIN. *Népszabadság*, 2005. szeptember 30.
2. *Litera* (<http://www.litera.hu/kh2005.ivy>).
3. TÁRSALGÓ – IRODALOMRÓL, MŰVÉSZETEKRŐL. 2005. október 18. K. 14.04–14.59.
4. „...számomra megoldatlan (mondjam azt: megoldhatatlan?) rejtélyt vagy rejtvényt rejt magában már a kötet, illetve az utolsó vers címe is: vajon mit is jelenthet az, hogy *Daidal*? Milyen dal lehet ez? *O-dai dal*? *Dajdaj-versről* lenne szó? *Egyik se stimmel*. Vagy talán az lenne, amit *kisegítő tanácsként* kaptam: a *diadal* szó kifordítása? Ez lenne való-

ban? Vagy csak *jelentés nélküli dallamjáték* lenne? Az egyébként nagyon szép és erős vers további szövegében egyellen más ilyen típusú hangtani-szótani torzítás nincs – s a kötet egészében sem lesz egyébként uralkodó a szavak testének, anyagának kiforgatása. Akkor pedig miért, s mi végett? Csak a *titokzatosság fokozása végett?*” Margócsy István: *A MARNÓ-FEELING. Élet és Irodalom*, 45/23. 2001. június 8.

5. A KÖLTÉSZET DAIDALA. *Élet és Irodalom*, 44/45. 2000. november 10. DAIDAL. *Élet és Irodalom*, 45/05. 2001. február 2.

6. T. S. Eliot: EAST COKER. Vas István fordítása.

7. Marno János: A CSELEKMÉNY – ISTEN HA EGYSZER LÁB-RA KAP. Holnap Kiadó, 1990. 68.

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Pro Cultura Urbis Közalapítvány, valamint a Tiara Rt.
támogatásával jelenik meg

STRABAG

